

МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ

«МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД»
(ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ)

СПИСАНИЕ
на научни трудови

**ЕДИНАЕСЕТТА МЕЃУНАРОДНА
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД“**
МЕЃУНАРОДЕН СЛАВЈАНСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
„ГАВРИЛО РОМАНОВИЧ ДЕРЖАВИН“
СВЕТИ НИКОЛЕ - БИТОЛА

Година VII

Број 3

Април 2020

- СВЕТИ НИКОЛЕ, Р. СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА -
- 2020 -

Издавач: Меѓународен Центар за Славјанска Просвета - Свети Николе

За издавачот: м-р Михаела Ѓорчева, директор

Наслов: «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД» (ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ)

Организационен одбор:

Претседател: проф. д-р Јордан Ѓорчев
Заменик претседател: проф. д-р Владислав М. Јурјев
Член: м-р Борче Серафимовски
Член: м-р Милена Спасовска

Уредувачки одбор:

Проф. д-р Ленче Петреска - Република Северна Македонија
Проф. д-р Александар Илиевски - Република Северна Македонија
Проф. д-р Мирослав Крстиќ - Република Србија
Проф. д-р Момчило Симоновиќ - Република Србија
Проф. д-р Тодор Галунов - Република Бугарија
Проф. д-р Даниела Тасевска - Република Бугарија
Доц. д-р Хаџиб Салкич - Република Босна и Херцеговина
Проф. д-р Татјана Осадчаја - Руска Федерација
Доц. д-р Вера Шунаева - Руска Федерација

Уредник: проф. д-р Јордан Ѓорчев

Компјутерска обработка и дизајн: Адриано Панајотов, Кристијан Цанев

ISSN (принт) 1857-9299

ISSN (онлајн) 1857-9302

Адреса на комисијата: ул. Маршал Тито 77, Свети Николе, Р. Македонија

Контакт телефон: +389 (0)32 440 330

Уредувачкиот одбор им се заблагодарува на сите учесници за соработката!

Напомена:

Уредувачкиот одбор на списанието «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК-ЗАПАД» не одговара за можните повреди на авторските права на научните трудови објавени во списанието. Целосната одговорност за оригиналноста, автентичноста и лектурирањето на научните трудови објавени во списанието е на самите автори на трудовите.

Секој научен труд пред објавувањето во списанието «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК-ЗАПАД» е рецензиран од двајца анонимни рецензенти од соодветната научна област.

Печати: Книжарница и печатница „Славјански“, Свети Николе

Тираж: 100

МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ
ИСТОК - ЗАПАД
ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ

СОДРЖИНА

<i>Ѓорѓина Кимова</i> ПОЗИТИВНОСТИ НА АПЛИКАТИВНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА	9
<i>Ивана Стоименовска</i> <i>Милена Спасовска</i> ЗАСТАПЕНОСТ НА ИМПУЛСИВНОСТА КАКО ОСОБИНА НА ЛИЧНОСТА КАЈ ОСУДЕНИЧКАТА ПОПУЛАЦИЈА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	15
<i>Горица Поповска Налеvsка</i> <i>Марина Кузмановска</i> ПЕДАГОШКА ПРЕВЕНЦИЈА ОД МЕЃУВРСНИЧКО НАСИЛСТВО	23
<i>Горица Поповска Налеvsка</i> РАЗВОЈ НА ЕТИЧКАТА ПЕДАГОШКА МИСЛА: ОД МИНАТОТО ДО ДЕНЕС	31
<i>Ѓорѓина Кимова</i> <i>Вангелица Гаврилова</i> ОСОБИНИ НА ЛИЧНОСТ ВО ОДНОС НА ПОЛОТ ВО ПЕРИОД НА РАНА АДОЛЕСЦЕНЦИЈА	37
<i>Марија Котевска Димовска</i> <i>Менде Солунчевски</i> МОДЕЛ НА ГЕШТАЛТ ПСИХОТЕРАПИЈА ЗА РАЗВОЈ НА ЛИДЕРСТВО	43
<i>Вангелица Гаврилова</i> <i>Ѓорѓина Кимова</i> МАНИФЕСТАЦИЈА И АНАЛИЗА НА АФЕКТИТЕ НА СОНОТ НИЗ ПРИЗМАТА НА ПСИХОАНАЛИЗАТА	49
<i>Доротeя Дунева</i> СЕМЕЈСТВОТО КАТО ФАКТОР ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ЮНОШИ	55
<i>Сашо Манасов</i> <i>Екатерија Сјурдукова</i> СУШТИНАТА НА ЕМПАТИЈАТА	61
<i>Сашо Манасов</i> <i>Соња Ризовска Јовановска</i> СОВРЕМЕН МОДЕЛ НА ОБРАЗОВАНИЕ СО "FLOW"	67
<i>Валентина Клопчевска</i> <i>Игор Клопчевски</i> УПОТРЕБАТА НА АЛКОХОЛОТ КАЈ МЛАДИТЕ И ВЛИЈАНИЕТО НА СЕМЕЈСТВОТО	73

<i>Билјана Илиев</i> <i>Димитар Боневски</i> <i>Андромахи Наумовска</i>	ДЕРМАТОЛОШКИТЕ ЗАБОЛУВАЊА И СЕМЕЈНИОТ СИСТЕМ	81
<i>Иван Иванов</i>	РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ И РИСК ОТ НАСИЛИЕ В ПЕРИОДА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ	87
<i>Константин Кајшаров</i>	МУЗИКОТЕРАПИЈА И КОНТЕКСТИ НА ПРИМЕНА	93
<i>Милена Кајшаров</i>	СУШТИНА И НАЧИНИ НА РАБОТА ВО АРТ ТЕРАПИЈАТА	99
<i>Слаѓана Анѓелкоска</i>	ОСНОВНИ ПРИСТАПИ ВО ПРОФЕСИОНАЛНАТА ОРИЕНТАЦИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА АДОЛЕСЦЕНЦИЈА	105
<i>Мирослав Пендароски</i>	УЛОГАТА “САБОТЕР” И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОСТВАРУВАЊЕТО НА ЦЕЛИТЕ ВО ГРУПНАТА РАБОТА	113
<i>Мирослав Крстиќ</i> <i>Драгана Станојевиќ</i> <i>Биљана Јаредиќ</i>	ОБРАЗОВАЊЕ И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА ДЕЦЕ И МЛАДИХ	119
<i>Милена Моцинова-Брџчкова</i>	ПСИХИЧНОТО СТРАДАНИЕ – МЕЖДУ СТИГМАТА И УНИКАЛНОСТТА НА РАЗЛИЧИЕТО	127
<i>Кирил Трајчев</i>	РАЦИОНАЛЕН И ИРАЦИОНАЛЕН СТРАВ ОД СМРТТА	133
<i>Снежана Малцов</i>	МЕНАЦИРАЊЕ НА ОРГАНИЗАЦИСКИ ПРОМЕНИ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО	139
<i>Снежана Малцов</i>	МЕНАЦИРАЊЕ НА ПРОМЕНИ ВО ТИМОТ ВО ОБРАЗОВНАТА ИНСТИТУЦИЈА	145
<i>Снежана Малцов</i>	МЕНАЦИРАЊЕ НА ПРОМЕНИ ВО ОБРАЗОВАНИЕ	149
<i>Снежана Малцов</i>	ВАЖНОСТА НА МЕНАЏМЕНТОТ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО	153
<i>Струкова Наталья Валерьевна</i>	ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФОН И СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ СТОРОНА ФОБИЙ В РОМАНАХ С. КИНГА	159
<i>Диана Белевска</i> <i>Милена Спасовска</i>	СИСТЕМСКИ ПРИСТАП ВО РАБОТА СО СИБЛИНЗИ НА ДЕЦА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ	165

<i>Елена Златева</i> ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОЕ СТРЕССОВОЕ РАССТРОЙСТВО – ТИПЫ ПТСР	173
<i>Анита Ристеска</i> <i>Марина Кузмановска</i> ФАКТОРИ КОИ ШТО ВЛИЈААТ ВРЗ СОВЛАДУВАЊЕ НА ЧИТАЊЕТО КАЈ УЧЕНИЦИ СО ЛЕСНА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ	179
<i>Славољуб Ивановски</i> <i>Диана Белевска</i> ПСИХОЛОШКИ ОДБРАНБЕНИ МЕХАНИЗМИ ВО СТРЕСНИ СОСТОЈБИ	183
<i>Славољуб Ивановски</i> <i>Ана Чучкова</i> АНКСИОЗНАТА ОСЕТЛИВОСТ КАКО ПРИЧИНА ЗА АНКСИОЗНИ ПОРЕМЕТУВАЊА	191
<i>Сашо Кочанковски</i> ДОМИНАНТЕН МЕНТАЛЕН ПРОЦЕС КАЈ ЛИЦАТА СО ВИСОКО НАТПРОСЕЧНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА	199
<i>Нина Александровна Коваль</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ДУХОВНЫХ ПОНЯТИЙ ЛИЧНОСТИ	207

Проф. д-р Ѓорѓина Кимова

Факултет за психологија

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола

Република Северна Македонија

ПОЗИТИВНОСТИ НА АПЛИКАТИВНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА

АПСТРАКТ: Покрај научните базични истражувања големо значење имаат и применетите или апликативни истражувања кои директно извираат од практични проблеми и од луѓе кои се вклучени во работниот процес. Апликативните истражувања иако целосно не ја следат строгоста на научниот пат сепак имаат огромна важност за подобрување на практиката. Во трудот е даден осврт на значајноста на апликативните истражувања и на тоа какво е нивото на нивна примена во јавниот и приватниот сектор во државата. Резултатите на истражувањето укажаа на ниското ниво на спроведување на апликативни истражувања и на неопходната потреба од едуцирања за истражувања.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: научни истражувања, базични истражувања, апликативни истражувања

POSITIVES OF APPLIED RESEARCH

ABSTRACT: Apart from basic scientific research, applied research has a great importance as it comes directly from practical problems and from the people involved in the work process. Although applied research does not fully follow the strict scientific path, it is still of great importance for improving practice. The paper discusses the importance of applied research and the level of its use in the public and private sectors in the country. The results of the research indicated the low level of implementation of applied research and the the necessity of education in the area of methodology.

KEYWORDS: scientific research, basic research, applied research

ВОВЕД

Поимот научно истражување вообичаено асоцира на истражување кое се изведува по точно утврдени фази на истражување, истражување кое мора неопходно да ги почитува сите карактеристики на научниот пат на методологијата. Тоа мора претходно добро да биде испланирано, да се изработи нацрт проект на истражување, да се подготви научниот метод со инструменти на истражувањето, да се спроведе на терен, да се обработат и интерпретираат податоците и да се сугерира подобрување на проблемот на истражување. Големите истражувања кои точно го следат патот на науката бараат прецизност, поголем временски и материјален напор, и претежно го прават академските и истражувачките институции. Овие научни истражувања кои обработуваат теоретски проблеми се нарекуваат „базични“, познати како академски или основни, и обично ги изведуваат научни работници во специјализирани истражувачки институции. Целта на ваквото истражување е да се унапреди и прошири теоријата на човечкото знаење од различни области (Ќимова, Ѓ, 2019).

Сепак, многу големо значење имаат истражувања кои се случуваат надвор од универзитетските и истражувачки институции. Вработените и консултантите од сите области во светски рамки било од јавен или од приватниот сектор вршат истражувања кои им помагаат да решат специфични практични проблеми. На пример, вработените во јавниот и приватниот сектор имаат потреба да одговарат на прашања како: Дали корисниците на услуги се задоволни од услугите или производите кои ги нудат? Дали се потребни некои промени и кои се тие? Што треба да направи за да се зголеми нивното влијание? На што треба да се стави приоритет кога се располага со ограничени ресурси? Колку е успешен одреден проект за одреден временски период и што може да се стекне како искуство?

Истражувањата кои извираат од практични проблеми и се изведуваат во реалниот секојдневен контекст со цел решавање на специфични проблеми на индивидуи и институции како што е спомнато ја чинат суштината на „применето или апликативно истражување“. Овие истражувања иако целосно не ја следат строгоста на научниот пат сепак имаат огромна важност за подобрување на практиката. Нивната цел е едноставно да се дадат одговори за решавање на специфични проблеми во некоја конкретна ситуација и се мост за изгигнување кон научната вредност. Луѓето кои изведуваат вакви истражувања не секогаш целосно методолошки се подготвени „истражувачи“ и често може да бидат само вработени лица во одредени институции кои имаат интенција за развој и подобрување на практиката во која работат. Токму во тоа е огромната позитивност и големина на овој тип истражувања (Snelson, Chareen L., 2016).

Апликативното истражување може да се изведува буквално во секое подрачје и во секое поле на работа, од училиште до болници. Сепак, потребни се вештини за применето истражување кои не секогаш ги поседуваат лицата вработени во организациите со мал капацитет каде се најмногу потребни. Често, се случуваат и грешки на апликативното истражување, како на пример, се изведуваат многу долго време и резултираат со неважни податоци на кои е изгубено доста време и ресурси, без да се добијат вистински одговори на истражувачките проблеми. Овој проблем претежно произлегува од недоволните знаења и вештини за применетите истражувања и разликите на применетото и базичното истражување.

РАЗЛИКИ МЕЃУ АПЛИКАТИВНО И БАЗИЧНО ИСТРАЖУВАЊЕ

Патот на истражувачката постапка на апликативното истражување има многу сличности со она на базичните истражувања. И двата вида истражувања поставуваат прашања како проблем и собираат податоци за да се одговорот тие прашања со тестирање на нивните хипотези со користење на емпириски докази (Yin.R., 2017). Истражувачите кои вршат и базично и апликативно истражување се користат скоро со истите научни методи и се настојува да се придржуваат до главните критериуми посебно на валидност и релијабилност.

Базичното и апликативно истражување исто така се и комплементарни. Во апликативното истражување задолжително се поаѓа од теорији и релевантни истражувања кои се развиени со базично истражување. Едноставно, додека базичното истражување генерира универзални теоретски знаења, апликативното истражување обично ги применува теоретските знаења за решавање на специфичните проблеми. На пример, во текот на последните години когнитивните и бихевиоралните научници многу го проширија теоретското знаење за тоа како луѓето размислуваат, како донесуваат одлуки и како се однесуваат. Ваквиот систем

на основно знаење има потенцијал да ја зголеми ефикасноста на менаџерите од одредени организации кои обично сакаат да го насочат вниманието на вработените во точно одредена насока (Baimyrzaeva, M.2018).

Истовремено, постојат значајни разлики помеѓу двата видови истражување. Клучната разлика помеѓу базичното и апликативното истражување е во тоа зошто и како е истражувањето извршено, земајќи ги во предвид времето, ресурсите, истражувачкиот контекст и методите. За разлика од базичните истражувачи, истражувачите кои вршат апликативното истражување немаат можност да ги избираат своите проблеми кои сами извираат и треба да се справуваат некогаш и со повеќе прашања истовремено, додека работат со строги рокови и се справуваат со ограниченост на ресурсите. Затоа, тие мора да бидат особено флексибилни, практични и економични додека комбинираат и спроведуваат техники за истражување. Овие разлики имаат големо влијание врз секоја фаза од процесот на применето истражување.

Следниот преглед ги прикажува видливо нивните суштински разлики.

	Базично/теоретско истражување	Апликативно/ применето истражување
Цел	Да се унапреди теоријата и системот на знаења за различни области. Да се откријат универзални закони, правила и принципи.	Да се развие и унапреди конкретна реалната пракса за одредена ситуација, проблем или можност.
Иницијатива	Истражувачот е иницијатор за избор на проблем врз основа на својата сопствена експертиза, теориска подлога и интереси.	Реалниот проблем е иницијатор за проблемот на истражување врз основа на неговата потреба за одговор на одредена ситуација, проблем или можност.
Финансирање	Финансирањето обично доаѓа од владата, од универзитетите и од фондации во форма на истражувачки грантови.	Претежно мали финансиски средства од институцијата или сопствени средства. Финансирањето обично е многу помало од она што е потребно за темелно истражување

Кој го врши истражувањето	Еден истражувач обично од една дисциплина. Тимските проекти кои се поретки се изведуват во тим на професионалци.	Внатрешен член од персоналот или консултант/и. (Идеално би требало да постои обука за истражување кај вработени кои се во можност за истражување).
Временски рок	Обично подолги временски рокови во споредба со применетото истражување.	Поврзан е со пократок временскиот рок кој вообичаено е потребен зависно од проблемот.
Каде се врши истражувањето	Истражувањето може да биде независно од неговото опкружување и контекст.	Истражувањето е неразделно од неговиот контекст во реалниот свет.
Истражувачки методи	Обично се користат помал број на извори на податоци и методи за собирање на податоци. Научните методите собирањето на податоци се оние кои се силна страна на истражувачот.	Најчесто се користат комбинации од повеќе научни методи за собирање на податоци од различни извори и комбинација од квалитативни и квантитативни методи.
Проценка и објавување	Се презентираат на научни конференции и се објавуваат во списанија кои ги ставаат во постапка на стручна рецензија.	Презентирањето и известувањето се вршат претежно пред институцијата која е единствен проценувач на работата и таа одлучува дали и како ќе се искористат информациите и дали ќе се објават во јавноста.

Преглед 1: Карактеристики на базичното наспроти применетото истражување

Квалитетот на базичното истражување обично се мери според критериумите на валидност и релијабилност. Апликативното истражување треба да задоволи уште неколку критериуми, вклучувајќи ги ефективност, ефикасност, физибилност (изведливост), релеватност (важност) и суфициентност (доволност).

Посебно значајни се контурите за изведување на апликативно истражување:

- » Чекор 1: Разјаснување на истражувачкиот фокус
- » Чекор 2: Прегледување на постоечките информации
- » Чекор 3: Планирање на задачите и методите на истражувањето
- » Чекор 4: Прибирање, анализа и толкување на податоците
- » Чекор 5: Ревидирање, полирање и споделување на извршената работа(-Baimyrzaeva, M., 2018).

ПРОБЛЕМ НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Во однос на проблематиката на тоа колку во нашето општество се практикуваат апликативни истражувања во различни области направено е дескриптивно истражување за создавање на увид за тоа колкаво е нивото на присутност на апликативни истражувања. Целата на истражувањето беше да се утврди колку се практикува и какво е нивото на примена на апликативни истражувања во јавниот и приватниот сектор во државата.

Општата хипотеза на истражувањето се однесуваше дека апликативните истражувања се на релативно ниско ниво на спроведување во јавниот и приватниот сектор во државата.

Истражувањето се спроведе во период од три месеци март, април и мај 2019 година на вкупно 220 испитаници, од половина или 110 вработени во јавен сектор од домен на образование и здравство и 110 од приватен сектор вработени во 10 различни приватни фирми кои солидно работат на пазарот од седум градови во државата. Испитаниците по случаен избор со техниката на анкетирање, пополнуваа анкетен лист со Ликертова скала специјално подготвен за проблемот на истражување. Податоците беа обработени со програмата SPSS на ниво на дескриптивна статистика. Просечната возраст на испитаниците од јавна администрација беше 47 години, со вкупна бројка од 110 единици на анализа, од кои 65 или 59.09 % беа од женски пол, а 45 или 40.91 % беа машки пол. Од вработените во приватниот сектор со средна возраст од 38 години од вкупно 110 испитаници, 73 или 66.36% беа од машки пол, а 37 или 33.64% се од женски пол. Во овој дел од истражувачките резултати се прикажани најзначајните согледувања на применетите истражувања во однос на нивните најзначајни одлики и тоа: а) колку често применуваат апликативни истражувања, б) поседување на стручни знаења и вештини за истражување, в) колку апликативните истражувања влијаат за развој и подобрување на реалната работна пракса. Добиени се следните резултати: а) во однос на тоа колку често користат апликативни истражувања во јавниот сектор најголем дел испитаници 81 или 73.64% одговориле дека воопшто не користат, а 62 или 56.36% испитаници од приватниот сектор се изјасниле дека понекогаш спроведуваат апликативни истражувања. Ваквиот резултат ја потврдува потхипотезата според која постои ниско ниво на застапеност на апликативни истражувања, посебно во јавниот сектор во државата. б) во однос на поседувањето на стручни знаења од методологија за спроведување на апликативни истражувања, утврдено е следното: според најголем број искази на испитаници од јавниот сектор најголем дел дури 86 испитаници или 78.18% се изјасниле дека не поседуваат стручни знаења и вештини за истражување, а 60 или 54.55% одговориле дека поседуваат знаења претежно низ самообразование. Овие вредности ја потврдуваат потхипотезата според која поседувањето на стручни знаења и вештини за истражување се на релативно ниско ниво. в) во однос на мислењето за тоа колку

влијаат апликативните истражувања за развој и подобрување на реалната работна пракса, најголем број испитаници од јавниот сектор 90 или 81.82% одговориле дека овие истражувања многу би влијаеле за развој на работната пракса, а 102 или 92.73% испитаници од приватниот сектор одговориле дека исклучително многу би влијаеле за развој и подобрување на праксата на работењето. Со ова се потврдува потхипотезата дека постои позитивно мислење за користењето на апликативни истражувања за развој и подобрување на реалната работна пракса. Со оглед на тоа дека поединечните потхипотези на основната хипотеза беа потврдени, следува дека се потврдува и општата истражувачката хипотеза, според која применетите истражувања се на релативно ниско ниво посебно во јавниот сектор во државата.

ЗАКЛУЧОК

Добиените сознанија кои се индикатор на ниското ниво на спроведување на апликативни истражувања во работната пракса во јавниот и приватниот сектор, даваат јасна насока за неопходната потреба од едуцирања за елементарни знаења и вештини за истражувања, посебно на апликативни истражувања како на вработените во јавниот сектор така и во приватниот сектор. Тоа произлегува од фактот дека апликативните истражувања претставуваат прво основно скалило од кои почнува развојот на работната пракса од било која област и прв чекор кон научниот пат. Резултатите исто така се иницијатива и за отпочнување на исти или слични истражувања со поголем обем за следење на состојбата и за стимулирање на позитивни импулси за развој на истражувањата кои имплицираат континуирано подобрување на праксата, а од таму и на научните сознанија.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Baimyrzaeva, M. (2018). *Beginners Guide for Applied Research Process: What Is It, and Why and How to Do It?* University of central asia (uca), graduate school of development, Institute of Public Policy and Administration.
2. Booth, W. C., Colomb, G. G., Williams, J. M. (2015). *The Craft of Research*, Third Edition, (3rd ed.) University of Chicago Press
3. Groh, A. (2018). *Research Methods in Indigenous Contexts*. New York: Springer.
4. Lesh, J. (2014). *Action research in education*. European Scientific Journal: European Scientific Institute
5. Mommsen, P. (2019). *The Community of Education*. Plough Quarterly.
6. OECD. (2015). *Frascati Manual. The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities*
7. Snelson, Chareen L. (2016). *Qualitative and Mixed Methods Social Media Research*. *International Journal of Qualitative Methods*. 15 (1): 160940691562457.
8. Stahl, B. C., Timmermans, J., & Flick, C. (2017). "Ethics of Emerging Information and Communication Technologies On the implementation of responsible research and innovation". *Science and Public Policy*, 44(3), 369–381.
9. Stringer, T. E. (2014). *Action research*. Thousand Oaks, California: SAGE Publication.
10. Yin, R. K. (2017). *Case Study Research: Design and Methods*. (6th ed.). SAGE Publications
11. Ќимова, Ѓ. (2019). *Базична методологија на истражување*. Меѓународен Центар за Славјанска Просвета, Свети Николе

М-р Ивана Стоименовска
КПУ „Идризово“ – Скопје
Република Северна Македонија

М-р Милена Спасовска
Факултет за психологија
МСУ „Г.Р. Державин“ Свети Николе – Битола
Република Северна Македонија

ЗАСТАПЕНОСТ НА ИМПУЛСИВНОСТА КАКО ОСОБИНА НА ЛИЧНОСТА КАЈ ОСУДЕНИЧКАТА ПОПУЛАЦИЈА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

АПСТРАКТ: Импулсивноста е комплексна и мултидимензионална особина која широко е проучувана и анализирана во рамки на повеќе научни дисциплини со различен пристап.

Импулсивноста се смета за една од особините која влијае на однесувањето во многу животни области, од рекреативни активности до важно донесување одлуки. Поврзана е со повеќе когнитивни функции (особено извршните) кои играат клучна улога во насочување и менаџирање на однесувањето. Кога е екстремно изразена, се поврзува со проблеми со менталното здравје, како и со интерперсонални и социјални потешкотии, вклучувајќи и малолетничка деликвенција и криминалитет. Истражувањата покажуваат дека импулсивноста е еден од главните ризик фактори во однос на извршување на криминални активности, и е често застапена во етиолошките теории на криминалитетот.

Во истражувањето спроведено во КПУ „Идризово“ се опфатени 30 осудени лица од машини пол кои во периодот од јануари до март 2020 година се јавиле на отслужување на казна затвор. Добиените резултати од истражувањето покажуваат дека кај осуденичката популација во голема мера е присутна патолошка импулсивност и растројство на контрола на импулсот.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: импулсивност, осуденици, криминално однесување, патолошка импулсивност, растројство на контрола на импулсите

PRESENCE OF IMPULSIVITY AS A PERSONALITY TRAIT AMONG THE CONVICTED POPULATION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

ABSTRACT: Impulsivity is a complex and multidimensional personality trait that affects behavior in many areas of life, and it is associated with multiple cognitive functions that play a key role in directing and managing behavior. When extremely expressed, it is associated with mental health problems, as well as interpersonal and social difficulties, including juvenile delinquency and crime.

Research shows that impulsivity is one of the main risk factors for criminal activity, and is often represented in the etiological theories of crime. The conducted research is aimed at obtaining information about the different levels of impulsivity as a

personality trait in the convicted population in the Republic of North Macedonia. The results obtained from the research show that the convicted population in the Republic of North Macedonia has a higher degree of impulsivity than the general population.

KEYWORDS: impulsivity, convicts, criminal behavior, pathological impulsivity, impulse control disorder

ТЕОРЕТСКИ ОСВРТ

Импулсивноста е комплексна и мултидимензионална особина која широко е проучувана и анализирана во рамки на повеќе научни дисциплини со различен пристап. Од перспектива на теориите на личност, импулсивноста е особина на личноста изразена во тенденција да се дејствува без доволно свесна контрола, под влијание на надворешни околности или врз основа на емоционални искуства. Според бихевиористичките теории, импулсивноста вклучува широк спектар на активности кои се незрели, опасни, несоодветни во однос на ситуацијата и се прават без претходно размислување, што обично носи негативни последици.¹ Импулсивноста се однесува на тенденцијата на личноста да манифестира неприлагодено однесување и да донесува избрзани одлуки. (Eysenck, 1994) Моелер и соработниците (2001) ја определуваат импулсивноста како подготвеност да се преземат непланирани и итни активности како одговор на внатрешни и надворешни стимули, без оглед на нивните негативни последици за себе или за другите. Невробиолошките истражувања покажуваат дека повеќе региони во мозокот се поврзани со импулсивноста, што овозможува подетално разбирање на различните опции во третман на повеќе психопатолошки состојби во чија основа е истата. (Mitchell&Potenza, 2014)

Импулсивноста се смета за една од особините која влијае на однесувањето во многу животни области, од рекреативни активности до важно донесување одлуки. Поврзана е со повеќе когнитивни функции (особено извршните) кои играат клучна улога во насочување и менаџирање на однесувањето. Кога е екстремно изразена, се поврзува со проблеми со менталното здравје, како и со интерперсонални и социјални потешкотии, вклучувајќи и малолетничка деликвенција и криминалитет. (Sharma L., Markon & Clark, 2014) Повеќе истражувања потврдуваат дека импулсивноста е поврзана со ризично, проблематично и криминално однесување, вклучително злоупотреба на супстанции (Moeller&Dougherty, 2002, De Wit H., 2009), пореметувања на личност (Fossati et al, 2007), незаштитени сексуални активности (Arnett, 1992), физичка агресија (Hatfield & Dula, 2014) и криминално дејствување. (Foroozandeh, 2017)

Истражувањата покажуваат дека импулсивноста е еден од главните ризик фактори во однос на извршување на криминални активности, и е често застапена во етиолошките теории на криминалитетот. (Hirschi & Gottfredson, 1994; Moffitt, 1993) Повеќе студии истакнуваат дека импулсивноста е силен предиктор на криминално, односно престапничко однесување (Ellis & Walsh, 1999; Vazsonyi, Cleveland, & Wiebe, 2006) Некои психијатри сметаат дека импулсивноста е важен дел од повеќе антисоцијални пореметувања на личност, што пак се поврзува со криминално дејствување. (Moeller, Barratt, Dougherty, Schmitz, & Swann, 2001) Импулсивноста исто така е дел од психопатијата и е поврзана со криминално однесување уште во почетокот на 18ти век. (Zimmerman, 2009) Истражувањата за

1. Evenden JL. (1999) Varieties of impulsivity. *Psychopharmacology*, 146(4):348–61.

импулсивност кај млади деликвенти покажуваат повисоко ниво на импулсивност за разлика од нивните врсници кои немаат деликвентно однесување.² Кај затвореници кои се сторители на насилни кривични дела се забележува поголем степен на импулсивно насилно однесување, за разлика од затвореници кои се сторители на ненасилни кривични дела. (Kishraugh, 2003) Импулсивноста, заедно со психопатијата и агресијата се клучни и за рецидивизам кај затвореници со антисоцијално пореметување на личноста.³ Импулсивноста игра важна улога во однесувањето на затворениците и е поврзана со манифестирање агресија и импулсивни активности од страна на затворениците во затворите, и може да послужи како предиктор за насилно и агресивно однесување и лоша адаптација во затворски услови. (Komarovskaya, BookerLoper&Warren, 2007)

Тргувајќи од резултатите од претходно презентирани истражувања за застапеност на импулсивноста како особина на личноста кај сторители на кривични дела, беше планирано и спроведено истражување врз осуденичката популација во Република Северна Македонија. Истражувањето спроведено од јануари до март 2020 година во КПУ „Идризово“ во Скопје и има за цел да открие дали кај осуденичката популација во Република Северна Македонија повеќе е застапена импулсивноста како особина на личност во однос на општата популација.

ИСТРАЖУВАЊЕ

Спроведеното истражување припаѓа на категоријата прелиминарни истражувања чиј предмет е проучување на присуство на импулсивност кај осуденичката популација во Република Северна Македонија, во однос на општата популација. Цел на истражувањето е преку дескрипција да се добијат сознанија за степенот на импулсивност застапен кај осуденичката популација во Република Северна Македонија во однос на општата популација. Задачи на истражувањето се да се испита степенот на импулсивност застапен кај осуденичката популација во Република Северна Македонија и да се испита дали постои разлика во степенот на импулсивност кај осуденичката популација во однос на општата популација во Република Северна Македонија.

Општа хипотеза:

- » Кај осуденичката популација во Република Северна Македонија е застапен повисок степен на импулсивност во однос на општата популација.

Посебни хипотези:

- » Поголем дел од испитаниците од осуденичката популација имаат растројство на контрола на импулсите во однос на општата популација;
- » Поголем дел од испитаниците од осуденичката популација имаат патолошка импулсивност во однос на општата популација;
- » Помал дел од испитаниците од осуденичката популација имаат прифатлив скор на импулсивност во однос на општата популација.

2. Carroll, Annemaree& Hemingway, Francene& Bower, Julie & Ashman, Adrian & Houghton, Stephen & Durkin, Kevin. (2006). Impulsivity in Juvenile Delinquency: Differences Among Early-Onset, Late-Onset, and Non-Offenders. *Journal of Youth and Adolescence*. 35. 10.1007/s10964-006-9053-6

3. Martin, Sylvia & Zabala, Carmen & Del-Monte, Jonathan & Graziani, Pierluigi&Aizpurua, Eva & Barry, Tom & Ricarte, Jorge. (2019). Examining the relationships between impulsivity, aggression, and recidivism for prisoners with anti-social personality disorder. *Aggression and Violent Behavior*. 49. 10.1016/j.avb.2019.07.009.

За мерење на степенот на импулсивност се користеше Барат скалата за импулсивност (Barrat Impulsiveness Scale – BIS) која е широко употребувана за мерење на импулсивноста. Содржи 30 ајтеми кои мерат фактори од прв ред (внимание, моторика, самоконтрола, когнитивна комплексност, упорност и когнитивна нестабилност), како и фактори од втор ред (фактори поврзани со внимание, моторика и непланирање). Скалата е дизајнирана за процена на бихевиоралните конструкти на импулсивноста кај личноста и е погодна за употреба кај различни популации, особено кај пациенти со проблеми на злоупотреба на дроги, општа психијатриска популација и осудени лица. За потребите на овој труд анализирани се и интерпретирани целосните скорови на импулсивност.

Популацијата на истражување ја сочинуваат сите осудени лица на подрачјето на Република Северна Македонија. Истражувањето е спроведено на пригоден примерок кој опфаќа 30 осудени лица од машки пол кои во периодот од јануари до март 2020 година се јавиле на отслужување на казна затвор во КПУ „Идризово“. При бирање на примерокот не беа земени во предвид возраста на испитаниците и образованието, а полот е релевантна варијабла во истражувањето. Барат скалата за импулсивност беше пополнета од страна на осудениците и резултатите беа соодветно анализирани и интерпретирани. Како контролна група беа вклучени машки лица кои досега немале никакви проблеми со нарушување на општествените правила и норми (општа популација). За спроведување на истражувањето и објавување на резултатите добиена е дозвола од КПУ „Идризово“ и почитувани се сите етички истражувачки принципи.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

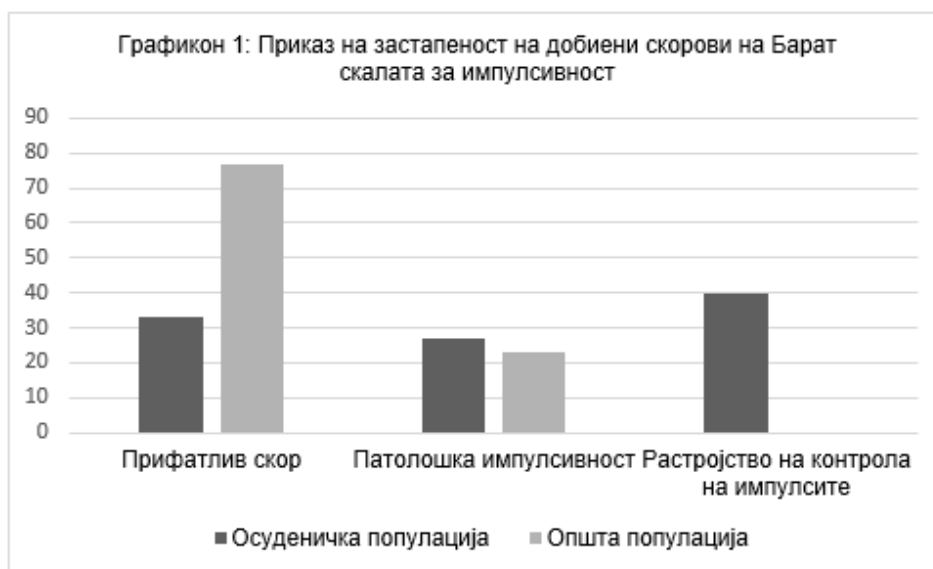
По дескриптивната анализа на податоците добиени се скорови на Барат скалата на импулсивност за нивото на импулсивност кај испитаниците од двете групи. Проценката на нивото на импулсивност на оваа скала се движи во индекс од 30 до 120 и резултатот се користи за да се утврди нивото на импулсивност, и тоа од 30 до 69 – прифатлив скор, од 70 до 75 – патолошка импулсивност, 75 и повеќе – растројство на контрола на импулсите. Резултатите кои се добиени од тестирањето на испитаниците во истражувањето се прикажани во следната табела.

СКОРОВИ НА БАРАТ СКАЛАТА НА ИМПУЛСИВНОСТ	Групи	N	Percent	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Прифатлив скор	Осуденичка популација	10	33.3	48	68	63.30	6.516
	Општа популација	23	76.7	48	69	62.00	5.187
Патолошка импулсивност	Осуденичка популација	8	26.7	71	75	73.75	1.389
	Општа популација	7	23.3	70	73	71.57	1.397

Растројство на контролата на импулсите	Осуденичка популација	12	40	76	93	83.00	5.292
	Општа популација	0	0	/	/	/	/

Табела 1. Приказ на застапеност на добиени скорови на Барат скалата за импулсивност

Од прикажаните резултати може да се види дека поголем дел од испитаниците од осуденичката популација (40%) имаат растројство на контрола на импулсите во однос на општата популација, каде не е добиен скор кој укажува на растројство на контрола на импулсите. Поголем дел од испитаниците од осуденичката популација (26.7%) имаат патолошка импулсивност во однос на општата популација (23.3%). Помал дел од испитаниците од осуденичката популација (33.3%) имаат прифатлив скор на импулсивност во однос на општата популација (76.7). Од анализата на резултатите може да заклучи дека поставените помошни хипотези се потврдени. Добиените резултати се прикажани и на графиконот во продолжение.

Според добиените резултати од дескриптивната анализа на податоците, кај примерокот од осуденичката популација имаме среден добиен скор $M=73.97$ ($Min=48$, $Max=93$, $SD=9.863$), додека кај примерокот од општата популација имаме среден добиен скор $M=64.23$ ($Min=48$, $Max=73$, $SD=6.146$). Утврдена е статистички значајна разлика во добиените скорови меѓу примероците ($r=0.523$, $p<0.1$), што заедно со потврдените посебни хипотези ја потврдува општата хипотеза дека кај осуденичката популација во Република Северна Македонија е застапен повисок степен на импулсивност во однос на општата популација.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Од презентираниите наоди од истражувањето, како и според прикажаните релевантни истражувања може да се види дека резултатите адресираат проблеми во контрола на импулсот кај осуденичката популација во Република Северна Македонија. Забележана е значајна разлика во показателите за нарушување на импулсивноста меѓу осуденичката популација од една страна и примерокот

од општата популација од друга страна. Се гледаат јасни показатели дека импулсивноста и проблемите врзани со неа се многу позастапени кај лица кои покажуваат криминално однесување, за разлика од лица кои до сега немале никакви проблеми со нарушување на општествените правила и норми.

Карактеристиките на примерокот во истражувањето ги ограничува наодите во однос на можноста да се генерализираат резултатите на ниво на осуденичката популација, но истите можат да бидат корисна основа за проширување на теоретските и емпириските сознанија во однос на импулсивноста како особина на личноста и нејзината застапеност кај различни групи, што е дополнителен мотив за повеќе истражувања во областа во иднина.

КОНСУЛТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Arnett JJ. Reckless behavior in adolescence: A developmental perspective. *Developmental Review*. 1992;12:339–373
2. De Wit H. (2009). Impulsivity as a determinant and consequence of drug use: a review of underlying processes. *Addict Biol*. 2009 Jan;14(1):22-31. doi: 10.1111/j.1369-1600.2008.00129.x.
3. Ellis, Lee and Anthony Walsh (1999) „Criminologists Opinions About Causes and Theories of Crime and Delinquency, *The Criminologist*, 24, 4-6
4. Eysenck, H. J. (1994). The Big Five or Giant Three: Criteria for a paradigm. In C. F. Halverson
5. Foroozandeh E. (2017). Impulsivity and impairment in cognitive functions in criminals. *Forensic Res Criminolnt J*. 5(1):232-233
6. Fossati A, Barratt ES, Borroni S, Villa D, Grazioli F, Maffei C. (2007). Impulsivity, aggressiveness, and DSM-IV personality disorders. *Psychiatry Res*. 2007 Jan 15;149(1--3):157-67
7. Hatfield, J. and Dula, C.S. (2014) Impulsivity and Physical Aggression: Examining the Moderating Role of Anxiety. *The American Journal of Psychology*, 127, 233-243
8. Hirschi, T., & Gottfredson, M. R. (1994). The generality of deviance. In T. Hirschi & M. R. Gottfredson (Eds.), *The generality of deviance* (p. 1–22). Transaction Publishers
9. Jr., A. Kohnstamm, & R. P. Martin (Eds.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates
10. Kishpaugh, L. (2003). *Analysis of Impulsive Behaviors Among Prison Inmates Convicted of Violent Crimes, Inmates Convicted of Non-Violent Crimes and Undergraduate College Students*.
11. Kishpaugh, Lonnie Sr., “Analysis of Impulsive Behaviors Among Prison Inmates Convicted of Violent Crimes, Inmates Convicted of Non-Violent Crimes and Undergraduate College Students” (2003). *Theses, Dissertations and Capstones*. Paper 692
12. Komarovskaya, Irina & Loper, Ann & Warren, Janet. (2007). The Role of Impulsivity in Antisocial and Violent Behavior and Personality Disorders Among Incarcerated Women. *Criminal Justice and Behavior - CRIM JUSTICE BEHAV*. 34. 1499-1515. 10.1177/0093854807306354.
13. Moeller F. & Dougherty D. (2002). Impulsivity and Substance Abuse: What Is the Connection?. *Addictive Disorders & Their Treatment*, vol 1, 1, 3-10
14. Moeller F.G., Barratt E.S., Dougherty D.M., Schmitz JM., Swann A.C. (2001). Psychiatric aspects of impulsivity. *Am J Psychiatry*. 2001 Nov;158(11):1783-93

15. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701
16. Niv S., Tuvblad C., Raine A., Wang P., Baker L. (2012). Heritability and Longitudinal Stability of Impulsivity in Adolescence. *Behavior Genetics* 42.3: 378-392
17. Patton J. H., Stanford M. S., Barratt E. S. (1995), Factor structure of the Barratt Impulsiveness Scale, *Journal of Clinical Psychology* 51, 768–774
18. Sharma L., Markon K. E., Clark L. A. (2014). Toward a theory of distinct types of “impulsive” behaviors: A meta-analysis of self-report and behavioral measures. *Psychol Bull.* 2014 Mar;140(2):374-408. doi: 10.1037/a0034418
19. Sharma, L., Markon, K. E., & Clark, L. A. (2014). Toward a theory of distinct types of “impulsive” behaviors: A meta-analysis of self-report and behavioral measures. *Psychological Bulletin*, 140(2), 374–408
20. Stanford, Matthew & Mathias, Charles & Dougherty, Donald & Lake, Sarah & Anderson, Nathaniel & Patton, Jim. (2009). Fifty years of the Barratt Impulsiveness Scale: An update and review. *Personality and Individual Differences*. 47. 385-395. 10.1016/j.paid.2009.04.008.
21. Vazsonyi, A. T., Cleveland, H. H., & Wiebe, R. P. (2006). Does the Effect of Impulsivity on Delinquency Vary by Level of Neighborhood Disadvantage? *Criminal Justice and Behavior*, 33(4), 511–541
22. Zimmerman, Gregory. (2010). Impulsivity, Offending, and the Neighborhood: Investigating the Person–Context Nexus. *Journal of Quantitative Criminology*. 26. 301-332. 10.1007/s10940-010-9096-4.

Доц. д-р Горица Поповска Налевска
М-р Марина Кузмановска

Факултет за психологија
 МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
 Република Северна Македонија

ПЕДАГОШКА ПРЕВЕНЦИЈА ОД МЕЃУВРСНИЧКО НАСИЛСТВО

АПСТРАКТ: Насилството во училиштата е проблем во многу држави во светот и негативно влијае на училишната клима, на правото на учење на учениците, но и на нивниот целокупен развој. Иако станува збор за проблем кој треба да се третира мултидисциплинарно, координирано и системски, во трудот акцентот е ставен на училиштето како институција која има големо педагошко влијание во превенцијата и справувањето со меѓуврсничкото насилство. Главната цел на истражувањето е да се утврди степенот на застапеност и видот на меѓуврсничкото насилство во основните училишта во Битолскиот регион. Во трудот дадени се и соодветни препораки во насока на педагошка превенција од меѓуврсничко насилство.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: меѓуврсничко насилство, превенција, основно образование

PEDAGOGICAL PREVENTION OF PEER VIOLENCE

ABSTRACT: Violence in schools is a problem in many countries around the world and negatively affects the school climate, the right of students to learn, and the overall development of students. Although it is a problem that needs to be addressed in a multidisciplinary, coordinated and systematic way, the paper emphasizes the school as an institution that has a great pedagogical influence in preventing and dealing with peer violence. The main purpose of the research is to determine the prevalence and type of peer violence in primary schools in the municipality of Bitola. The paper also provides appropriate recommendations for pedagogical prevention of peer violence.

KEYWORDS: peer violence, prevention, primary education

1. ВОВЕД

Насилството меѓу училишните деца е несомнено многу стар феномен, а во последните две децении е предмет на голем број педагошко-психолошки истражувања. Како што е наведено во Конвенцијата за заштита на правата на детето, под „насилство“ се подразбираат „сите форми на физичко и психичко насилство, повреди или злоупотреба, занемарување или несовесно постапување, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи и сексуална злоупотреба“. Врсничкото насилство претставува употреба на сила, закана или намера за злоупотреба или агресивна доминација над другите. Ова однесување најчесто се повторува и претставува дополнителен стрес за оној кој е предмет на малтретирањето (Juvonen & Graham, 2014).

Заштитата на учениците од насилство во воспитно-образовните институции е сеопфатен и сложен процес во кој треба да бидат вклучени сите вработени во училиштето, ученици, родители, како и локалната заедница. Приоритетна задача на воспитно-образовните институции, како и на сите други институции кои се грижат за децата е создавање на услови за безбедно растење, развој и заштита на децата од насилство. Насилството, злоупотребата и занемарувањето ги загрозуваат здравјето, развојот и достоинството на децата, што претставува повреда на основните детски права.

Насилството меѓу врсници е најпрепознатливата форма на насилство во училиштата, познато уште и под терминот булинг (bullying). Се дефинира како збир на намерни негативни постапки, задавање или настојување да се зададе повреда или друг вид на непријатност и штета на друга личност/дете. Овие постапки се подолготрајни и насочени кон ист ученик од страна на еден ист ученик или група на ученици. (Dake, 2003; според Profaca, 2005, стр. 576). Училишната средина е еден од важните фактори за појава на насилно однесување. Недостаток на доверба, чувство за прифаќање на сите ученици, недостаток од меѓусебно почитување меѓу наставниците и учениците, недоволна контрола во одредени делови од училиштето (игралиште, ходници ...) доведува до појава на насилство во училиште. Најчести видови на насилство се:

- » Вербално насилство - упатување и изјавување на непристојни коментари во форма на подбивање, навредување, потсмевање, закани, и слично;
- » Социјално насилство - постапки со цел да се наруши нечија репутација и релации со останатите врсници: игнорирање, исклучување од група, пласирање на дезинформации и гласини, навредување и омаловажување пред останатите врсници;
- » Физичко насилство - нанесување физички повреди, влечење за коса, туркање, удирање, како и уништување или земање на лични предмети;
- » Психичкото насилство - се опишува како психолошко малтретирање, вербална злоупотреба и емоционална злоупотреба или занемарување, кое може да ги вклучува сите форми на навредување, понижување, омаловажување, исмевање и повредување на чувствата на детето;
- » Кибербулинг - најнов вид, насилство во Интернет просторот, најчесто на социјалните мрежи преку споделување на негативни и непријатни или, пак, лични со-држини за некогаш со цел да се предизвика омаловажување.

2. СИСТЕМСКИ ПРИСТАП ЗА ПРЕВЕНЦИЈА ОД МЕЃУВРСНИЧКО НАСИЛСТВО

Општата психосоцијална клима во училиштето, односите меѓу вработените во училиштето, односот меѓу наставниците и учениците, позитивните модели на однесување и решавање на конфликти, односот на училишната институција и наставникот кон насилството, јасно дефинирани правила и ставови кон малтретирањето и насилното однесување се пристапи кои ја намалуваат веројатноста за насилство меѓу врсниците. Важно е училиштето да се развие во безбедно место кое што може да ги засолни оние кои се чувствуваат жртви, покажувајќи модел на ненасилно и позитивно однесување на сите вработени, почитување на сите ученици и соодветен надзор на места во училиштето кои се најчести потенцијални локации за напад и заплашување на учениците.

Во многу земји, во училиштата се воведуваат специфични и системски програми за спречување на насилство меѓу врсниците. Кога во одредено училиште се појавува насилство, се развива програма за интервенција при кризи. Системскиот пристап подразбира превенција и интервенција на ниво на целото училиште

вклучувајќи информирање, дискутирање, заедничко барање решенија во рамките на колективот на училиштето но исто така вклучува и практични интервенции како што се зголемена контрола на наставниците врз учениците, јасно поставување на правила во поглед на однесувањето, последиците и соодветно воведување на санкции. Програмата за спречување на насилство во училиштето мора да ги опфати сите вработени во училиштето, сите ученици и сите родители.

Програмите за превенција на насилство меѓу врсниците може да ги поделиме на: примарни, секундарни и терцијални. Примарната превенција е кон сите ученици опфатени во примарниот образовен систем. Нејзината реализација овозможува опфат и на децата кои не се склони кон насилно однесување, но ги оснажува и мотивира да помогнат во спречување на насилството. Позитивната страта од примарните програми наменети за сите ученици е што не се прави дискриминација и стигматизација на агресивните, насилните деца или на децата жртви на насилство.

Секундарната превенција се однесува на работа со ризична популација на ученици или ученици со нарушувања во однесувањето, за кои се проценува дека постои ризик фактор да започнат некаков вид на насилство. Под ризик фактори се подразбираат: ниски постигнувања и неоствареност на училишните обврски и активности, хиперактивност, неразвиени социјални вештини, несоодветен воспитен стил и постапки на родителите, дисфункционални семејства, дружење со врсници со деликвентно однесување, достапност на наркотични супстанции и сл. (Kellerman i sag., 1998). Ограничување на овие програми е етикетањето на децата како ризични. Предност е што интервенцијата лесно се прилагодува на соодветната група на деца, за разлика од примарните програми кои се униформни и не се прилагодени на конкретниот проблем и начинот на прифаќање и реагирање на детето. Во секундарните програми се користи советување и тераписки пристап, помош во учењето, задавање домашни задачи, работилнички активности во мали групи.

Терцијалната превенција се однесува на програми за работа со деца кои се карактеризирани како насилници. Една од најуспешните терцијални програми е мултисистемски пристап кој опфаќа прихолошка помош, социјална помош а во одредени случаи и фармаколошка интервенција.

Превенцијата на насилството во училиштата претставува збир на мерки и активности кои имаат за цел создавање безбедно, сигурно и заштитено опкружување, развивање и негување на атмосфера на соработка, почитување на различностите, конструктивна комуникација и следење на одредени правила на однесување во рамки на воспитно-образовните активности, развивање на вештини за препознавање и ефикасно реагирање во ситуации на насилство. Значајни превентивни мерки за спречување на меѓуврсничкото насилство се:

- » Подигање на нивото на свеста и чувствителноста кај учениците, родителите и сите вработени за препознавање на насилството, злоупотребата и занемарувањето;
- » Дефинирање на правила на однесување – Кодекс на однесување во училиштето и последиците од непочитување на правилата;
- » Организирање обуки за ненасилна комуникација и конструктивно решавање на конфликти и теми поврзани со сите видови на насилство и последиците од ваквото однесување;
- » Формирање на Тимовите за заштита на деца од насилство во рамките на училиштето;
- » Поттикнување на учениците кон нивна сè поголема вклученост во превенција на насилството и при интервенција, организирајќи обуки за

врсничко посредување, праќајќи ученици на дополнителни едукации на темата насилство организирани од градот, локалната заедница, невладините организации;

- » Вмрежување на сите клучни носители за превенција на насилството и спроведување на одлуките на Советот на родители, Училишниот одбор, Наставничкиот совет;
- » Соработка со Здравствениот дом, Црвениот крст и Центарот за социјална работа во својата општина, како и со органите од локалната самоуправа.

3. МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

3.1 Цел и задачи на истражувањето

Главната цел на истражувањето е да се утврди степенот на застапеност и видот на меѓуврсничкото насилство во основните училишта во Битолскиот регион. Врз основа на главната цел идентификувани се следниве задачи:

- » Испитување на ставовите на учениците на возраст од 12 до 14 години за застапеноста и видот на меѓуврсничкото насилство.
- » Испитување на ставовите на педагошко-психолошката служба од основните училишта за застапеноста и видот на меѓуврсничкото насилство
- » Анализа на работата на педагошко-психолошката служба во насока на превенција од меѓуврсничко насилство.

3.2 Техники и инструменти на истражувањето.

Истражувањето беше спроведено со користење на:

1. Анкетен прашалник за ученици на возраст од 12 до 14 години од основните училишта
2. Интервју со педагошко-психолошката служба во основните училишта.

3.3 Примерок на истражувањето

Во истражувањето беа вклучени вкупно 96 ученици на возраст од 12 до 14 години од основните училишта во Битолскиот регион кои беа избрани по пат на случаен избор и 6 претставници од педагошко-психолошката служба од шест основни училишта во општина Битола.

4. АНАЛИЗА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

4.1 Анализа на резултатите од анкетата со учениците

Тргувајќи од главната цел на истражувањето утврдување на степенот на застапеност и видот на меѓуврсничкото насилство во основните училишта во Битолскиот регион, учениците на возраст од 12 до 14 години беа прашани дали некогаш биле изложени на некаков вид на насилство од страна на соучениците или други ученици во училиштетото. Степенот на застапеност е во интервал од „никогаш“ до „често“. Резултатите во Табела 1. покажуваат дека вербалното насилство е најзачестено меѓу учениците во основното образование и тоа 61.5 % од испитаниците одговориле дека „понекогаш“ биле именувани со погрдни имиња, 9.4 % „никогаш“, 20.8 % „ретко“ и 8.3% „често“ биле именувани со погрдни имања. Најголем дел од учениците 43.8% одговориле дека „понекогаш“ други ученици за нив кажувале лаги и дезинформации. Помалку застапени меѓу учениците се социјалното и физичкото насилство. На прашањето „Дали си бил/ла во ситуација

да те избегнуваат другарите?“ најголем дел од учениците 56.3% одговориле „ретко“, 14.6% „никогаш“ 20.8% „понекогаш“ и 8.3% „често“. Во однос на физичкото насилство најголем дел од учениците 54.2 % одговориле дека „ретко“ биле физички малтретирани, 15.6% одговориле „никогаш“, 22.9 % „понекогаш“ и 7.3% „често“. Во однос на кибербулинг насилството, односно дали биле дел од навредливи статуси на социјалните мрежи (фејсбук, инстаграм...) учениците ги дадоа следните одговори 22.9 % „никогаш“, 35.4% „ретко“, 27.1% „понекогаш“ и 14.6 % често. Процентот на ученици кои „понекогаш“ и „често“ биле изгожени на навредливи статуси по социјалните мрежи вкупно 41.7% укажува на аларматноста во поглед на Интернет насилството и ширењето говор на омраза токму преку социјалните мрежи кои учениците секојдневно ги користат. Се поголемата застапеност на некаков вид на насилство меѓу учениците е потврдена и во нивните одговори и тоа најголем дел од нив дури 58.1% биле сведоци на некаков вид на насилство меѓу врсниците.

	Никогаш		Ретко		Понекогаш		Често	
	%	f	%	f	%	f	%	f
Дали некој од учениците те именува/л со погрдни имиња?	9.4	9	20.8	20	61.5	59	8.3	8
Дали некој од учениците кажува/л лаги и шири дезинформации за тебе?	14.6	14	29.1	28	43.8	42	12.5	12
Дали си бил/ла во ситуација да те избегнуваат другарите?	14.6	14	56.3	54	20.8	20	8.3	8
Дали некој намерно те напаѓал физички (туркање, удирање)	15.6	15	54.2	52	22.9	22	7.3	7
Дали си бил/ла дел од навредливи статуси на социјалните мрежи (фејсбук, инстаграм...)	22	22,9	35.4	34	27.1	26	14.6	14
Дали си бил сведок на некаков тип на насилство меѓу врсниците?	10.4	10	12.5	12	58.3	56	18.8	18

Табела 1. Резултати од спроведената анкета со учениците од 12 до 14 години

4.2 Анализа на резултатите од интервјуто со педагошко-психолошката служба

Интервјуто спроведено со тројца педагози и тројца психолози претставници од стручната служба на училиштето дескриптивно ги претставуваме. На прашањето дали водат евиденција за видот на насилство во нивните училишта и зачестеноста, претставниците имаа поделени мислења односно тројца од нив сметаат дека меѓуврсничкото насилство е “во пораст“, а тројца сметаат дека “нема големи промени последниве 2-3 години“. Испитаниците беа прашани за најчестите причини за меѓуврсничко насилство при што истакнати беа следните: „достапноста на насилство низ медиумите телевизија и Интернет; маргинализираноста на семејството, социо-економскиот статус што често резултира и со насилство во семејството; потребата од поголема соработка со родителите и нивна едукација“.

Според анализата на одговорите, најчести преземени мерки за превенција и справување со врсничкото насилство во нивните училиштето се:

- » Советување со родителите;
- » Советување со ученик;
- » Советодавни индивидуални и групни средби со учениците и родителите;
- » Писмена опомена, укор и усна опомена;
- » Формирање тимови за превенција;
- » Изрекување педагошки/дисциплински мерки;
- » Организирање работилници и предавања за ненасилно однесување и разрешување на конфликти;
- » Креирање документи /правилници/стратегии за спречување на насилство;
- » Соработка со полицијата и Центрите за социјална работа.

ЗАКЛУЧОК

Насилството во училиштата треба да се опсервира во пошироки, системски рамки. Училиштето како институција е цврсто поврзана и вмрежена со поширокиот општествен систем и невозможно е да се превенира и интервенира насилството само во училишната средина, занемарувајќи ги притоа останатите општествени фактори и процеси. Училишното насилство не може со цврсти и видливи граници да се одвои од другите социјални интеракции ниту од другите (вон) училишни видови на насилство.

Последиците од врсничкото насилство врз образовниот систем и резултатите во образованието може да бидат поразителни, а вклучуваат: отсуство од настава, избегнување на училишни активности, па сè до целосно напуштање на училиштето. Ова, за возврат, има негативно влијание врз академското достигнување, како и врз идните можности за образование и вработување. Децата и адолесцентите кои се жртви на насилство постигнуваат пониски резултати и кај нив постои помала веројатност да продолжат со високо образование.

Во однос на превенцијата на насилството во училиштата, особено е важно, наставниците и стручните служби да имаат редовни обуки за: препознавање, справување и креирање на нови мерки за врсничко насилство, што го потврдија и самите резултати од анкетата. Потоа многу важно е да одржуваат редовни обуки за самите ученици за тоа што сè се подразбира под врсничко насилство, како да се препознае и каде да се пријави. Информирањето на учениците може да се спроведе и преку: игра на улоги, презентации и дискусии, креативно пишување или уметничко изразување. Родителите се важен фактор во превенцијата на насилството и внимателно треба да ја следат секоја промена кај нивните деца. Корисно е родителите да бидат едуцирани во рамките на училиштето за ненасилно однесување, толеранција и мирно разрешување на конфликти. Училиштето може да формира родителска група за поддршка во рамки на советот на родители за справување со случаите на врсничко насилство, преку која ќе иницира и поддржува поголема соработка и пристап кон проблемот.

ЛИТЕРАТУРА

1. Juvonen, J.; Graham, S. (2014). „Bullying in Schools: The Power of Bullies and the Plight of Victims“. *Annual Review of Psychology*. *Annual Reviews*. 65: 159–8.
2. Kellerman, A. L., Fuqua–Whitley, D. S., Rivara, F. P., & Mercy, J. (1998). Preventing youth violence: what works? *Annual Review of Public Health*, 19, 271–292.
3. Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.

4. Profaca, B. (2006). Neke karakteristike pasivnih i provokativnih žrtava nasilja među djecom u školi, Društvena istraživanja, 83(3), str. 575-590.
5. Pregrad, J. (2011). Priručnik: Program prevencije vršnjačkog nasilja "Za sigurno i poticajno okruženje u školama". Zagreb: UNICEF.

Доц. д-р Горица Поповска Налевска

Факултет за психологија

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола

Република Северна Македонија

РАЗВОЈ НА ЕТИЧКАТА ПЕДАГОШКА МИСЛА: ОД МИНАТОТО ДО ДЕНЕС

АПСТРАКТ: Сфаќањето на моралот и етичките вредности во минатото произлегуваат од општествената практика и претставува непрекинат развој на општествените науки како последица на општествените промени потенцирајќи ја потребата од постојано проценување на вредностите заради менувањето на положбата на човекот во светот и општеството. Проблемите во етичката свест на младите кај кои е забележлива криза на вредности и дезориентација во моралните норми и дејства, укажува на неопходноста од надминување на кризата околу едукативната улога на образовните институции, која произлезе од напуштањето на класичната форма на единство на образованието и воспитанието и од доминацијата на образовните, наспроти воспитните цели и дејства.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: морално воспитание, етичко образование, ученик, наставник

DEVELOPMENT OF ETHICAL PEDAGOGICAL THOUGHT: FROM THE PAST TO TODAY

ABSTRACT: The understanding of morality and ethical values in the past derives from social practice and is a continuous development of the social sciences as a consequence of social change emphasizing the need to continually assess values in order to change one's position in the world and society. Problems in the ethical consciousness of young people with a noticeable crisis of values and disorientation in moral norms and actions indicate the need to overcome the crisis over the educational role of educational institutions, which resulted from abandoning the classical form of unity of education and upbringing. the dominance of educational as opposed to upbringing goals and actions.

KEYWORDS: moral upbringing, ethical education, student, teacher

РАЗВОЈ НА ЕТИЧКАТА ПЕДАГОШКА МИСЛА ВО АНТИЧКИОТ ПЕРИОД

Низ вековите моралното воспитание и етичките вредности произлегувале од претпоставката дека моралноста му е на човекот вродена, дека не е резултат на реалните односи во општеството, туку сила која тие односи ги создава, а луѓето уште од детството се делеле на добри и лоши според природата. Меѓутоа „најзначајната етичка ориентација во човековата историја е онаа која препорачува во сè да се има мера“. Оваа древна етичка идеја, најдобро ја има разработено Аристотел, кој прв го употребил името Етика поврзувајќи го тоа со поимот за најдлабоките својства на личноста“ (Темков, 1998).

Во раната антика образовната практика е детерминирана од карактерот и од реалните потреби на тогашното општество и од духовното и културното ниво на луѓето во дадениот период. Првите големи мислители на филозофијата на образованието истовремено биле и големи учители кои низ непосредна практика

ги промовирале своите филозофски идеи. Според Сократ највисоката доблест е знаењето - сè што треба да направи оној кој сака да биде среќен и да живее човечки, е да настојува да го стекне знаењето. Етичката и когнитивната цел на Сократовиот метод се согледува во Сократовата максима „Спознај се самиот себе“. Патот на самоспознавањето всушност е идентичен на процесот на образованието преку кое ја осознаваме објективната вистина која ни е иманентна (Ђуриќ, 1986).

Според Платон, сите слободни луѓе треба да бидат опфатени со процесот на образованието, кое треба да биде целесообразно, систематско, институционализирано и раководено од државата. Основната цел на образованието во тој период е правилен психофизички развој на учениците и нивно подучување на основните правила на пристојното живеење.

Следејќи го примерот на својот учител, Аристотел основал високообразовна институција која развивала широка едукативна и научно – истражувачка дејност. Тој е основоположник на фундаменталните принципи на научната мисла каква што ние денеска ја познаваме. Во областа на моралното воспитание, Аристотел настојувал да се воспитува волјата, да се развие психата, кај децата да се создаваат етички вредности и да се упатуваат кон морални постапки. Морално – етичките односи можат да се создаваат само меѓу слободно родените граѓани, кои се еднакви помеѓу себе. Секое дејство кое има за цел постигнување некакво добро, во основа е етичко. Етичкото делување се сведува на слободно и свесно избирање на средината меѓу сите крајности.

ИДЕИТЕ НА ПЕДАГОШКИТЕ КЛАСИ

Педагошкиот систем на чешкиот педагог Јан Амос Коменски е темел на современата педагошка мисла, ги опфаќа речиси сите важни педагошки прашања, почнувајќи од наставната содржина сè до методиката, организацијата на училишната работа, смислата на воспитувањето и работата на учителот. Коменски го истакнал принципот на реализмот во наставата и златното правило на дидактиката за искористување на сетилните органи и на очигледноста во наставата. Коменските жнеел работата во училиштето да ја постави врз демократски основи. Тој училиштето го нарекува работилница на хуманоста: „Несреќно е она образование кое не преминува во доблест и побожност. Што е образованиот човек без морал? Кој напредува во науката, а назадува во моралот, повеќе назадува отколку што напредува“. Тој настојувал во училиштето да се образуваат младите од двата пола, бидејќи сметал дека образованието им е потребно на сите: „Во училиштето не треба да се земаат само децата на богатите и видните луѓе, туку сите деца подеднакво, и децата од благородништвото и градските деца, и децата на богатите и сиромашните, и момчињата и девојчињата, од сите градови и села...“ (Vukasović, 1974). Според Коменски во срцата на младите треба да се всадат сите добродетели без исклучок бидејќи од „чесното и моралното“ ништо не може да се исфрли без да се појави празнина и да се наруши хармонијата. Како највисоки етички категории ги посочува праведноста, чесноста, трудољубивоста, почитувањето на човековата личност, љубовта кон родителите, хуманизмот, почитувањето и достоинството на другите народи.

Џон Лок е претставник на буржуаската филозофска, етичка и педагошка мисла во Англија во 17 век. Сваќањата на Лок за моралот и етиката се сврзани со неговиот филозофски и политички поглед. По филозофска ориентација тој ја следи линијата на сензуализмот. Според него нема вродени принципи на морал. Сите

црти на карактерот и поведението се определени од условите за живот. Во своето учење за етичкото образование го промовира значењето на образованието во духот на етичките постулати. Целта на моралното образование е формирањето на карактерот на воспитаникот во духот на основните етички вредности, при што воспитаникот се насочува да ги контролира своите страсти, особено алчноста и сладострасноста, со што младиот човек би се научил да ги контролира сопствените емоции и сопствените постапки. Во образовната концепција ги воведува принципите на работната етика, истакнувајќи го значењето на трудољубивоста, работната дисциплина и одговорноста во формирањето на личноста на ученикот.

Во областа на педагогијата среќаваме различни приоди кон воспитанието, но претежно имаме мислители кои се борат за нов морален облик на човекот и општеството. Темпераментен, смел и бескомпромисен како мислител е Жан Жак Русо чии што идеи, макар и што содржат многу противречности, создаваат нова епоха во педагогијата, особено во теоријата на воспитанието. Најсистемно и најподробно Русо ги излага своите погледи за воспитанието во „Емил или за воспитанието“ (1762). За правилно да се воспита детето треба да биде надвор од општеството, оставено на природните сили; бара враќање кон природата низ воспитанието, односно воспитанието да биде во согласност со особините на природата на детето. Русо говори за трократно воспитание: воспитува природата, воспитуваат луѓето и воспитуваат предметите. Тој го идеализирал детето. Според него тоа е возраст на чиста моралност. Децата не се оптеретени од предвремени морални чувства, од предрасудите и умеенето на возрасните да лицемерат. Во своето поведење тие се раководат само од стимулот на својата внатрешна природа, која им покажува што е добро, а што лошо.

ЕТИЧКАТА ПЕДАГОШКА МИСЛА ВО XIX И XX ВЕК

Педагошката мисла при крајот на 19 и почетокот на 20 век целосно ќе го сруши феудализмот и нативистичкото учење за нерамноправноста на луѓето и сталежите и ја зајакнала вербата во човечкиот разум и моралните квалитети на човекот.

Погледите за воспитанието Јохан Хајрих Песталоци ги изградува од врвот на училиштето на Русо и ги црпи од човековата природа. Формирањето на морално - етичките вредности тој го сврзува со основните идеи за елементарно образование. Според него моралното воспитание има цел: „Да ги развие во човекот заложбите за чувствата, од чиј развој зависи моралната самостојност, правилното и хармонично издигање на определени способности“. Во неговите книги се препознаваат неговите воспитни начела, засновани на следење на природата и хармоничен развој на „сета природна снага“. Неговото учење упатува на античкиот воспитен идеал – создаден со синтеза на етичкиот и естетскиот идеал (калокагатија), каде идеалот на телесната снага го дополнува идеалот на духовната култура, при што заедно се манифестира идеалот на телесната убавива и идеалот на убавината на духот. Споредено со ова, пристапот на Песталоци, кажува дека моќта на воспитанието за ред и хармонија на човечкиот род е возможна само со единство на сите човечки подобности – срцето, душата и рацете.

Ј.Ф. Хербарт дошол до заклучок дека наставата без морално воспитание е само средство без цел, а моралното воспитание без настава е цел лишена од средства. Темелната цел на воспитанието е воспитание на морална личност, усовршување на вештини, а наставата помага да се оствари таа цел, односно таа е основно средство на воспитанието. Хербарт формулира морални идеи со општо валиден карактер

кои треба да го следат целиот наставен процес. Секое учење треба да биде во согласност со целите на етката и да воспитува во духот на тие идеи.

Во 20 век воспитната работа ја зафаќа силна реформа, односно може да се говори за т.н. реформна педагогија. Се појавува целаниза на разновидни педагошки правци и сфаќања познати под заедничко име „Нова школа“. Морализмот е општо обележје на реформната педагогија, а се огледа во потиснување на интелектуалното и истакнување на морално – етичкото усовршување на човекот, неговата внатрешна чувствителност и волев живот.

СОВРЕМЕНИОТ ТРЕТМАН НА ЕТИКАТА ВО ОБРАЗОВАНИЕТО, МОРАЛНО ВОСПИТАНИЕ – ЕТИЧКО ОБРАЗОВАНИЕ

Денеска етиката и воспитувањето имаат друга позиција и содржина одошто пред неколку децении. Етичкото образование е нова форма на етичката и педагошката дејност за ширење на етичкиот дух и сознание. Во суштина педагогијата е применета етика. Низ едукацијата се реализираат вредностите за кои човештвото смета дека се најважни и потребни да бидат пренесени врз младите генерации и низ нив, врз целината на човечкото постоење. Во таа смисла составен дел од едукацијата е моралното воспитување. Меѓутоа во моралното воспитување станува збор за постепена адаптација на младата личност на социјалните цели и вредности и за нејзино оспособување да ги следи и извршува нормите што ги има општеството. Во современото демократско општество, од личноста се очекува да има свои ставови и да биде изградувач на согледби и норми на живеење. За таа цел потребно е да биде образована во духот и низ сознанијата на етиката, како би можела да биде конструктивен член на заедницата, а заедницата да остварува вистински етички цели. Етичкото образование е форма на едукација на автономна личност со капацитет за самостојно донесување на етички решенија и за креирање на правилни и ефективни морални норми. (Темков, 2003). Етичкото образование го надополнува и надградува стандардното морално воспитание, кое претставува запознавање на младата личност со општествените норми и тенденции, нивно прифаќање и приспособување кон нив. Етичкото образование пошироко е замислено: тоа суштествено е насочено кон градење на автономна личност, способна да се соочи со проблемите на живеењето и со сите сериозни проблеми на општеството, која има знаење за суштината на етиката и оспособена етички да ги решава проблемите за клучни ситуации значајни за неа, за општеството и за целото човештво. Етичкото образование претставува едно од есенцијалните скалила во освојувањето и изградувањето на човековата слобода. Низ хуманиот однос, низ духот на слободата, слободното мислење и изразување, идните генерации можат да го развијат својот однос кон фундаменталните човечки вредности и да ја изградат својата слобода.

Етички образованата личност има способност да обликува, избира, следи и брани соодветни аксиолошки ставови, а од вредностите да создава сообразни ефектни морални норми на однесување. Тоа е потредно за снаоѓање на личноста во сложените процеси на денешниот свет и на демократија, како и во очекуваните тешкотии на идното живеење и решавање на проблемите со добри одговори.

Етичкото образование е неопходно наставно подрачје, кое се вградува во системот и лиците на образование во сите земји во светот. И во нашата земја започнат е тој процес, така што истото е застапено на сите три нивоа на образование – основно, средно и високо.

Од учебната 2010/2011 година согласно Законот за основно образование во нашата земја, се воведува задолжителна настава по Етика во VI одделение, со по 1 час неделно, односно 32 часа годишно Меѓу многуте прашања кои на одреден начин биле предмет на спротивставени дискусии и мислења кои секогаш од ново и одново ја анимираат педагошката теорија е каков став треба да се заземе околу дилемата за воведување на Етиката како посебен наставен предмет, или пак работата да ја препуштиме на вештото и умешно проникнување низ сите наставни предмети во мера, обем, длабочина колку што дозволува нивната природа. Оваа дилема се појави при обидот за воведување на Етиката во одделенска настава. Првата експериментална настава по Етика во одделенска настава во нашата земја е изведена во учебната 2003/2004 и 2004/2005 година во едно основно училиште во Скопје во I и II одделение. Целта беше испитување на рецепцијата на етичките содржини кај најмалечките ученици, проверување и испитување на комуникативноста, сознајната и етичката вредност на предложените етички тематски области и наставни содржини, како проверување преку наставата на дидактичкото значење и методичката ефикасност на различните содржини, методи, техники, средства во етичката едукација на оваа возраст.

Иако експерименталната настава по Етика во одделенската настава не резултираше со нејзино официјално воведување, наставниот план и програма во основните училишта предвидуваат голем број на специфични задачи кои се однесуваат на моралното воспитание и градењето етички вредности, кои треба да се реализираат преку наставата и слободните активности. Училиштата имаат голема улога и одговорност во воспитувањето на младите. Таа одговорна улога училиштето може да ја оствари само доколку воспитанието се заснова на адекватни цели и задачи кои претставуваат универзални и хумани вредности, соодвени наставни методи, средства и постапки, во услови на демократски воспитни односи. Етичките основи на наставата се однесуваат на: зголемената субјективна позиција на ученикот во наставата; потреба за поголем степен на индивидуализација, персонализација, диференцијација и социјализација во воспитно – образовниот процес; воспоставување хуманистички и демократски односи меѓу сите учесници во воспитно – образовниот процес; примена на иновативни, современи облици, методи и модели на наставна работа; самоактуелизација на ученикот и зајакнување на неговиот ментален развој; воспитување за демократски односи и етички вредности, дијалог, толерација, мултикултурно и мултиетничко воспитание.

ЗАКЛУЧОК

Соочувањето со потребните промени предизвика потреба од преиспитување на многу нешта во наставата: изборот и структурата на наставните програми и содржини, доминантноста на одделните цели и задачи, изборот, зачестеноста и продуктивноста на одделните наставни форми и методи, ограничената иницијатива и слобода на учениците во наставата, стилот на работа на наставникот и потребата од градење демократски односи, губењето и непочитувањето на вредностите и потребата од зајакнување на свеста кај младите за значењето на етичките вредности, потребата од постојано професионално и перманентно усовршување на наставниот кадар.

Сложениот процес на воспитание на младата личност и различните цели и задачи во развојот и формирањето на интелектуалните, емоционалните, моралните, физичките и многу други човекови својства во нивната целост, не може

успешно и квалитетно да се реализира без соодветна стручност и компетентност на наставниот кадар. Современото училиште бара мултидисциплинарно образован наставник, кој ќе поседува адекватни педагошки, психолошки, социолошки и етички особини и вредности. Етичките вредности кај учениците и целокупното нивно однесување не можеме да ги креираме само преку содржините предвидени во наставните програми и теоретизирање од стана на наставникот за она што е добро, а што лошо; што е прифатливо однесување, а што не – целокупната личност на наставникот, неговото знаење, постапките и реакциите, емоциите, морално – етичките гледишта, треба да бидат во согласност со она што го зборува и она на што ги поучува своите ученици. Угледот на наставникот, неговиот пример и влијание, неговиот однос спрема работата, спрема учениците, неговиот успех во педагошката и општествено – културната област, неговиот карактер и други лични особини го градат етичкиот лик на наставникот. Наставничката етика содржи морални норми во поглед на неговото однесување во општеството, односот спрема учениците, спрема наставниците, спрема сопствената работа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Gluchmanova, M. (2015). "The Importance of Ethics in the Teaching Profession", *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 176, pp. 509-513.
2. Ѓорѓиева–Петрова, Е. (2005). Современото училиште и моралното воспитание, Штип: Педагошки факултет „Гоце Делчев“.
3. Ѓуриќ, М. (1986), *Историја хеленске књижевности*. Београд: Завод за учебнике и наставна средства, , стр. 509–510.
4. Поповска Налеvsка, Г. (2015). Етичките основи на наставата, докторска дисертација. Скопје: Филозофски факултет.
5. Темков, К. (1998). *Етика*. Скопје: Епоха.
6. Темков, К. (1999). *Етиката денес*, Скопје: Епоха.
7. Темков, К. (2003). „ Зошто и како да се учи етика“. *Културен живот* бр.1, стр. 51 – 62.
8. Vukasović, A. (1974). *Moralni odgoj*. Zagreb: Liber.

Проф. д-р Ѓорѓина Кимова
М-р Вангелица Гаврилова

Факултет за психологија
 МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
 Република Северна Македонија

ОСОБИНИ НА ЛИЧНОСТ ВО ОДНОС НА ПОЛОТ ВО ПЕРИОД НА РАНА АДОЛЕСЦЕНЦИЈА

АПСТРАКТ: Трудот дава преглед на истражување кое е фокусирано на проблемот на најчесто застапени особини на личност кај адолесцентите во однос на полот. Истражувањето кое е извршено во тек на 2019 година со опфатен случаен примерок на испитаници со број од 104 ученици кои се на возраст од 11 до 15 години од 10 основни училишта во 5 градови во Република Северна Македонија. Резултатите на истражувањето покажаа дека адолесцентите од машки пол се подоминантни и поамбициозни отколку адолесцентите од женски пол, а не се утврдени полови разлики за агресивност и екстраверзија.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: личност, особини на личност, пол, адолесценција

PERSONALITY TRAITS IN RELATION WITH GENDER IN THE EARLY ADOLESCENCE PERIOD

ABSTRACT: The paper provides an overview of research that focuses on the problem of adolescents' most commonly personality traits in relation with gender. The survey was conducted in 2019 with a random sample of 104 students aged 11-15 years from 10 primary schools in 5 cities in the Republic of Northern Macedonia. The results of the study showed that male adolescents were more dominant and ambitious than female adolescents, and no gender differences were found for aggressiveness and extraversion.

KEYWORDS: personality, personality traits, gender, adolescence

ТЕОРЕТСКИ ОСВРТ

Адолесценцијата како најдолг преоден период со високо ниво на интензивни промени на сите аспекти на развојот на личноста бара посебно внимание. И покрај низата различни определби на возрастните граници најшироката граница на адолесценцијата се движи од 11 години до 25 години¹. Во овој период пред младите се поставуваат низа училишни барања и задачи за кои се бара постигнување на солиден успех во исполнување на училишните обврски кој се смета вид на мост кон успешно професионално напредување на младите во иднина. Сите наведени предизвици влијаат на формирањето на особините на личност на младите поединци.

Пол во адолесценција-Додека половата социјализација започнува уште од раѓање, раната адолесценција (возраст од 10-14) е критична точка на засилување на личните родови ставови, бидејќи пубертетот ги обновува машките и женските само-перцепции, како и социјалните очекувања од другите (на пр. од членовите

1. Lackovic - Grgin, K. (2004). Psihologija adolescencije. Jastrebarsko. Naklada Slap.

на семејството, врсници)². Со пубертетот, слободата на движење може да стане поограничена за девојчињата, особено во понеразвиените земји, бидејќи се очекува да заземат повеќе домашни работи, да стапат во брак или да се држат настрана од момчињата заради загриженост кај возрасните за нивните тела во развој и појавата на сексуалност, додека кај момчињата често искуство е поголемата слобода да се пресели надвор од домот и да се вклучи во активности за слободно време, додека исто така се соочува со зголемена изложеност на ризици од животната средина, како и очекувања за помош и поддршка на семејството финансиски³. Дури и таму каде што не е социјално санкционирано, започнуваат да се појавуваат романтични и сексуални чувства и родовите улоги се појавуваат додека младите почнуваат да преговараат за интимни односи⁴. Според тоа, раната адолесценција се смета за единствена можност за решавање на половите ставови.

Особини на личност и пол

Личноста е често концептуализирана како степенот до кој некој покажува високи или ниски нивоа на специфични особини. Особините се постојани обрасци на мисли, чувства, мотиви и однесувања што едно лице ги покажува низ ситуации⁵. Односно, некој што постигнува високо ниво на некоја особина, ќе покаже психолошки состојби поврзани со таа особина почесто и во поголема мерка од поединците кои имале послаби скорови на таа особина.

Половите разлики во однос на особините на личноста честопати се карактеризираат во однос на тоа што полот има просечно повисоки оценки за некоја особина. На пример, честопати се смета дека жените се поприматни од мажите (Feingold, 1994; Costa et al., 2001). Ова значи дека жените, во просек, повеќе се негуваат, внимателно размислуваат и алтруистички почесто и во поголема мерка за разлика од машките. Сепак, ваквото откритие не го спречува фактот дека машките исто така можат да имаат негување, нежност и алтруистички состојби и дека некои момчиња можат дури и да постигнат повисоки вредности од овие за разлика од женските. Основна мисија на психологијата на личноста е развојот на соодветна таксономија на особините на личноста. Моделот на пет фактори или „големи Пет“ ги категоризира особините во широки области на екстраверзија, пријатност, совесност, невротизам и отвореност / интелектност.

Личноста претставува диспозиција за појавување на симптоми и развој на некое пореметување. Освен што се смета личноста како ризичен фактор, таа може да биде и фактор на одржување односно заштитен фактор, но и самото пореметување би можело да доведе до промена на личноста⁶.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Предметот на научното истражување е фокусиран на застапеноста на особините на личност зависно од полот кај адолесцентите во Република Македонија.

Предметот ги издвојува следните основни поими:

» **Личност-сложен склоп на особини или карактеристики кои детално**

2. Smetana J, Robinson J, Rote W. (2015). Socialization in adolescence. In: Grusec JE, Hastings PD, editors. Handbook of socialization: theory and research. Second edition. ed. New York: Guilford Press; 2015: pp. 60–84.

3. Svanemyr J, Amin A, Robles OJ, Greene ME. (2015). Creating an enabling environment for adolescent sexual and reproductive health: a framework and promising approaches. J Adolesc Health. 2015;56: S7–14.

4. McCarthy K, Brady M, Hallman K. (2016). Investing when it counts: Reviewing the evidence and charting a course of research and action for very young adolescents. New York: Population Council; 2016.

5. Fleeson, W., and Gallagher, P. (2009). The implications of Big Five standing for the distribution of trait manifestation in behavior: fifteen experience-sampling studies and a meta-analysis. J. Pers. Soc. Psychol. 97, 1097–1114.

6. Pervin, L.A. & John, O.P. (2001). Personality: theory and research. New York. John Wiley & Sons. Inc.

опишуваат ситуациски доследни модели на однесување, мислење и чувствување на поединците⁷.

- » Особини на личност- се карактеристики кои се однесуваат на опишување на начините на кои луѓето меѓусебе се разликуваат или меѓусебно се слични⁸. Психичките особини помагаат да се опишат луѓето, да се објасни однесувањето и помагаат да се предвиди идното однесување⁹.
- » Адолесценција: Адолесценцијата обично се поврзува со тинејџерските години, но нејзините физички, психолошки или културни изрази може да започнат порано и да завршат подоцна. Најчеста е возрастната граница од 11-25,26¹⁰ години

Научниот метод во истражувањето е метод на дескрипција. Конкретно, со примена на дескриптивен метод се настојува да се утврдат половите разлики во изразеноста на особините на личност-доминанција, агресивност, екстраверзија и амбициозност кај адолесцентите.

Во истражувањето согласно поставената цел се користат инструментите: прашалник за собирање на општи информации и соодветно адаптиран прашалник за процена на особини на личноста на адолесценти од 11-15 години кој е комбинација од прашалникот ДАИА и Големи пет за деца¹¹.

Адаптираниот инструмент користен во истражувањето испитува 4 димензии со нивни соодветни индикатори. Податоците се соодветно систаметизирани и обработени со статистичка програма SPSS Statistics, version 22.

Популацијата која е предмет на истражување ги опфаќа на адолесцентите во период на рана адолесценција од 11-15 години од шесто до деветто одделение од основните училишта во Република Македонија. Единиците на анализа односно адолесцентите се 104 на број и тоа по 52 од машки и 52 од женски пол. Сите испитаници се ученици во 10 основни училишта на територија на Република Северна Македонија од општините Скопје, Велес, Штип, Кочани, Битола.

Вкупно временски истражувањето со целокупниот процес од планирање до завршна фаза траеше околу 3 месеци во тек на 2019 година.

Се добија следните поединечни заклучни согледувања:

1. Резултатите на истражувањата покажуваат дека момчињата се подоминантни во однесувањето во однос на адолесцентите од женски пол. (Jacklin и Maccoby, 1978; Powlishta и Maccoby, 1990; Egly, 1987)¹² Нашите резултати се во согласност со резултатите на наведените истражувања. Резултатот од утврдувањето на статистичката значајност на разликата помеѓу аритметичките средини за особината на доминација на машки и женски адолесценти покажува дека машките ($M = 4.3654$; $SD = 0.99072$) имаат статистички значајно повисока особина на доминација во споредба со девојчињата и доминацијата ($M = 2.5000$; $SD = 0.98020$) ($t(51) = 11.819$, $p < 0,01$). Ова произлегува поради тоа што вредноста на $p = .001$ е под нивото на статистичка значајност од .01.

7. John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A (Eds.) (2010). Handbook of personality: Theory and research. The Guilford Press.

8. Loewen, S. (2012). Addictive personality disorder. HealthGuidance.

9. Borgatta, E. F. (2006). The structure of personality characteristics. Behavioral Science, 9(1), 18-19

10. Kali R.V.; Ferrer E. (2007). "Processing speed in childhood and adolescence: Longitudinal models for examining developmental change". Child Development. 78(6): 1760-1770.

11. Barbaranelli, C., Caprara, G. V., Rabasca, A., & Pastorelli, C. (2003). A questionnaire for measuring the Big Five in late childhood. Personality and Individual Differences, 34, 645-664.

12. Nolen-Hoeksema, S., & Girgus, J. S. (1994). The emergence of gender differences in depression during adolescence. Psychological Bulletin, 115(3), 424-443.

2. Hydein 1984; според Nolen - Hoeksema и Girgus, 1994) со мета анализа во која биле вклучени истражувања на многу различни аспекти и видови на агресивно однесување покажал дека полова разлика постои и тоа во насока на поголема агресивност кај машките. Се претпоставува дека таа разлика се намалува со возраста и незначајна е во периодот на младост¹³. Резултатот од утврдувањето на статистичката значајност на разликата помеѓу аритметичките средини по класи за особината на агресија помеѓу момчињата и девојчињата адолесценти покажува дека момчињата ($M = 3.9423$; $SD = 0.75182$) немаат статистички значајна разлика во агресивноста во споредба со девојчињата ($M = 4.0192$; $SD = 0.80417$) ($t(51) = 2.062$, $p < 0,01$). Ова заради тоа што вредноста на $p = .001$ е над нивото на статистичка значајност од .01.

Резултатите на истражувањата покажуваат дека во функција на возраста доаѓа до намалување на агресивноста и се покажало дека помладите личности во раната адолесценција се поагресивни од младите личности во покасната адолесценција¹⁴.

3. Голем број истражувања покажуваат дека адолесцентите не се разликуваат на димензијата на екстравертност со оглед на полот (Canals, Vigil-Colet, Eliseo Chico и Marti-Henneberg, 2005, Mak, Blewitt и Heaven, 2004) ниту со оглед на возраста (McCrae, Costa, Parker, Mills, Fuyt, Mervielde, 2002)¹⁵, па нашите резултати се во склад со овие. Резултатот од утврдувањето на статистичката значајност на разликата помеѓу аритметичките средини за особината на екстраверзија помеѓу момчињата и девојчињата адолесценти покажува дека момчињата ($M = 4.4231$; $SD = 0.82477$) немаат статистички значајна разлика во екстраверзија во споредба со девојчињата ($M = 4.3462$; $SD = 0.78926$) ($t(51) = 0.599$, $p < 0,01$). Ова заради тоа што вредноста на $p = .001$ е над нивото на статистичка значајност од .01.

4. Во ова истражување е утврдено дека момчињата се поамбициозни од девојчињата. Резултатот од утврдувањето на статистичката значајност на разликата помеѓу аритметичките средини за особината на амбициозност на машки и женски адолесценти покажува дека машките ($M = 4.5769$; $SD = 0.57210$) имаат статистички значајно повисока особина на амбициозност во споредба со девојчињата ($M = 3.2115$; $SD = 0.93592$) ($t(51) = 10.143$, $p < 0,01$). Ова произлегува поради тоа што вредноста на $p = .001$ е под нивото на статистичка значајност од .01.

Во однос на особините на личност и полот е утврдено дека момчињата се поддоминанти и поамбициозни од девојчињата, додека за агресивноста и екстраверзијата не се најдени полови разлики.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Barbaranelli, C., Caprara, G. V., Rabasca, A., & Pastorelli, C. (2003). A questionnaire for measuring the Big Five in late childhood. *Personality and Individual Differences*, 34, 645–664.
2. Borgatta, E. F. (2006). The structure of personality characteristics. *Behavioral Science*, 9(1), 16-17
3. Brajša-Žganec, G. (2002). Povezanost bazicnih dimenzija licnosti i

13. Nolen-Hoeksema, S., & Girgus, J. S. (1994). The emergence of gender differences in depression during adolescence. *Psychological Bulletin*, 115(3), 424-443.

14. Lindeman, M.; Harakka, T.; Keltikangas-Jarvinen, L. (1997). Age and Gender Differences in Adolescents' Reactions to Conflict Situations: Aggression, Prosociality, and Withdrawal. *Journal of Youth and Adolescence* Volume:26 Issue:3 Dated:June 1997 Pages:339 to 351

15. Brajša-Žganec, G., Glavak, (2002). Povezanost bazicnih dimenzija licnosti i depresivnosti u ranoj adolescenciji. *Drustvena istrazivanja*. God 11. (2002). 4/5. Suvremeni pristupi u psihologiji licnosti. стр.641-643

- depresivnosti u ranoj adolescenciji. Društvena istraživanja. God 11. (2002). 4/5. Suvremeni pristupi u psihologiji ličnosti. стр.641-643
4. Buchanan, R. D. (2010). *Playing With Fire: The Controversial Career of Hans J. Eysenck*. Oxford University Press. pp. 25–30.
 5. Corr, Ph J., Matthews, G. (2009). *The Cambridge handbook of personality psychology* (1. publ. ed.). Cambridge, U.K.: Cambridge University Press
 6. Fleeson, W., Gallagher, P. (2009). The implications of Big Five standing for the distribution of trait manifestation in behavior: fifteen experience-sampling studies and a meta-analysis. *J. Pers. Soc. Psychol.* 97.
 7. Kali R.V., Ferrer E. (2007). "Processing speed in childhood and adolescence: Longitudinal models for examining developmental change". *Child Development*. 78(6).
 8. John, O. P., Robins, R. W., Pervin, L. A. (2010). *Handbook of personality: Theory and research*. The Guilford Press.
 9. Lackovic - Grgin, K. (2004). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko. Naklada Slap.
 10. Lindeman, M., Hatakka, T., Keltikangas-Jarvinen, L. (1997). Age and Gender Differences in Adolescents' Reactions to Conflict Situations: Aggression, Prosociality, and Withdrawal *Journal of Youth and Adolescence* Volume:26 Issue:3
 11. Loewen, S. (2012). *Addictive personality disorder*. HealthGuidance.
 12. Nolen-Hoeksema, S., Girgus, J.S. (1994). The emergence of gender differences in depression during adolescence. *Psychological Bulletin*, 115(3), 424-425.
 13. Mak, A.S., Blewitt, K. i Heaven, P.C.L. (2004). Gender and personality influences in adolescent threat and challenge appraisals and depressive symptoms. *Personality and Individual Differences*, 36
 14. McCarthy, K., Brady, M., Hallman, K. (2016). *Investing when it counts: Reviewing the evidence and charting a course of research and action for very young adolescents*. New York: Population Council; 2016.
 15. Pervin, L.A., John, O.P. (2001). *Personality: theory and research*. New York. John Wiley & Sons. Inc.
 16. Randy J. L, David M. B. (2007). *Psihologija ličnosti*, Naklada Slap
 17. Repišti, S. (2015). *Psihologija ličnosti: Teorija i empirija*. Autorsko izdanje. Podgorica
 18. Roderick, D. B. (2010). *Playing With Fire: The Controversial Career of Hans J. Eysenck*. Oxford University Press.
 19. Smetana, J., Robinson, J., Rote, W. (2015). Socialization in adolescence. In: Grusec JE, Hastings PD, editors. *Handbook of socialization: theory and research*. Second edition. ed. New York: Guilford Press; 2015: pp. 60–84.
 20. Svanemyr, J., Amin, A., Robles, O.J., Greene, ME. (2015). Creating an enabling environment for adolescent sexual and reproductive health: a framework and promising approaches. *J Adolesc Health*. 2015; 56: S7–14.
 21. UNFPA. (2014). *The power of 1.8 billion. Adolescents, youth and the transformation of the future*. New York: UNFPA.
 22. WHO. (2014). *Health for the World's Adolescents. A second change in the second decade*. Geneva: WHO.

Доц. д-р Марија Котевска Димовска

АД ЕСМ Скопје

Република Северна Македонија

Проф. д-р Менде Солунчевски

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола

Република Северна Македонија

МОДЕЛ НА ГЕШТАЛТ ПСИХОТЕРАПИЈА ЗА РАЗВОЈ НА ЛИДЕРСТВО

АПСТРАКТ: Теоријата и практиката на гешталт-терапијата се применува и во лидерството и во организацискиот развој, претендирајќи да придонесе кон реализирање на врвниот потенцијал во лидерството. Со зголемената побарувачка за психотерапија, како основа за балансирање на барањата со кои се соочуваат лидерите, се зголемува одговорноста на психотерапевтите за практики засновани врз докази. Овој труд го презентира гешталт моделот за лидерство, со емпириски докази на неговиот придонес во креирање на холистичка организација на 21 век. Единственоста на овој модел лежи во тоа што нуди нови согледувања и применливост на теоријата во големи размери на организациски интервенции. Во трудот беше испитан ефектот од гешталт групната терапија како примарен пристап за поефективно лидерство во организациски контекст. По детален квалитативен и квантитативен преглед на резултатите, откриено е дека ефектите се позитивни доколку ги вклучуваат базичните принципи и теориите од гешталт психотерапијата. Трудот има импликации за научниците и практичарите со тоа што ја актуализира корисноста од нови психолошки пристапи во едукацијата, како клучни за една организација која сака да расте, да остане флуидна и одговорна за нејзината околина.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: гешталт психотерапија, лидерство, модел на лидерство, холистички организации

GESTALT MODEL OF PSYCHOTHERAPY FOR DEVELOPMENT OF LEADERSHIP

ABSTRACT: The theory and practice of Gestalt therapy is applied to both leadership and organizational development, striving to contribute to the realization of top leadership potential. The growing demand for psychotherapy, as a basis for balancing the demands faced by leaders, increases the responsibility of psychotherapists for evidence-based practices. This paper presents the Gestalt model of leadership, with empirical evidence of his contribution to the creation of a holistic organization of the 21st century. The uniqueness of this model is that it offers new insights and applicability of the theory to large-scale organizational interventions. The paper examined the effect of Gestalt group therapy as a primary approach to more effective leadership in an organizational context. After a detailed qualitative and quantitative overview of the results, it is found that the effects are positive if they incorporate the basic principles and theories of Gestalt therapy. The paper has implications for scientists and practitioners, by actualizing the usefulness of new psychological

approaches to education, as crucial for an organization that wants to grow, to remain fluid and responsible for its environment.

KEYWORDS: Gestalt psychotherapy, leadership, leadership model, holistic organizations

ВОВЕД

Работата на менаџерите, како и секоја друга работа има потенцијал да биде потрага по опстанок, социјална зависност или само-актуализација. Тоа особено се однесува за менаџерски професии кои вклучуваат лидерство. Светот денес се соочува со голема криза во лидерството што ги опфаќа сите области, а довербата кај водачите, особено во бизнисот и политиката, падна на ниско ниво. Бројни истражувања покажуваат дека процентот на луѓе кои веруваат во лидерите е многу мал, а уште помалку им веруваат на политичките лидери. Најновите истражувања во Америка изнесуваат околу 22 %.

Проблемот наведен погоре доаѓа од погрешно сфаќање за тоа што претставува лидер, водено од опсесијата со лидерите на врвот. Во премногу случаи се избираа погрешни луѓе да водат, кои ја злоупотребија доверената доверба и моќ. Многу лидери ја злоупотребиле својата моќ да си служат самите, наместо на луѓето на кои се повикани да им служат. Кога избрани и именувани лидери ја нарушуваат довербата, тие не само што ја уништуваат основата за нивниот избор, тие ги ставаат во опасност и слободите на целиот систем на управување.

Една од целите на овој труд за лидерството е да ги испита начините на кои областа на лидерството се развива и нејзините еволутивни последици низ различните модели и методи. Трудот се фокусира да ја подигне свесноста за различните реалности на лидерството како и да презентира можности за подлабоко разбирање и проширени начини на интервенирање во рамките на гештлт психотерапијата. Опишан е гештлт модел на лидерство кој овозможува холистички пристап кон ефективното лидерство.

ЕФЕКТИВНО ЛИДЕРСТВО НА ИДНИНАТА

Едно од новите полиња на интерес од областа на лидерството е автентичното лидерство, како најефективно за 21 век. Главна цел на автентичното лидерство да се испита што претставува вистинско лидерство за новото време, како и да се донесе во преден план развојот на лидерите преку наодите на психологијата. Аволио образложи дека користењето на некоја од теоретските работи во психологијата би можеле да понудат попозитивен начин за концептуализирање на развојот на лидерството.

Концептот за автентичност е веќе подолго време присутен, како што се гледа во многу филозофски дискусии за тоа што претставува автентичност. Автентичното лидерство се дефинира како: "Процес што потекнува од позитивни психолошки капацитети и високо развиен организациски контекст, што резултира и во поголема самосвесност и само-регулирани позитивни однесувања на лидерите и соработниците, и негување на позитивна само-развој." Хартер (2002). Оваа дефиниција и последователната работа на автентичното лидерство е повеќе слојна во тоа што вклучува водач, следбеник и контекст. Ова се однесува на типична критика во литературата за лидерството сумирана од Јамарино и сор. (2005, стр. 10) кој заклучил дека: „релативно малку студии во која било од областите

на лидерското истражување се осврнаа на прашањата за нивото на анализа соодветно во теоријата, мерењето и анализата на податоците и заклучоците“.

Автентичното лидерство е во многу рани фаза на развој. Идните истражувања треба да понудат дополнителни докази за валидноста на конструирањето на мерка и исто така ќе треба да се докаже колку автентичното лидерство се однесува на другите конструкти во рамките на својата мрежа како што се: самосвесност, одговорност, морални перспектива, благосостојба, духовност и проценка. Еден од проблемите кои се наметнува е како да се стане автентичен водач. Најкомпетентна наука за одговор на овој проблем е психологијата. Според психолошките наоди автентичната личност е верна на себе си и на својата суштина како човечко суштество на најдлабоко ниво, на своите вредности, страсти и мотивации и изворите на задоволство во животот. Автентичноста се гради во текот на животот, а со помош на психотерапија може да се продлабочи и забрза тој развој. Кога се следи личната автентичност и водството ќе биде автентично, а луѓето природно сакаат да го следат таквиот лидер.

ПСИХОЛОГИЈА, ПСИХОТЕРАПИЈА И ЕФЕКТИВНОТО ЛИДЕРСТВО

Современата психологија нуди широк спектар на истражувања за подобрување на постојните теории на лидерството во смисла на помагање да се објасни како лидерите и следбениците присуствуваат, обработуваат и донесуваат одлуки и како се развиваат. Автентичноста е поседување на лични искуства: мисли, емоции, потреби, преференции или верувања, процеси водени според потребата за спознавање на себеси. Перцепцијата на вработените за автентичното лидерство е најсилниот единствен предиктор за задоволството од работата, организациската посветеност и среќата на работното место. “Со други зборови, автентичноста е да се знае и да се биде себе си” (Jensen and Luthans, 2006). При дефинирањето на автентичното лидерство, некои истражувачи потенцираат позитивен психолошки капитал додека други се фокусираат на етиката (Sparrowe, 2005).

Литературата за гешталт терапијата се обидува да развие модели на лидерски развој. Гешталт психотерапијата (ГТ) е хуманистичка, холистичка, феноменолошка и егзистенцијалистичка терапија за раст и развој на личноста, базирана на тежнение кон самоактуализација Фриц Перлс (1966). Според гледиштето на ГТ секој поединец има се што му е потребно за да расте, да се развива и да созрева. Овие капацитети се присутни но неистражени, а секое доживување води до самоактуализација, себеспознавање, актуализирање на нови аспекти и потенцијали. Тоа води до созревање и развој на чувство на вредност за себе како и идентитет за себе. Саморазвојот е процес кој се постигнува со одредени принципи, при што свесноста и одговорноста се приоритетни. Свесноста за себе е процес преку кој феноменологијата на личноста, односно внатрешниот свет на поединецот се изложува на посматрање на клиентот и терапевтот, со цел да створи однесување што може да се посматра, наместо личноста само да се наведува да зборува за она што размислува. Функционирањето и учењето на луѓето се одвива во интеракција со околината, додека нефункционалното однесување е научено однесување кое може да се надмине со а психотерапијата како реедукациски процес.

Од воведување на гешталт терапијата во доцните 1940-ти во САД, теоријата и практиката на гешталт-терапијата се применуваат и интегрирани во мали групни процеси, во лидерството и во организациски развој. Постои јаз во литературата во однос на теоријата и практиката на гешталт терапија, и теорија и практика

на организациско лидерство. Организациските модели на лидерство започнаа со акцент на лидерот и успаа да ја вклучат целата организација со теоријата на полето на К. Левин. Иако теоријата и практиката на гешталт терапија отсекогаш биле во врска со односот помеѓу поединецот и полето, неговиот фокус и практична применливост се вклучува во 1970-тите години. Организационите модели на лидерство го прифатија релативниот акцент што гешталт-терапијата, особено моделите на трансформациско и автентично лидерство, кои споделуваат многу заедничко со гешталтската терапија и практиката.

ЕФЕКТИ ОД ПРИМЕНА НА МОДЕЛОТ - ЛИДЕРСКА ГЕШТАЛТ ТЕРАПИЈА

Моделот на гешталт лидерство (МГЛ) е поддржувачки процес ориентиран кон развој на личноста со олеснувачки карактер. Овој процес овозможува подигање на свесноста на лидерите кои потоа го олеснуваат истото кај другите, што може да резултира во повисоко ниво на социо-емоционална култура заснована врз работата Барбер, (2006). Презентирани се бројни ефекти од истражувања на гешталт групната терапија како примарен пристап за поефективно лидерство во организациски контекст. По детален квалитативен и квантитативен преглед на резултатите на неколку студии, Барбер (2006) заклучува дека ефектите од гешталт лидерскиот модел се клучни за една организација која сака да расте, да остане флуидна и одговорна за нејзината околина. Актуелизацијата на корисноста од ваквиот психолошки модел во лидерството има импликации за научниците и практичарите за нивна поголема применливост.

Она што го прави моделот на лидерска гешталт терапија е насочување на вниманието кон она што се случува во сегашниот миг и истражување како лидерот се однесува кон себеси, кон другите и кон светот. Тоа ги мотивира лидерите постојано да се преиспитуваат и да се прошируваат надвор од познатото, а тоа ја проширува свесноста, зрелоста, автентичноста и креативноста во сите насоки.

За да се илустрира гешталт инспириран од визијата на целото поле и проширување на свесноста, МГЛ ги поттикнува лидерите кон фокусирање на сензорна, културна, емоционална и интуитивна реалност. МГЛ е динамичен процес кој се карактеризира со неколку нивоа Барбер, (2006).

Првото ниво на гешталт лидерскиот модел е свесност за физичка и сензорна реалност. Ова ниво вклучува насоки и прашања кои ја прошируваат свесноста за физичката реалност на сензорно ниво, а базични насоки се: кои физиолошки потреби остануваат неисполнети на работно место, што е во прв план на внимание и во основа на свесноста, колку добро луѓето пружаат поддршка едни од други. Ова ниво им овозможува на лидерите да присуствуваат на физички записи и на развиваат чувствителност на нивните физиолошки потреби и поддршка.

Второто ниво на гешталт лидерскиот модел е свесност за социјална и културна реалност. Ова ниво вклучува насоки и прашања кои ја прошируваат свесноста за социјалната реалност. На социо-културно ниво лидерите се поттикнуваат да размислуваат за нивните традиции и размислување да ги информираат улогите што ги донесуваат. Основни насоки за оваа етапа се проширување на свесноста за правила и улоги кои се воспоставени на работно место, кои се носителите на моќ и како динамично се организираат луѓето и настаните и каква е културната локација со другите и пошироката заедница.

Трето ниво на гешталт лидерски модел е свесност за емоционална реалност: Ова е емоционално-биографско ниво на кое лидерите се охрабруваат

да ги испитаат нивните емоционални обрасци и скрипти и да препознаат колку ги користат минатите емотивни модели. Основни насоки се проширување на свесноста за емоционалните политика кои што се профилираат, за динамиката на вработените и лидерите и видот на релации кои што доминираат.

Четврто ниво на гешталт лидерскиот модел е свесност за интуитивна реалност. Ова е духовно-интуитивно ниво, во кое лидерите се повикани да се ценат самите себе и човечката состојба и преку размислување за тоа што научиле се приближуваат кон своето автентично јадро и вистинската цел на нивниот живот. Цел е да се прошире свесноста за повисоки лекции и поголема цел од лидерското искуство, како и етички вредности и верувања кои ги обликуваат луѓето. Крајна цел е свесност за тоа како низ ефективно лидерство може да се придонесе за заедницата и човештвото.

Гешталт лидерскиот модел низ процес на проширување на свесноста им помага на лидерите да го ценат начинот на кој ја градат сопствената индивидуална и корпоративна реалност. Во текот на едукативниот процес за развој на лидерските потенцијали, авторите препознаваат и наведуваат шест фази во динамиката лидер / тренер: пред-контакт, ориентација при првата средба, стекнување знаење и градење доверба; идентификација на пробен дневен ред; соработка; размислување за наученото; пост контакт и размислување за долгорочни ефекти од обуката.

Гешталт моделот на лидерство претставува основа за балансирање на барањата со кои се соочуваат лидерите. Програмата е одличен спој на теоријата и практиката, можност да се истражуваат лидерските прашања со други високи лидери и здружување на истомисленици кои носат оптимистички став кон предизвиците со кои се соочуваат организациите и светот. Единственоста на овој модел лежи во тоа што нуди нови согледувања и применливост на теоријата во големи размери на организациски интервенции. Гешталт групната терапија се посочува како примарен пристап за ефективно лидерство во организациски контекст.

ЗАКЛУЧОК

Гешталт терапијата претендира да го реализира врвниот потенцијал на лидерството, така што работата од потрага по опстанок да постане процес на само-актуализација. Овој труд презентира теориски и емпириски наоди за можноста низ психотераписки пристап на гешталт моделот за лидерство да се креира холистичка организација на 21 век Barber, (2006).

Моделот на гешталт лидерство претендира да помогне во развој на социо-емоционалните капацитети на лидерите за подобро разбирање и насочување низ тешкотиите и сложеностите кои се случуваат во односот со следбениците и да ги води лидерите во креирање на ефективни, конкурентни и успешни организации.

Целта на моделот е низ групната гешталт психотерапија да овозможи раст и развој на самосвесноста, самодовербата, одговорноста и автентичноста на личност на лидерите. На тој начин им помага на лидерите да се оспособуваат за процеси на интраперсонално, меѓучовечко и групно ниво и да ги поддржат природните тенденции за развој на себе си, тимот, групата и целата организација. Кога се појавуваат негативни или предизвикувачки искуства, увидите за тешкотиите и нивно решавање се дистрибуираат помеѓу членството и лидерството на групата, земајќи ја во предвид драгоцената перспектива што секоја личност може да ја понуди.

Овој труд има импликации за научниците и практичарите со тоа што презентира наоди од современата гешталт психотерапевтска практика во лидерството, и ги охрабрува практичарите за нивна активна и креативна примена. Се актуализира корисноста од гешталт едукацијата како клучна за ефективно автентично лидерство, кое е основа за една организација која сака да расте, да остане флуидна и одговорна за нејзината околина.

Гешталтот е експериментален метод на испитување со дијалог и експериментирање, во служба на подигнување на свесноста, а исто така и моќено сретство за промена и промотор на почит кон човекот и хуманистичките вредности што донесува длабоко почитување на човековата состојба, демократското одлучување и искусствено учење кои содржат етичката основа (Барбер, 2006).

ЛИТЕРАТУРА

1. Avolio BJ, Luthans F. 2006. *The High Impact Leader: Moments Matter in Accelerating Authentic Leadership*. New York: McGrawHill. 273 pp.
2. Barber, P. (2006) *Group as Teacher: The Gestalt Informed Peer-Learning Community as a Transpersonal Vehicle for Organizational Healing*. *International Gestalt Review, USA*. Vol 10, no 1 (10 pages) Coglisier CC, Schriesheim CA. 2000. *Exploring work unit context and leader-member exchange: a multi-level perspective*. *J. Organ. Behav.* 21:487–511
3. Conger JA, Kanungo RN. 1998. *Charismatic Leadership in Organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage. 288 pp.
4. Hall, T. M. (ed) (2007) *Becoming Authentic: The Search for Wholeness and Calling as a Servant Leader*. Monograph Series/Viterbo University, USA.
5. Harrison, R. (1995) *Consultants Journey - A Dance of Work and Spirit*. Jossey Bass Business and Management Series. House RJ, Hanges PJ, Javidan M, Dorfman PW, Gupta V. 2004. *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Thousand Oaks, CA: Sage. 818 pp.
6. Lord RG, Brown DJ. 2001. *Leadership, values, and subordinate self-concepts*. *Leadersh. Q.* 12:133–52
7. Roberts LM, Dutton JE, Spreitzer CM, Heaphy ED, Quinn RE. 2005. *Composing the reflected best-self portrait: building pathways for becoming extraordinary in work organizations*. *Acad. Manage. Rev.* 30:712–36
8. Yukl GA. 2006. *Leadership in Organizations*. Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall. 542 pp.

М-р Вангелица Гаврилова
Проф. д-р Ѓорѓина Ќимова

Факултет за психологија
 МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
 Република Северна Македонија

МАНИФЕСТАЦИЈА И АНАЛИЗА НА АФЕКТИТЕ НА СОНОТ НИЗ ПРИЗМАТА НА ПСИХОАНАЛИЗАТА

АПСТРАКТ: Природата на сонштата е крајно субјективно и е исклучително интимно и лично доживување, што го прави нивното научно проучување тежок феномен. Токму тоа е и предизвикот за создавање на овој труд од аспект на перцепција, анализа но и ставови кон нивното толкување. Сонот, скоро секогаш, има бесмислена и чудна содржина која е многу тешко да се толкува по рационален пат, така што, пронаоѓањето на една единствена цел, функција и значење на сонштата е комплексна задача која веројатно никогаш нема да биде завршена.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: сон, научно проучување, анализа, доживување

MANIFESTATION AND ANALYSIS OF DREAM AFFECTS FROM THE PSYCHOANALYSIS PERSPECTIVE

ABSTRACT: The nature of dreams is extremely subjective and is an extremely intimate and personal experience, which makes their scientific study a difficult phenomenon. That is precisely the challenge of creating this article in terms of perception, analysis, and attitudes towards their interpretation. The dream, almost always, has meaningless and peculiar content that is very difficult to interpret in a rational way, so finding the one goal, the function and meaning of dreams is a complex task that probably will never be over.

KEYWORDS: dream, scientific research, analysis, experience

Психичкиот феномен на сонот е манифестација на несвесното психичко функционирање, во вид на визуелни претстави, идеи, емоции и мисли. Иако повеќе од еден век несвесниот дел од психата претставува основен научен поим без кој е невозможно било какво сериозно научно истражување, сепак се отфрлува од некои правци во психологијата, така што предмет на изучување се главно феномените на свеста. Свеста претставува само еден аспект од човековата егзистенција, што значи се занемарувал еден друг аспект - несвесното, со којшто заедно сочинуваат една динамичка целина.

Сите луѓе сонуваат, некои ги помнат соновите до најмал детал, доживувајќи живописни претстави со силни емоции, додека други ретко ги помнат па сметаат дека не сонуваат воопшто. Некогаш текот на приказната има кохерентна смисла и постепенa транзиција од една до друга сцена, додека некогаш содржината нема никаква смисла, со навидум потполно неповрзани асоцијации и нелогичен тек на случувањата. Некои луѓе имаат делумна контрола над своите сонови, применувајќи

свесна контрола врз своите мисли што го насочуваат текот на сонот, додека има и такви што се надвор од било какво делување на волјата на сонувачот. Со оглед на комплексноста на динамиката на сонот, не е изненадувачки тоа што постојат многубројни гледишта и теории за неговата феноменологија ¹.

Историски, антрополошки, библиски и археолошки извори потврдуваат дека човекот се интересирал за своите соништа многу одамна, така што историјата на толкување започнала со обидите да се разберат пораките на сонот, бидејќи сите стари цивилизации и култури, како и примитивниот човек, сонот го сметале за извор на сознанија, и му давале почесно место во секојдневниот живот. Најраните записи за толкувања на соништата можат да се најдат од 4000-3000 год. п.н.е., запишани на глинени табли.

Фројдовата теорија за соништата претставува епохален научен настан кој е од повеќекратно значење. Познато е само колкаво внимание им се обрнувало на соновите во античкото време, поточно на нивната предвидувачка функција, при што најголем авторитет имала ониромантиката на Артемидор од Далдис. Во општествените кругови се сметало дека секој човек кој има достоинство и статус, се подразбира дека треба да има и свој толкувач на соништа, бројни и големи одлуки биле донесувани врз основа на предвидувачки толкуваните сонови. Разгледувајќи во антиката и барајќи некој вид на претходници на Фројдовата теорија, може да се запазат некои површни сличности со сфаќањата на Платон, макар што неговите се далеку посиромашни и слабо диференцирани.

Постои совпаѓање меѓу зборовите на Платон дека „соновите се гласот на дивите животни во нас“ и оние на Фројд дека „несвесното е режисер на сонот“. Но тешко е да се каже точно зошто подоцна дошло до тоа сонот да ја изгуби довербата кај луѓето; дури и во Средниот век не исчезнува интересот за соништата. Фројд наведува во „Толкување на соништата“ каков став имала Инквизицијата кон оваа појава – „ако некој сонувал сон во кој има ерес, инквизиторите треба во тоа да видат повод да го испитаат неговиот начин на живот, бидејќи обично во сонот доаѓа она со кое и преку ден се занимавал“ (Карен, Томас “Tractus de Officio sanctissimae Inquisitionis”). Баш тука, на еден трагичен начин според сонувачот, се антиципираат некои елементи на теоријата на Фројд, почнувајќи од “остатокот од денот” како содржина на сонот, одржување на конфликтите и променливата сила на потиснувањето во сонот. Сепак, со ретки исклучоци во средниот век и покасно, сè до делото на Фројд, сонувањето се сметало за бесмислена појава предизвикана од внатрешни или надворешни дразби, која не заслужува научен интерес. Ваквото сфаќање кулминира со ставот на швајцарскиот невролог Бинг, дека „сонувањето е материјален процес, секогаш бескорисен, а често морбиден“. Притоа, овие ставови може да се разгледуваат и од аспектот на Фројд, кој би рекол дека презирот кој се искажува кон соништата одговара на ставот кој го има Егото кон потиснатиот материјал.

Егото и неговите функции го завземаат централното место во организацијата и насочувањето на личноста. Его-функциите се изразуваат во сите психички структури: перцепирање, представи, помнење и мислење, чувствување, говор и однесување, и во насочување и одбрана од примарниот процес. Тие се дефинираат според различните видови кои се делат на генетски, социјален, личен и функционален аспект. За разбирање на соновите особено е важна онаа Его-функција преку која се воспоставува доживувањето и врската со времето,

1. Настовић, И. (2001) Психологија снова и нџово тумачење, Прометеј, Нови Сад, II издање

просторот и каузалноста. Егото ги одредува границите помеѓу внатрешните доживувања и надворешните случувања, што нам ни овозможува да ја поставиме разликата меѓу сонот и реалноста. Во текот на бавно заспивање Его-функциите ослабнуваат, а се засилуваат примарните мисловни процеси, кои овозможуваат појава на хипнагогни илузии и регресија во инфантилниот свет на желби. Но, во спротивен случај доаѓа до пречки во спиењето ако заради загриженост не може да се опушти контролата на реалноста и ако Его-функциите не попуштат.

Диференцирањето на примарните од секундарните мисловни процеси како два организациски облици на когнитивни процеси, ја прави основата за разбирање на соновите и свесното и несвесното. Во суштина, несвесното е подоцнежната концепција на Фројд за примарниот систем на мислење, кој се одвива по принципот на задоволство и ги познава само желбите. Овие примарни тежнења не знаат за принципот на реалност, и со истовремено активирање на кондензацијата и поместувањето, се изразуваат во такви творби како соништата кои не знаат за временски, просторни и каузални законитости. Процесите на кондензација и поместување се важни карактеристики на работата на сонот, но се истовремено и особини на несвесното, а и суштина на примарниот систем на мислење. Секундарните, или свесни процеси на мислењето се функции на Его-системот кој се развива релативно независно од примарните импулси, под влијание на околината и по пат на социјализација тие се одвиваат со релативно мали енергетски потенцијали. Преку околината и социјализацијата се стекнуваат кочници во однос на примарните импулси, овозможувајќи контрола на емоционалните потенцијали, кои само како рефлексни сигнали им даваат насока на мисловните процеси. Со тоа е стекната способноста да се разликуваат представите (внатрешниот свет) од перцепциите (надворешниот свет). На тој начин е овозможено и одложување на непосредната гратификација, на чие место доаѓа функцијата на мислење, која претставува поекономичен облик на “пробно однесување”. Така се воспоставени когнитивните функции на контрола и реалност, вклучувајќи ги временските, просторните и каузалните релации како услови за освестување. Во присуство на вниманието, мислењето станува свесно, и тоа е она што се означува како свест. Но, треба да се има во предвид дека секундарниот систем на мислење не го исклучува принципот на задоволство, туку само го реализира со внимателност и во склад со реалноста.

За сличностите на сонот со психотичното доживување, карактеристично е и тоа што не важат правилата на свесно мислење, личноста не е свесна за своето сопствено минато, прекинат е временско-просторниот континуум, и не важат правилата на логика и каузалност. Други карактеристики на сонот и психозите е во насочување на вниманието во фантазирање. За разлика од нив, во будна состојба преовладува насоченоста кон надворешниот свет, при што усмерувачката Его-функција дозволува повремено пренасочување и проверка на внатрешниот психички свет. Но, ова не важи за соновите и психотичното доживување бидејќи тогаш е прекината врската со реалноста, кај сонот привремено а кај психозата подолготрајно. Соништата имаат допирни точки и со детското магиско мислење и детската фантазија. Како што едно дете го обликува својот свет на магиски начин со фантазии, и во него живее и се припрема и вежба за реалниот свет, така и во соништата се активираат мисловни системи и функции, и преку фантазија се вежбаат решенија за подоцнежното будно и свесно мислење. Современите неврофизиолошки истражувања на спиењето и мозочната активност при сонувањето, покажуваат дека кај фетусите претежно се појавуваат секвенци од спиење со сонување. Тие, и многу други истражувања

покажуваат дека децата спијат многу повеќе од возрасните, и дека сонувањето е особено важно во периодот на развивање на разни функции.

Како една од емоционалните валенци која се изразува во сонот и е од извонредна важност, може да се наведе стравот. Тој, според квалитативните видови може да се појави како егзистенцијална загрозеност, како загуба на објект или на љубов, или како кастрационен страв, но и како страв на Супер-егото во вид на чувство на вина, страв од казна или чувство на срам. Од квантитативен аспект стравот се изразува во различни степени и предупредува на интеграциска слабост на Егото. Спрема динамиката на случувањето, стравот има функција на сигнал кој го насочува психичкиот тек, како би се спречиле катастрофални доживувања. Но во соновите и нивната разработка низ Его-функциите, стравот не се покажува секогаш непосредно, туку само по своите последични ефекти кои се очигледни со појавувањето на цензура, со изненадни промени на визуелните претстави/слики на сонот, и со употреба на нова одбрана. До овие застои или преломи во текот на сонот доаѓа кога досега употребуваната одбрана почнува да откажува и има опасност од пробивање на примарните импулси во облик кој е премногу вознемирувачки и го загрозува субјектот. Директното и непосредно појавување на стравот предупредува на опасност од застрашувачкиот пробој на импулсите, или дека веќе се случило тоа. Додека пак, појавувањето на стравот во степени предизвикува будење кое претставува последна безбедносна мерка, бидејќи тогаш се мобилизираат сите Его-функции, за во будната состојба со свеста да се засилат дефанзивните механизми и да се спречи дезинтеграторниот ефект врз личноста. Значи, како што може во сонот да се изразат и препознаат емоционалните валенци според нивниот квалитет, количина и тек, така може да се изразат и препознаат и другите Его-функции. На тој начин интегративната функција на Егото овозможува преку сонот да се запознаеме со структурата на личноста.

Афектот најбезбедно и сигурно ги отвора вратите на тајните, интимни и архајски светови на латентните мисли на сонот, бидејќи афектот најмалку се менува во тек на "работата" на сонот. Оној кој што сонува, преку афектот верува на својот сон, велејќи дека имал убав или неубав сон, имплицитно мислејќи на чувствата и емоциите кои се појавувале. Афектите не се претставуваат со визуелни слики, туку остануваат тоа, без разлика дали се заменети со спротивни афекти во манифестниот сон, или се поместени или пак потполно изоставени. При анализата на афектите поврзани со сонот имаме само сеќавање на нив, а дел од тоа може да се изгуби во текот на сонувањето, преку присетувањето и самото вербализирање, прераскажување на сонот. Инструментот со кој се проценува интензитетот на чувството е всушност личното доживување на сонувачот, така што го споредува вистинското чувство од сонот со објаснувањето во будна состојба. Исклучително се важни и емпатијата и разбирањето што го покажува терапевтот, и неговата проценка за адекватноста или неадекватноста на емотивниот одговор на субјектот.

Меѓутоа, што всушност означува регресивното ниво на објектните односи за афектот? Диференцијацијата на афектите се одвива во три развојни секвенци: во првата фаза детето одговара афективно само на два начини – или со органска вознемиреност или со состојба слична на дремка. Во втората фаза е можна разликата за удобност-неудобност, објектот сега може да биде угоден кога гратифицира, или неугоден кога фрустрира. Оваа е фазата кога објектите имаат директно влијание на развојот на афекти. Третата фаза ја карактеризира богат спектар на афекти. Разликувањето на афекти од нагони зависи од нивото на

Его-организицијата од една, и од функцијата, неутрализацијата и сублимацијата од друга страна. Егото на сонувачот е принудено да ја доживее угодноста преку визуелни слики, лишено е од моторна реакција и семантичка комуникација со надворешниот свет, и е сведено на минатите доживувања со сопствените внатрешни Селф- и објект-репрезентации. Се чини дека низ овој процес неизбежно доаѓа до осиромашување на спектарот на афективни реакции и функционирање според втората фаза на диференцијација на афектите.

Честопати, многу опсервации на деца ја потврдуваат тезата дека соништата кај нив се појавуваат на многу рана возраст, но се чини дека дури околу 5-годишна возраст детето може да го раскаже сонот како сон, бидејќи во помлада доба тие имаат тешкотија да ги разликуваат соништата од реалноста. Многу автори сметаат дека случувањата во текот на денот играат позначајна улога во обликувањето на нивните соништа отколку кај возрасните. Се претпоставува дека соновите кај малите деца се често живописни и изгледаат потполно реални, па затоа тие ги кажуваат како да зборуваат за вистински случки. Возбудувањата од реалитетот на детето мора да се повторуваат во сонот, за тоа да ги обработи што подобро. Често се мисли дека во раното детство соновите се само директно исполнување на свесни желби и дека затоа се секогаш пријатни. Меѓутоа, може да се забележи и дека многу рано спиењето кај детето е попречено или прекинато, по што тоа се буди вознемирено или уплашено од непријатни сонови. Се смета дек Егото на детето постепено се зајакнува, со што се засилува и цензурата во однос на разни несвесни и претсвесни желби. Нарушувањата на спиењето во облик на ноќни кошмари и ноќни стравови покажуваат дека тоа се бори со анксиозноста која го преплавува. Таа анксиозност потекнува од неприфатливите претсвесни и несвесни желби и импулси, која во функција на одбрана го прекинува спиењето во моментот кога цензурата попушта.

Во терапевскиот процес, дали и на кој начин ќе се дојде до сонот зависи од возраста и развојното ниво на детето, бидејќи според тоа се разликува и начинот на кој детето комуницира со терапевтот. Ако тоа е мало, може да го раскаже сонот низ игровна или некоја друга активност, или за соновите ќе дознае терапевтот од родителите на кои детето веќе им кажало некои соништа. Кај помали деца пред настапување на латенција, кај кои доминира примарниот процес на мислење, тестирањето на реалноста е слабо развиено и може да се случи детето да го раскажува сонот како да се случило во будната реалност. Исто така, тоа може сонот да го обликува сценски низ игра. Понекогаш фантазиите, соништата и случките од дневниот живот се преплетуваат. Често се случува оние деца кои имаат потешкотии во спиењето и лоши соништа да не сакаат да зборуваат за нив со терапевтот. Тој најчесто дознава од родителите дали детето сонувало нешто непријатно. Малиот пациент не може или не сака да се присети на својот сон и да зборува за него. Се чини дека најчесто децата се плашат да зборуваат за лошите соништа заради тоа што не го разликуваат лошиот сон од реалноста, дека со зборувањето за страшните работи ќе се појават пак истите тие и повторно ќе бидат уплашени. Меѓутоа, мало дете може и да му раскаже некој материјал на терапевтот за кој тој не е сигурен и не може да заклучи дали се работи за вистински сон или само дневна фантазија поврзана со некои реални настани. Но и онака за разбирање на детското несвесно и за користење на тој материјал во терапевски процес не е така важно дали знае терапевтот дали се работи за ноќен сон, дневна фантазија или комбинација од сон и реалност. Но ако самото дете може да ги разликува тие две појави, тоа служи како корисен податок за проценка на развојот на неговиот секундарен процес на мислење.

Во латентниот период се зајакнува секундарниот процес, се развива Супер-егото и чувството на вина и се стабилизираат одбраните, така што поради нив се менува и материјалот кој се изнесува од сонот. Несвесниот материјал е маскиран и скриен зад силните одбрани, и само повремено кај децата може да се јават периоди на налети на несвесните импулси. Играта и цртежите можат да постанат стереотипни така што од нив не може доволно да се добијат несвесни импулси и нивни деривати. Затоа соновите стануваат важен извор на несвесни содржини, кои децата поретко ги кажуваат спонтано, а почесто ако бидат поттикнати и прашани. Детето кое страда од лоши соништа порадо ќе почне да го раскажува на терапевтот, очекувајќи од него помош и утеха. Но, доколку самиот сон претставува некаков симптом на кој што детето потсвесно обрнува внимание, испитувањето и поттикнувањето од терапевтот ќе предизвика негирање кај детето како одбранбен механизам. Од некои деца во латенција при терапискиот процес тешко се добиваат сонови, при што не се работи за несвесен дефанзивен механизам, туку тоа ги задржува за себе соновите како дел од свесниот отпор кон терапијата. Некогаш детето на прашањето за својот сон ќе одговори преку цртеж, иако терапевтот не бара изразување на сликовен начин, но во секој случај тоа е корисно бидејќи покрај другото, кажува и за начинот на кој детето полесно се изразува.

ЗАКЛУЧОК

Доколку личноста сака да се спознае себеси и да ги запознае другите, неопходно е да го истражува своето несвесно преку соништата. Според психоаналитичкото толкување во секој од нас се наоѓа уште некој кој ние не го познаваме; преку соништата ни соопштува како тој нас нè гледа на поинаков начин од она како ние самите се доживуваме. Кога ќе се најдеме во безизлезна ситуација, тој нам може да ни помогне да ги видиме нештата поинаку, да го промениме нашиот став во основа, а заради кој сме дошле во одредена тешка ситуација. Познавањето на јазиците на индивидуалното и колективното несвесно ни овозможува разбирање на метафоричните и делотворни функции на сонот, и неговата светлост и тишина. Сонот заедно со симболите го надополнува сето она што е заборавено, потиснато и занемарено, а тоа всушност и го претставува енергетското јадро на индивидуалното автентично функционирање.

РЕФЕРЕНЦИ

1. Гаврилова, В. (2011) Основи на психоанализата, ПВУ МСУ Г. Р. Державин, Св. Николе, Р. М.
2. Julie, L. (2014) Manifest Your Dreams: Learn The Missing Pieces to "The Secret" and Manifest Your Desires FAST, Createspace Independent Publishing Platform
3. Настовић, И. (2001) Психологија снова и нивно тумачење, Прометеј, Нови Сад
4. Поповић, М. (2007) Фројдов антрополошки песимизам, ЦАНУ, Подгорица
5. Freud, S. (1900) The interpretation of dreams, Ch. 2 "The method of dream interpretation" (The analysis of a specimen dream) pg. 38, Third edition (e-book)

Доротeя ДуневаФилософски факултет, катедра „Психологија“
ВТУ “Св.Св.Кирил и Методий” - Велико Търново
Република България

СЕМЕЙСТВОТО КАТО ФАКТОР ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ЮНОШИ

РЕЗЮМЕ: Възпитанието в семейството има директна връзка с успешното функциониране на юношата. Ето защо е необходимо да разберем ролята на семейната ситуация в която младежите пребивават и от която априори тръгва асоциалното поведение. Взаимоотношенията в семейството оказват влияние върху физическото развитие на подрастващите, ценностните ориентации и социална компетентност. Липсата на адекватна грижа и социална подкрепа от страна на родителите често води до враждебност, гняв, ниска самооценка, тревожност и депресивни състояния, които способстват появата, развитието и рецидивиранието на асоциално поведение. Статията има за цел да обсъди влиянието на семейството върху възпитанието и социалната нагласа на юношите, за да придобият и организират своя обществен опит.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: юноши, семейство, възпитание, асоциално поведение

FAMILY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT OF ASOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

SUMMARY: Parenting is directly related to the successful functioning of the adolescent. That is why it is necessary to understand the role of the family situation in which the young people reside and from which the asocial behavior starts a priori. Relationships in the family influence the physical development of adolescents, value orientations and social competence. Lack of adequate care and social support from parents often leads to hostility, anger, low self-esteem, anxiety and depressive states that contribute to the emergence, development and recurrence of asocial behavior. The article aims to discuss the impact of family on the upbringing and social attitudes of adolescents in order to gain and organize their social experiences.

KEYWORDS: adolescents, family, upbringing, asocial behavior

Понятието семейство, според Reuam, произхожда от латинския термин *fames* /глад/. Физическото оцеляване и опазване на личностно обусловените отношения между членовете му са първоначалните белези на семейственост. Границите на семейството осигуряват не само физическа грижа и закрила, но и емоционален комфорт. Нормите, правилата, ценностите и моделите на поведение се интернализират в личността на детето изначално и главно в семейното обкръжение. Възпитанието е един от аспектите на социализацията. Всеки периметър от семейната система оказва влияние върху усвояването,

споделянето или отхвърлянето на определени морални ценности. „Семейството съхранява, развива и предава от поколение на поколение социални норми, духовни ценности и ориентации, знания, които дават сигурност и идентичност и адаптират членовете му в определена социална среда“ [Стоянов, Манолов, 2018:24]

Периодът на родителството обичайно съвпада с периода на зрелостта . Появата на дете изисква осъзнаване на новата отговорност свързана с възпитателната функция и нейното успешно интегриране със социализиращата и икономическа такава. Налага се преосмисляне на целите и ценностите с оглед осъзнаване функциите на семейството , които се намират в динамични и взаимозависими директни и индиректни взаимоотношения. Преживяването на родителска грижа, съпричастност и любов е основата върху която се изгражда цялостното личностно израстване на детето.

Поведението на отделните членове на семейството зависи не само от вътрешно семейния климат и емоционално равновесие, но и от ред социални величини. Така родителите пренасят върху детето духа и психологическата атмосфера не само на семейните, но и на обществените традиции. Всеки от двамата родители притежава собствено минало, преживелищен опит в израстването с някакъв родителски стил на отглеждане и възпитание. По този начин се формира собствена, субективна, морална преценка за ценността на възпитанието и родителската функция. В идеалния вариант динамиката на семейството осигурява хармонично обединяване на двата жизнени стила на поведение спрямо детето. Това способства успешно да се конструират възпитателните взаимодействия , да се изградят умения за адекватни социални преценки и стереотипни ролеви очаквания и представи.

Успешното протичане на процеса на външна социализация във вътрешна убеденост и готовност за социална индивидуализация на личността изисква внимание, поощрение, чувство за привързаност от страна на родителите. „Привързаността е дълбока и трайна връзка, образувана между децата и този който се грижи за тях в първите няколко години от живота им. За формирането на сигурна привързаност важно влияние имат всички компоненти на личността – когнитивни, емоционални, поведенчески, ценностни и физически.“ [Бургов, 2013:74] Тези отношения са фундамента на изграждащата се детска идентичност. Когато липсват адекватни отговори от страна на родителя или са в противоречие с общоприетите ценности и норми тогава са налице предпоставки за формиране на личност, социално негативна и мотивирана за асоциална и противоправна реализация. Отсъствието на майката за продължителен период от време, когато детето е малко формира емоционална безчувственост и неспособност за трайна и дълбока интимна връзка. „Анонимното отношение към детето като към неодушевен обект го лишава от индивидуализирана и персонализирана връзка, изградена на уважение към него като личност и уникално човешко същество. Децата се лишават от така важното за тях чувство за собствена необходимост и за другите , и от увереност в себе си“ [Моцинова-Бръчкова, 2006:198].

По-късно юношите имат ниска социална приспособимост, неадекватна самооценка и неефективна социализация. Качества характеризиращи насилници. [Златанова, 2017:12] Психичната депривация в периода на юношеството предразполага към възникване на емоционални и характерови разстройства. Нежеланото дете се превръща в юноша, екзистенциално убеден , че светът и другите не го приемат. Нарушава се изграждането на адекватна „ Аз – концепция“, лабилна емоционална устойчивост, дефицит на социални умения, слабо развити емпатийни

способности, липса на умение за анализ, прогнозиране и адекватна реакција в конфликтни ситуации. Формира се неустойчива и незряла личност, неадаптивна, безкритична към възприемане на негативни влияния и разрушителни внушения.

Семейството е един от най-важните фактори за негативно формирање на личността. Кавги, грубо отношение, наличие на безнравствена обстановка създават негативен пример за подражание и формират у подрастващия асоциален миоглед. Създава се отрицателно отношение към дома и семейството и подтикват към прекарване на по-голяма част от свободното време извън него. Семейства с асоциална ценностна система или други дефицити в семейното функциониране обикновено оказват съществено влияние при формирање на личност с девиантно поведение.

Брачният статус на родителите може да има дългосрочни последици върху благополучието и функционирањето на техните деца. Разводът на родителите има дългосрочни ефекти върху психологичното и социалното приспособяване, и психичното здраве на децата, повишавајќи ризика от повеќе емоционални и поведенчески проблеми, по-ниско образование, професионален статус, животен стандард и удовлетвореност от брака, повишен ризик от развод и самотно родителство, по-лошо физическо здраве и по-ниско субективно благополучие в зрелоста. [Schlack, R., Hölling, H., Erhart, M., Petermann, F., Ravens-Sieberer, U (2010)] Непълното семејство е стресов фактор, којто пряко влијае върху поведението на юношите. Смъртта или напукањето на семејството от единия родител води до натрупване на психологически негативи, които трудно могат да бъдат отстранени. Често събитие от такава важност в семејството се възприема катастрофично от децата, многу от тях винят себе си за отсуствието на единия родител, изпитват страх от загуба на сигурност и любов. Демонстрират се високи нива на тревожност, често децата се затварят в себе си, започват да странят от врџтници. Раздялата на родителите понякога води до отпадане и на двете родителски фигури и депривирање на детето. Вторично се нарушава психологичниот климат в семејството поради дезадаптивни реакции на самотниот родител. Сврџхпротективност, пренасяње на разочарованията върху децата, преживявање на детето како бреме са причини за задълбочаваща се семејна криза. Липсата на активната фигура на единият родител се преживява траматично от децата. Засилват се поведенческите отклонения за търсене на обич и внимание. Използват се неефективни стратегии да справяње поради засилващото се чувство за вина у децата. [Пушкарова, Кирилов, 2011:5]. Наблюдава се склонност към манипулативно поведение с цел да се получат облаги или да се избегнат наказания. При отказ от страна на родителите се наблюдават високи нива на безпокойство и агресивни изблици. Юношите реагираат на стреса от непълното семејство с асоциални прояви како бягства от училище, бунт против самите родители, емоционално напрежение и психическа нестабилност. Те често регресираат поведенчески, лесно губят самоконтрол, трудно создават и задържат контакти с врџтници. Възможно е гнева и враждебността, които изпитват към родителя напукал семејството да се идентифицира с все повеќе външни субекти и това логично да доведе до асоциални прояви. Социалната адаптација на децата и юношите от таква семејства се повлиява негативно, а това оказва влияние върху системата от ценностни ориентации.

Бедноста увеличава ризика от личностни, социални и здравни проблеми при децата и юношите како рано отпадане от училище, поведенчески проблеми, недостатъчно или неправилно хранене, чувство на безнадеждност и безпомощност, загуба на доверие в себе си, родителите и врџтниците. Юношите

израснали в бедни семейства често са оставени без подкрепата на родителите, училището и врџтниците си. Хроничните финансoви затруднения влијат силно врџу междyличностните одношeния междy родителите и лoгично разрушават и взиимоотношeнията родители-деца.

Семейства, за които са карактерни конфликтни, семейни взиимоотношeния предпoлагат агресивното самоутврџдаване на родителите в присџствието на детето и сџздават т.нар. „мoдел на обучение“. Децата го прилагат како начин за справјане сџс ситуации. Фрустрирашката и тревожна атмосфера в семейството принуждава детето да тџрси начин за зашита, а това най-често води до прояви на агресия. Няма взиимна подкрепа и блиски взиимоотношeния. Деца, в чиито семейства се практикува насилие го оценјават различно от останалите. Когато подраствашият е свидетел на насилствена комуникация, за него повишeния и рязџк тон са нормални. Тoгавa физическото и невербално насилие междy врџтници се вџзприема сџщо како нормално. Дeтe, свидетел на насилие от страна на бащата врџу майката е подложено на най-големия рисков фактор за трансмисия на едно поколение на следващото.

Агресивните поведенчески мoдели при юношите са резултат от влијанието на различни социални фактори. Акцентџт обаче е винаги вџв взиимоотношeнията в семейната среда и формирането на агресивни нагласи, предпoставка за утврџдаване на асоциално поведeние. При изразени конфликти, остри противоречия междy значимите вџзрастни и агресивни изблицы опасността от психични и асоциални отклонения рязко нараства. Склонността кџм агресия се култивира в семейна среда, но получава непрестанни потврџдения в обществената девалвация на ценности, което е допџлнителна подбуда за девиантно поведeние. Използването на физически дисциплинарни мeтoди и налагането им како социално приета норма на вџзпитание е основната и най-тежка причина за проява на агресия кџм другите - алтернатива за действие породена от безсилието на набитото вџџци дeтe. Причинјаването на психическа и физическа болка на членове на семейството е фактор и в зачестилите проявина пасивна/автоагресия/средюношите. Пасивната агресия бџрзо се преврџща в навик на самообразование за справјане с психическо напрежение, емоционални разстрoйства, опит за контрол над тјалото, наказание за лошо поведeние. Многo често деца и юноши, които са били насилвани в семейството или са наблюдавали насилие междy членoвете му използват автоагресията како „магична лoгика“, която ирационално гарантира, че онова, от което се страхуват няма да се случи отново.

Семейни одношeния наситени с враждебност, побой, безпричинни забрани фрустрираши деца, застрашават базисни субективни потребности и отклонјават в негативна посока емоционалните им реакции. [Кардашева, 2008:174]

Когато юношата пребивава в догматична, консервативна семейна система, неговите индивидуални потребности остават подтиснати в клетка от забрани и ограничeния – което резултира вџв формирането на една социално неадекватна личност.

Кризата в семейните нравствени норми е предпoставка за дезинтегриран акцент врџу материалните ценности. Културата и стереотипите на семейството по отношение употребата на алкохол, както и достџпността му прави юношите особено уязвими за асоциален избор. Вџзможността да потиснат тревогите си како се „самоосвободјат“, чрез алкохола или психотропните вeщeства се преврџща в единствено вџзможна алтернатива. Според изследване на ЕСИ сред родителите има многo висока толерантност по отношение употребата на алкохол от техните деца.

Повече от половината изследвани семейства не считат това поведение за нередно и опасно. Така при обичайно съществуващите конфликти родители – юноши много лесно алкохолното опиянение може да се превърне в бягство от проблемите на ежедневието и общуването. [Гърбачева,2000]. Теориите за социалното учене посочват някои от възможните причини за употребата на алкохол сред юношите. Теорията за когнитивното социално учене на Бандура [1986] допуска, че юношите формират убеждение за употреба на алкохол,чрез наблюдение на ролеви модели в семейството и по-късно в групата на връстниците. Когато в семейството има злоупотребяващ с алкохол юношата се чувства фрустриран от неспособността на родителите адекватно да отговорят на емоционалните и социалните му вълнения и проблеми. Чувстват се напрегнати вкъщи, защото не получават желана близост. Семейните и социални връзки отслабват и младежите спират да се придържат към конвенционални модели на поведение. Това ги обвързва с девиантни връстници, отключва моделите на социално учене и възпроизвежда девиантни поведенчески модели, сред които и употребата на алкохол. Слабото подкрепление от страна на родители, липсата на адекватни социализиращи модели способстват юношата да се повлиява от асоциални модели на поведение.

Семейството е микро социална система, която оцелява физически и духовно в социалните макро мащаби на обществената система. Неговата социална подкрепа е външен фактор, регулиращ мислите, чувствата и поведението на децата. Изгражда техните самозащитни механизми и самосъхранението им в кризисни, житейски ситуации, създава доверие в собствените сили на детето, адекватна самооценка и актуално поведение в социална ситуация. Можем да заключим, че за цялостното функциониране на личността е необходимо семейството да създаде онези нравствено-възпитателни и емоционално-чувствени условия, които да способстват успешното социализиране на детето и да създадат приоритет на просоциални поведенчески модели и духовно израстване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бургов,П.(2013) „Сигурна привързаност и реактивно разстройство на привързаността“Юбилейна международна научна конференция „50 години Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ 1963-2013, секция Философски факултет Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 73-83, 2013. ISBN 978-954-524-985-3.
2. Гърбачева,А(1996) Психология на девиантното поведение;
3. Златанова, В.(2009) Насилието и непълнолетните;
4. Златанова, В. (2017) Изследвания на девиантното поведение;
5. Кардашева,А.(2008) Психология за родители;
6. Манолов,М.,Ив.Стоянов(2018) Психология на родителските стилове в полето на жизнения смисъл;
7. Моцинова-Бръчкова,М.(2005) „Социална и емоционална депривация и влияниетоивърхуразвитиетоанадецатаот0до3годишнавъзраст,отглеждани и възпитавани в институции“,Трудове на Великотърновския Университет „Св. Св. Кирил и Методий“ педагогически факултет,том 10, кн.4;
8. Пушкарлова,И .Харалампиев. (2010) Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата в България;
9. Schlack, R., Hölling, H., Erhart, M., Petermann, F., Ravens-Sieberer, U (2010) Elterliche Psychopathologie, Aggression und Depression bei Kindern und Jugendlichen. Kindheit und Entwicklung 19(4):228–238.

Проф. д-р Сашо Манасов

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети НиколеБитола
Република Северна Македонија

Екатерија Сјурдукова

ТДУ „Г. Р. Державин“ – Тамбов
Руска Федерација

СУШТИНАТА НА ЕМПАТИЈАТА

АПСТРАКТ: Емпатијата произлегува од еден вид физичка поддршка на вознемиреност на други, кое како последица може да предизвика и соодветна емоционална реакција. Човекот бара збор што треба да се разликува од “симпатија” или “страдање” – емоција која може да се испитува по принцип кон туѓата мизерија (несреќа), без да споделува било што со него.

Децата покажуваат повеќе емпатија, ако во процесот на воспитување родителите не го насочувале нивното внимание кон страдањето, туку кон емоциите. На пример: Не велат “Тоа беше одвратно”, туку “Гледаш ли само колку ја натажи”.

Во овој текст се презентирани најнови научни истражувања во областа на емпатијата, со особен акцент на неврологијата на емпатијата и процесот на синхронизиран танц на емоционалните текови на две лица.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: Емпатија, неврологија, синхронизација, когнитивна емпатија, емоционална состојба, амигдала, емоции

IMPORTANCE OF EMPATHY

ABSTRACT: Empathy stems from one type of physical support to the anxiety of others, which can in turn trigger an appropriate emotional response. Man seeks a word that is to be distinguished from “sympathy” or “suffering” an emotion that can be examined in principle to another’s misery without sharing anything with him.

Children show more empathy if their parents did not focus their attention on their suffering, but on their emotions. For example: They do not say “It was disgusting” but “Do you see just how sad it is”.

This article presents the latest scientific research in the field of empathy, with particular emphasis on the neurology of empathy and the process of synchronized dance of the emotional flow of two persons.

KEYWORDS: Empathy, neurology, synchronization, cognitive empathy, emotional state, amygdala, emotions

ВОВЕД

Постојат три (3) вида способност да се фокусираме на доживувањето на други луѓе: Когнитивна емпатија, Емоционална емпатија и Емпатична грижа.

КОГНИТИВНА ЕМПАТИЈА ни овозможува да ги согледаме работите од перспективата на другите, да ја сфатиме нивната ментална состојба и истовремено да ги управуваме сопствените емоции додека ги разгледуваме туѓите. Сите тие ментални операции доаѓаат од свесниот рационален ум.

ЕМОЦИОНАЛНА ЕМПАТИЈА. Му се придружуваме на другото лице и имаме исти чувства како него: на нашето тело се одразува секој вид радост или тага низ кои минува тоа лице. Таквата усогласеност најчесто се одвива преку автоматските, спонтани емоционални мозочни структури.

ЕМПАТИЧНА ГРИЖА. Иако когнитивната и емоционалната емпатија подразбираат да препознаеме што мисли другото лице додека неговите чувства се одразуваат кај нас, тоа не значи дека нужно ќе дојде до сочувствување, до грижа за доброто на другите. Овој вид емпатија оди подалеку. Нè наведува да се грижиме за другите, нè поттикнува да им помогнеме ако тоа е потребно. Тој сочувствен став се гради во емоционалниот ум, иако често се комбинира со рационалните структури кои проценуваат **КОЛКУ НИ Е ВАЖНО ТИЕ ДА БИДАТ ДОБРО.**

ДОЖИВУВАЊЕ ТУЃИ ЕМОЦИИ ВО СОПСТВЕНОТО ТЕЛО

Емоционалната емпатија, кога сочувствуваме со другите и се грижиме за нивните чувства, потекнува од еволутивната одамнешност. Таа потекнува од емоционалниот мозок кој “мисли брзо”, но не и длабокоумно. Тој ни го буди вниманието така што ја предизвикува во нас емоционалната состојба што била забележана кај друго лице.

Механизмите на емоционалната емпатија почнуваат да дејствуваат во најраното детство. Емпатијата зависи од моќта на вниманието. За да обрнеме внимание на туѓите чувства, треба да ги забележиме фацијалните, вокалните и другите сигнали на туѓите емоции. Предниот цингуларен кортекс, што е задолжен за вниманието, нè приближува до туѓата неволја со активирање на амигдалата која се соживува со таа неволја. Во таа смисла, емоционалната емпатија е “олицетворена” – ние всушност физиолошки чувствуваме што се чувствува во телото на другото лице – структурите во емоционалниот дел на нашиот мозок ги читаат туѓите емоции, намери и постапки и истовремено ги активираат во нашиот мозок истите тие мозочни регии, што ни го дава внатрешното чувство за тоа што се случува кај другиот човек.

Кога го снимале мозокот на доброволци додека гледале друго лице што минува низ болен шок, невролозите утврдиле дека, емпатијата спрема болката на друго лице ја чувствуваме со предната инсула, иста мозочна област што ја користиме за да ја почувствуваме сопствената болка. Значи, прво ги доживуваме туѓите емоции во себе, додека, нашиот мозок применува на чувствата на другото лице идентичен систем со кој ги читаме сопствените чувства. Емпатијата ја надградува нашата способност за доживување туѓи чувства во сопственото тело.

Кога се воспоставува емпатија, се овозможува извонредно брзо поврзување на префронталниот кортекс и инсулата, области што се активни во текот на емпатијата. Овие мозочни структури го надгледуваат нашиот свет на меѓучовечки односи за да видат што ни е важно, а тоа го прават со неверојатна брзина и ни помагаат да реагираме истиот момент.

Емпатичната грижа се појавува во најраното детство: кога бебето слуша друго бебе што плаче, и тоа почнува да плаче. Според најнови истражувања, амигдалата ги управува емоционалните структури во мозокот на бебето што го слуша плачењето за да ги почувствува и тоа истата тага и истиот немир. Истовремено рационалните мозочни структури ослободуваат окситоцин, хемиско соединение за загриженост, кое го поттикнува основното чувство за загриженост и благонаклоност кај друго бебе.

Кога родителот континуирано откажува секаква емпатија спрема определена емоција кај детето – радост, солзи, потреба од прегратка – детето престанува да ја

изразува (pruning процес), а веројатно и да ја испитува. На тој начин цела палета од емоции може да исчезне од репертоарот на интимните односи, особено ако во периодот на детството тие емоции биле отворено или закриено потиснувани.

НАЈНОВИ ИСТРАЖУВАЊА ЗА ЕМПАТИЈАТА

Лесли Брадерс (Leslie Brothers), психолог од Калифорнискиот институт, посочува дека амигдалата и нејзините конекции со асоцијативните зони во visual cortex (рационален мозок задолжен за визуелни сигнали) се клучни механизми во мозокот што ја создаваат емпатијата.

Правени се многу истражувања и е дојдено до следниот заклучок: “Мозокот по природа е проектиран така да реагира на определени емоции – со други зборови емпатијата е биолошки дадена”.

При препознавање на емоциите и реакциите спрема нив, клучна улога игра врската меѓу амигдалата и неокортексот (рационалниот мозок). Имено, зоните во неокортексот, каде се сконцентрирани специјализирани “емоционални” неврони, се и најдиректно сврзани со амигдалата. Препознавањето на емоциите бара да постои конекција помеѓу амигдалата и неокортексот, која игра клучна улога во координирањето на вистинските реакции.

Емпатија се покренува само тогаш кога двете тела се синхронизирани. Тоа значи, кога емоционалниот мозок го принудува телото да реагира поинтензивно: на пример, кога има слеп гнев тогаш емпатија не може да има. Емпатијата има потреба од доволно смиреност и ентузијазам, за да можат фините сигнали за емоции од другата страна да бидат усвоени и рефлектирани од нашиот емоционален мозок.

Корените на моралот се токму во емпатијата. Способноста на емпатијата да се поставиме на местото на другите, не води да следиме определени морални принципи. Многу истражувања потврдуваат дека нивото на емпатија ги определува и моралните принципи на луѓето.

Оваа емпатиска синхронизација определува дали дадена комуникација ќе ја сфатиме како успешна. Силна синхронизација при дадена разговор означува дека учесниците (лицата) си се допаѓаат.

Еден од аспектите по кои може да се измери колку ефикасни се меѓучовечките односи, е до кој степен се во состојба луѓето да ја постигнат оваа емоционална синхронизација. Ако натежнува способноста да се привикнуваат кон расположенијата на другите (другиот), или лесно можат да го магепсаат својот соговорник и да го привикнат на својата сопствена фреквенција, таквото комуницирање ќе оди исклучително глатко на емоционално ниво.

Добриот говорник настојува да внесе емоции на публиката. Ете за што имаме предвид кога велиме дека “ја држи публиката за вратот”. Емоционалното укрцување е основа на секое влијание и е срце на влијанието.

Синхронизиран танц на емоционални текови на две лица. Тоа значи дека емоционалниот мозок го принудува телото да реагира ПОИНТЕНЗИВНО. Емпатија има потреба од доволно смиреност и ентузијазам, за да можат фините сигнали за емоции од другата страна да бидат усвоени (примени, разбрани) и рефлектирани од емоционалниот мозок

Слика 1: Синхронизирани лица покренуваат емпатија

ЕМОЦИОНАЛНО ЦУДО: Тоа е појава на емпатија кон емоциите и точката на гледање на друг човек (кој е силно вознемирен) и пренасочување на неговиот фокус кон поповолна (посоодветна) смирувачка емоционална палета.

САМОСВЕСТ И ЕМПАТИЈА

Самата градба на човечкиот мозок како да ги обединува САМОСВЕСТА и ЕМПАТИЈАТА, зошто начините на кои ги собираме информациите за себе и за други лица се сместени ВО ИСТИ МОЗОЧНИ (НЕРВНИ) МРЕЖИ. Емпатијата претставува чин на самосвест – другите луѓе ги читаме така што обрнуваме внимание на себе.

Камен темелник на емоционалната интелигенција е: запознавање на сопствените емоции и тоа уште додека траат.

Самосвест е осознавање на сопствените емоции, во смисла на непрекинато внимание на човекот кон неговата внатрешна состојба. Во таква осознаена состојба, умот го набљудува и го испитува доживувањето на емоциите кои се поврзани со него.

Самосвесноста бара целосно активен неокортекс, подесен да идентификува и именува возбудени емоции:

1. Самосвест е НЕУТРАЛЕН режим на делување на умот, кој овозможува урамнотежување на турболентни (бурни) емоции.
2. Самосвест е чувство дека “во мене има уште некој набљудувач”, кој не се покорил на БЕЗУМИЕТО (при најбурни емоции) на својот двојник, и е во состојба да ја набљудува неговата борба ЛЌБОПИТНО и без СТРАСТИ.
3. На јазикот на неуромеханиката (неврологијата) на вниманието, невронските мрежи на неокортексот АКТИВНО ја набљудуваат емоцијата: тоа е ПРВ ЧЕКОР кон воспоставување некаква контрола.
 - Оваа свесност за емоциите е основна вештина врз основа на која се градат и останатите вештини – на пример ЕМОЦИОНАЛНА КОНТРОЛА.
4. Накратко кажано: Самосвест значи РАЗБИРАЊЕ како на расположението, така и на нашите мисли во однос на него

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Leslie Brothers, "A Biological Perspective on Empathy", American Journal, 2008.
2. С. Манасов и И. Манасов, "Емоционална писменост и современ бизнис", Скопје, 2019.
3. Sasho Manasov, "Inteligentni sistemi", Slavjanski Univerzitet, Skopje, 2018.
4. S. Manasov, "Revolucionerni otkritija vo nevrologija i psihologija koi go promenija obrazovaniето i biznisot", Skopje, 2019.

Проф. д-р Сашо Манасов
Проф. д-р Соња Ризовска Јовановска

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе Битола
 Република Северна Македонија

СОВРЕМЕН МОДЕЛ НА ОБРАЗОВАНИЕ СО “FLOW”

АПСТРАКТ: државите кои го препознаа огромното значење на револуционерните откритија што се случија во неврологија, психологија и креативна економија, прв чекор кој го преземаа е: реструктурирање (не реформирање) на образовниот систем (менување од корен) во сите нивоа на образование, чии основни компоненти се:

- » Поттикнување на креативно размислување и
- » Откривање, развивање и негување таленти.

За успешно реструктурирање на образовниот систем не е доволна “аспирин терапија”, туку суштинско длабинско реструктурирање. реструктурирање се прави во претшколско, основното и средното образование.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: реструктурирање, образование, совршена хармонија, вознемиреност, клуч, креативно размислување

MODERN MODEL OF EDUCATION WITH “FLOW”

ABSTRACT: the states that recognized the enormous importance of the revolutionary discoveries that have taken place in neuroscience, psychology and the creative economy, the first step they have undertaken is: restructuring (not reforming) the educational system components are:

- » Increasing creative thinking and
- » Discovering, developing and nurturing talents.

Successful restructuring of the educational system is not enough “aspirine therapy”, but an effective deep building. Restructuring is done in preschool, primary and secondary education.

KEYWORDS: restructuring, education, perfect harmony, anxiety, key, creative thinking

ВОВЕД

Многу луѓе од разни професии доживеале моменти во кои се надминале самите, потонале во нешто кое обожавале да го прават. Психологот Mihaly Csikszentmihalyi (Михали Чиксентмихај) од Чикаго универзитетот, кој 20 години ги истражувал ваквите неверојатни постигнувања, оваа состојба ја нарекува “FLOW” (“Flow: The Psychology of Optimal Experience, New York 1998). На спортистите ова им е познато како “ЗОНА” (“the zone), каде одличното постанува лесно (без напор), а гледачите и натпреварувачите исчезнуваат во смилено задлабочување во вистински момент. Момент во кој сè се ПРАВИ БЕЗ НАПОР. Се помни единствено фантастичното чувство на опуштање. “Се чувствував како водопад”.

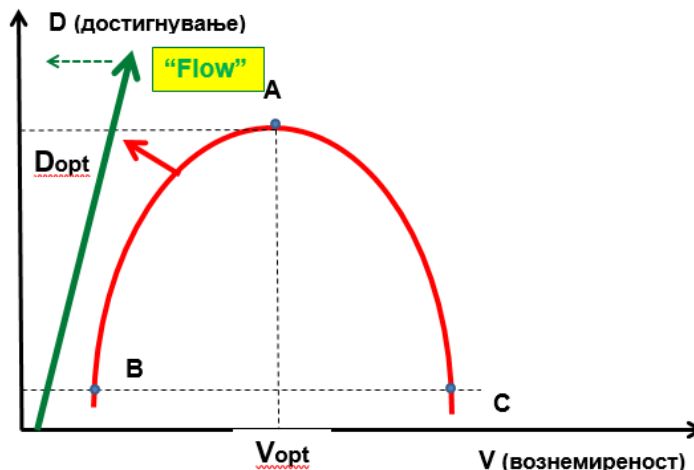
КАКВА Е НЕВРОБИОЛОГИЈАТА НА ОДЛИЧНОТО, НА “FLOW”?

Способноста да навлеземе во “FLOW” е високо ниво на емоционална интелигенција: Таа состојба веројатно е највештото користење на емоциите за целите на професионалните достигнувања и обучувања. Во “FLOW” емоциите не само што се содржани и канализирани, но се и позитивни, полни со енергија и сплотени (здружени) со задачата која сме си ја поставиле. Не постои никаква вознемиреност! “FLOW” е блескаво доживување: негова одлика е спонтан радост (воодушевување), па дури и восхит (транс). Самиот “flow” претставува награда за вложениот напор. Тоа е состојба во која луѓето целосно се предаваат на она што го прават, му го предаваат целото свое внимание, свеста им се слепа (вклопува) со дејствувањето (со акцијата). Вниманието се фокусира до степен да човек може да го сознае единствено тесниот процеп на перцепцијата, поврзана со непосредната задача, и да изгуби секаква претстава за времето и просторот.

“Flow” е состојба на самозаборавање, точно спротивно на некорисни расудувања и притисоци: наместо да се опсипуваат со вознемиреност, луѓето се толку посветени (предадени) на она што го прават, што губат секаква самосвест, и од својата глава ги исфрлаат сите мали проблеми на секојдневието – здравје, сметки, па дури и желбата добро да се справат со дневниот живот. Во таа смисла, моментите во “flow” се ослободени (се лишени) од секаков егоизам. Луѓето во таква состојба демонстрираат вистинско мајсторство во своите активности, реакции кои се во совршена хармонија со менувачките барања на поставената задача. И бидејќи дејствуваат на самата ивица на своите можности, не се интересираат како точно да се справат, далеку се од секаква мисла за успех или неуспех, и само се мотивирани единствено од задоволството на дејствувањето (акцијата) како такво. “Flow” е состојба на чиста посветеност. Него го поттикнува единствено интензивна (полна) концентрација.

КАКО ДА СЕ ДОСТИГНЕ “FLOW”?

Постојат неколку начини за влегување во “flow”. Едниот е свесно фокусирање на вниманието само за тековната задача, затоа што силната концентрација е во основата на “flow”. На самиот влез во таа зона (“flow”) има една мала петља на повратна спrega (feedback loop): може да се неопходни значителни напори за да се смириме и доволно да се фокусираме, за да ја започнеме активност – овој прв чекор неопходно бара определена дисциплина. И кога вниманието почнува да го стеснува својот опфат (како филтер), тоа се здобива со свои сопствени сили, ја исфрла вознемиреноста, а задачата веднаш станува лесна како детска игра.

Спонтаното задоволство, леснотијата и ефективноста кои го карактеризираат “flow”, се неспоиви со емоционалните киднапирања, при што емоционалниот мозок ја наложува својата волја на останатиот дел од мозокот. Во состојба на “flow” вниманието е релаксирачко, мирно, но и исклучително фокусирано. Концентрацијата е многу различна (коренито се разликува) од напрегнувањето (поради напнатост) да се посвети внимание кога сме заморени или ни е досадно, или кога нашиот фокус е под опсада од наметнати емоции, како што се загриженоста и гневот.

Научниците кои го истражуваат овој феномен очекувале дека, предизвикувачките задачи бараат посилно возбудување на неокортексот, (мислечкиот мозок). Но дошлене очекуван впечаток, парадокс: најпредизвикувачки задачи се реализираат со минимална потрошувачка на умствена енергија (mental energy). Во “flow” мозокот е во “ладна” (cool) состојба: тоа е пробудување и спречување на привикнатите невронски вериги да реагираат на моментално барање. Кога човек се занимава со нешто, што без напор се усвојува и му го задржува неговото внимание, мозокот се “успокојува” – процесите на возбуда (вознемиреност) во мозокот се стишуваат. Ова откритие е забележително бидејќи “flow” им овозможува на луѓето да се справат со најтешки задачи во дадена област.

Клуч за настанување на “flow”: тоа се случува единствено кога можностите на човекот се на врвот, при услови за кои човекот има добро увежбани вештини, и невронските вериги дејствуваат нај ефективно. Концентрирањето под притисок, во услови на вознемиреност, води до посилно возбудување на неокортексот. Но, зоната на “flow” и на врвните постигнувања претставува еден вид ОАЗА на ефективност на неокортексот, во која се троши минимално количество на ментална (умствена) енергија. кога мозокот не работи толку добро поради замор или вознемиреност, на пример на крајот на долг ден исполнет со стрес, точноста на мозочните сигнали (на неокортексот) се намалува и се активираат множества на дополнителни непотребни зони, кои ние ги земаме (ни се потребни) поради неможност да се концентрираме. Истото важи и за досадувањето. при “flow”, постои потполна хармонија помеѓу активираните зони и потребите на дадената задача (активност). Во таква состојба дури и тешката работа може да изгледа освежувачка надополнувачка, наместо досадна и исцрпувачка (исцедувачка).

Клучно прашање е: “Кога стануваме наутро дали сме среќни поради тоа што одиме на работа или на училиште?” Истражувањата на Хауард Гарднер од Харвард и Вилијам Дејмон од Станфорд се фокусираат на “добрата работа”, односно на моќното значење на она за што сите луѓе се извонредни, на она што ги движи напред. А тоа е она што луѓето сакаат да го работат. Тоа е она за што луѓето се талентирани.

Луѓето релативно ретко се во “flow” во секојдневниот живот. Набљудувањето на расположението кај разни лица открива дека, луѓето во поголем дел од времето се обземени од стрес или од здодевност, а само повремено може да се зборува за “flow”. Едно од решенијата што можат да донесат повеќе моменти на “flow” во нашиот живот е: изедначувањето на она што го работиме и она во што уживаме (среќници сме кога работата ни причинува големо задоволство). Најуспешните на било кое поле дошле до таа комбинација.

Постојат два (2) патишта како да се досегне “flow”:

1. Кога се фаќаме за работа која го бара максимумот од нашите способности – задача што е “едвај остварлива” со нашите вештини.
2. Кога работиме нешто кон што чувствуваме СТРАСТ.

Во двата случаи, целосна (будна) фокусираност е последната заедничка патека. Во секој случај, и едниот и другиот начин го унапредуваат вниманието. Без оглед на тоа како ќе се дојде до него, целосната (будната) фокусираност го активира “flow”.

Таа оптимална состојба на мозокот што е потребна за да успешно се заврши работата се опишува како МОЗОЧНА ХАРМОНИЈА силна, навремена меѓусебна поврзаност на различни мозочни структури. Во таа состојба, мозочните структури што се потребни за определена задача се ВИСОКО АКТИВНИ, додека оние што се неважни МИРУВААТ, а мозокот е прецизно приспособен на барањата на моментот. Кога нашиот мозок е во таква фаза, поверојатно е дека ќе дадеме сè од себе, без оглед на работата што ја работиме.

НОВ МОДЕЛ НА ОБРАЗОВАНИЕ СО “FLOW”?

Мајсторското владеење на дадена вештина е потстрек за “flow” – мотивација да правиме сè подобро, независно дали се работи за свирење гитара, играње тенис или бизнис предизвик.

Howard Gardner, психолог од Харвард, ја разработи теоријата за многукратна интелигенција (multiple intelligences). Тој го разгледува “flow” и позитивните состојби кои обично го придружуваат, како дел од најздравиот начин за учење на децата – да ги мотивираме внатрешно, наместо да ги заплашуваме или да им ветуваме награди. “Треба да ја користиме позитивната состојба на децата, за да ги насочиме да учат нешто, во кое подоцна ќе станат компетентни. “Flow” е внатрешна состојба која означува дека, детето се занимава со нешто пријатно. Едноставно треба да најдеме што децата сакаат и да се придржуваме кон тоа. Децата започнуваат да се спротивставуваат, се расправаат и се преправаат кога им е досадно од нешто во училиште. А кога некој предизвик (тестирање, контролна работа и слично) се покаже тежок за нив, резултатот е вознемиреност. Исклучително е важно учениците да учат нешто што им е интересно, активности кои им носат единствено задоволство”.

Стратегија која почна последните години да се користи во сè повеќе училишта во светот го става на практика моделот на Howard Gardner за многукратна интелигентност. Целта е да се определи профил од вистински вештини на детето (она што најдобро знае да го работи), да ги истакне неговите силни страни и да се обиде да ги развие неговите слаби страни. Едно дете, кое има природен талент за музика или танц, ќе влезе полесно во “flow”, кога задачите му се поврзани со музика или танц. Познавањето на профилот на детето (откривањето на неговиот талент) може да му помогне на учителот да го хармонизира начинот по кој предава дадена тема, и да ги предава лекциите на она ниво кое може најсилно да го стимулира детето. На овој начин учењето станува попријатно и од детето исчезнуваат стравот и здодевноста.

Генерално, моделот со “flow” претпочита дека, постигнувањето на мајсторство во секоја вештина или знаење, во идеален случај треба да биде сосема природно, како што детето се отдава на области кои спонтано го привлекуваат или кои ги сака. Таа почетна страст може да биде семе од кое ќе израснат неверојатни достигнувања, додека детето осознава.

ЦЕЛ: Да се определи **ПРОФИЛ** од вистинските вредности

Попријатно учење: **исчезнува** стравот и здодевноста

Од почетната **страст** може да се **изродат** неверојатни достигнувања

Бидејќи животот во семејство е стабилна поддршка на сè помалку деца, училиштата остануваат единствено место, на кое општеството може да смета за пополнување на празнините во емоционалните и социјалните вештини на децата. Но бидејќи сите деца одат на училиште (во основно), тоа е соодветно место за тоа, на децата да им се предаваат некои лекции за животот, кои едвај да ги имаат некаде научено.

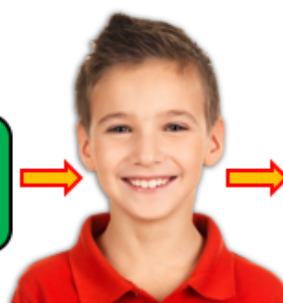
Една добра програма за емоционална писменост треба да започне рано (уште во претшколско образование), да биде прилагодена на возраста, да трае за време на целото образование. Ваква програма им помага на учениците подобро да ги исполнат нивните улоги во животот, да станат подобри ученици, пријатели, синови, ќерки, а во иднина и подобри сопруги и сопрузи, работници и шефови, родители, граѓани. Тоа е вакцина во пресрет на непријатностите кои дејствуваат цел живот.

Секое дете има **талент** за нешто

Откривање талент

страст

Врвни резултати

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Mihaly Csikszentmihalyi, "Flow: The Psychology of Optimal Experience, New York 1998
2. M.J.Elias and R.P. Weissberg, "SchoolBased Social Competence Promotion as a Primary prevention Strategy", New York, 1999.
3. J.D.Hawkins and others, "Longterm prevention project in Elementary Schools", San Francisco, 2010.
4. M.T.Greenberg and others, "Promoting Emotional Competence in SchoolAged Children, New York, 2016.
5. С. Манасов и И. Манасов, "Емоционална писменост и современ бизнис", Скопје, 2019.
6. Sasho Manasov, "Inteligentni sistemi", Slavjanski Univerzitet, Skopje, 2018.

Д-р Валентина Клопчевска
 ОУ „Владо Тасевски“ – Скопје
 Република Северна Македонија

Д-р Игор Клопчевски
 Медицински Факултет Тетово
 Република Северна Македонија

УПОТРЕБАТА НА АЛКОХОЛОТ КАЈ МЛАДИТЕ И ВЛИЈАНИЕТО НА СЕМЕЈСТВОТО

АПСТРАКТ: Семејството претставува микро група преку кое во системот на општествената структура се остварува социјализацијата и формирање на личноста на младите. Децата уште од најрана возраст пројавуваат интерес кон убавите нешта уметноста, науката и сл. Но доколку е нарушена комплетноста и функционалноста на семејството, доколку се нарушени меѓусебните односи, процесот на социјализација и воспитување може да се наруши. Во овој труд ќе бидат обработени податоци за воспитната улога и влијанието на семејството врз развојот на младите и факторите кои доведуваат до негативно влијание врз нивниот развој.

Цел на трудот: Да се направи анализа на тоа, колку семејството влијае врз развијот на младите и пореметените семејни односи. Испитувањето е завршено во средно училиште во Скопје.

Материјали и методи: направена е писмена анкета во училиштето, односно анонимен прашалник од кои се добиени следните резултати:

Резултати: Од вкупно анкетирани 140 ученици, од нив 63 женски и 77 машки се изјасниле: пореметени семејни односи имаат 54 или 38,57%, употреба на алкохол во семејството 38 или 27,14 %, употреба на дрога 1 или 0,71%, немаат проблеми во семејството 47 или 33,57%. Според национален состав нашите испитаници се: македонци 67 или 47,85, албанци 11 или 7,85, роми 13 или 9,28, останати 49 или 35,00%

Заклучок: Според добиените податоци можеме да заклучиме дека младите имаат проблеми во семејството кои се основа за низа девијантни појави, отпор према училиштето, употреба на алкохол, конфликти со наставничкиот кадар и др.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: семејство, пореметени семејни односи, воспитување, превенција

YOUTH ALCOHOL USE AND FAMILY INFLUENCE

ABSTRACT: The family is a micro group through which the socialization and the formation of the personality of the youth are realized in the system of social structure. The children from the earliest age show an interest in the beautiful things, art, science, etc. But if the completeness and functionality of the family is violated, if interpersonal relations are disturbed, the process of socialization and upbringing can be disturbed. This paper will deal with data on the educational role and influence of the family on the development of young people and the factors that lead to a negative impact on their development.

Purpose: To analyze how the family affects the development of young people and the disrupted family relationships. The examination was completed in high school in Skopje.

Materials and Methods: A written survey was conducted in the school, an anonymous questionnaire from which the following results were obtained:

Results: Out of the total number of 140 students surveyed, 63 of them female and 77 male respondents: 54 or 38,57% of the family relationships have been reported, alcohol use in the family 38 or 27,14 %, drug use 1 or 0.71% , have no problems in the family 47 or 33,57%. According to the national composition our respondents are: Macedonians 67 or 47.85, Albanians 11 or 7.85, Roma 13 or 9.28, remaining 49 or 35.00%

Conclusion: According to the obtained data, we can conclude that young people have family problems that are the basis for a series of deviant phenomena, resistance to school, alcohol use, conflicts with teaching staff, etc.

KEYWORDS: family, disrupted family infants, upbringing, prevention

ВОВЕД

Влијанието на семејството врз развојот на младите отсекогаш привлекувало општествена реакција. Основна функција на едно семејството е воспитувањето и социјализацијата на малолетниците, нормално може да се остварува ако за тоа постојат материјални и други објективни претпоставки. Семејството, без оглед на степенот на развој на едно општество, е од суштинско и непроценливо значење за една индивидуа. Се раѓаме, се воспитуваме ги усвојуваче животните навики, моралните норми и вредности, ги социјализираме основните инстинкти и нагони, едноставно се подготвуваме за живот во општеството во нашето семејство. Првите допири со животните и егзистенцијални потреби ги имаме во семејството и таму се учиме како да се справиме со нив, првите животни радости, но и солзи што ги пролеваме ни се случуваат во семејството, првите мигови на споделување на радост и тага, првите награди-за добро стореното дело и првите казни- за некоја грешка и погрешка ги добиваме во нашите семејства. Семејството е суштинско и за развојот на личноста на детето, при што се всадуваат навики, норми и вредности, кои се општествено посакувани и правилни и со помош на кои детето во подоцнежниот свој живот ќе ги насочува своите активности и ќе ги реализира своите аспирации и кои секако ќе станат дел од неговиот морален и вредносен дискурс. Во семејството, токму преку примерот на родителите, се создаваат и градат позитивни модели на идентификација и имитација, кои и те како се неопходни за правилен развој на индивидуата, бидејќи позитивните модели на идентификација и имитација ќе и послужат на единката за следење на нивната животна идеологија и филозофија во нејзиниот живот.

Семејство-проучување на семејството

Основна функција на семејството е воспитувањето и социјализацијата на младата личност. Меѓутоа, функцијата на семејството може да се остварува само во комплетно, складно и функционално адекватно семејство. Доколку е нарушена комплетноста и функционалноста на семејството, доколку се нарушени меѓусебните односи и постојат одредени социо-патолошки појави, процесот на социјализација и воспитување на младите може да се наруши.

Семејството претставува микро група преку кое во системот на општествена структура се остварува социјализација и формирање на личноста на младите.

Во современото општество семејството е соочено со поинтензивно слабеење на својата основна функција, а нејзиното делување може негативно да влијае врз развојот на личноста доколку се:

- » пореметени семејните односи,
- » презафатеност на родителите со бизнис или престој во странство,
- » има конфликти, агресија,
- » развод на брак на родителите,
- » смрт на член во семејството,
- » алкохолизам кај член во семејството,
- » наркоманија,
- » секаков вид на насилство,
- » неповолни материјални услови во семејството,
- » неможноста да ги задоволат секојдневните, како и зголемените потреби на младите.

За таа цел анкетиравме 140 ученици од кои : 63 женски или 55,00% и 77 машки или 45,00 % кои можеме да ги претставиме на следната табела:

Пол	Број	%
Машки	77	55.00
Женски	63	45.00
Вкупно	140	100.00

Табела бр 1.

Според национален состав нашите испитаници се по случаен избор, кои се прикажани на следнава табела:

Национална припадност	Број	%
Македонци	67	47,85
Албанци	11	7,85
Роми	13	9,28
Останати	49	35,00
Вкупно	140	100,00

Табела бр. 2

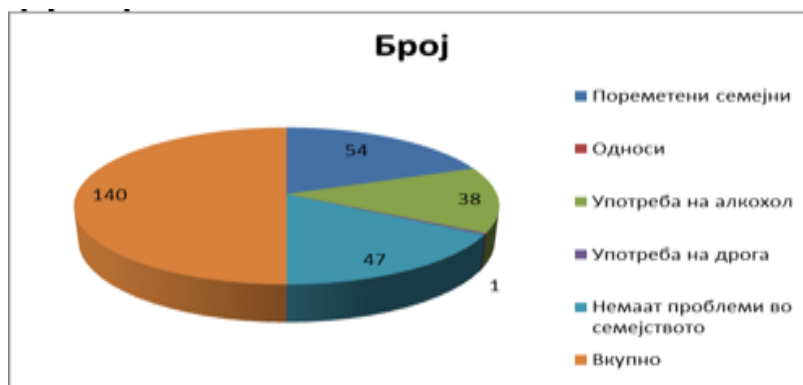
Од податоците во табелата можеме да видиме дека нашите испитаници се од различен национален состав од кои: Македонци се: 67 или 47,85%, Албанци се 11 или 7,85, Роми се 13 или 9,28 и останати 35,00%.

Во ова истражување имавме за цел да дознаеме какви се семејните односи во семејствата на младите средношколци и ги добивме следните резултати:

Состојбата во семејството	Број	%
Пореметени семејни Односи	54	38,57

Употреба на алкохол	38	27,14
Употреба на дрога	1	0,71
Немаат проблеми во семејството	47	33,57
Вкупно	140	100,00

Табела бр.3

Графикон бр.1

Од податоците можеме да заклучиме дека 38,57 од учениците имаа пореметени односи во семејството, ако се работи за објективност во одговорите, а не за самодокажување пред непознати, што е карактеристично за нивна возраст, се работи за голем процент на дмејства кои имаат различен вид на пореметени односи кои доведуваат до појава на девијантно однесување кај младата личност, употреба на алкохол, дрога и сл.

Семејните односи и целокупната семејна атмосфера се согледуваат преку односите помеѓу брачните другари и односите помеѓу младите и родителите. Одредени врски помеѓу поединечни карактеристики на семејството и појавата на девијантното однесување дури и кај високитр статистички поврзаности, претставуваат помала или поголема индиција дека одредена семејна положба во одредена мера го зголемува ризикот за девијантно однесување, но не дава конечно објаснување за стварната природа на таа поврзаност ниту увид во делувањето на многу понатамошни фактори кои ги немаме во предвид, а кои се можни прикриени генератори за поедини поврзаности.

Пореметени семејни односи

Во динамичното транзиционо време, во кое ние денес живееме, се повеќе слабее влијанието на семејството при воспитувањето на младите. Причини за ова има повеќе, од кои би издвоиле: трансформација на семејството (премин од патријархално во елигарно), слабеење на семејната кохезија и слабеење на семејните вредности, зголемен обем на семејни обврски на родителите и неможноста де се носат со работничките и со домашните ангажмани, оптеретеноста на работното место, трката по егзистенција а сето ова влијае врз социјализацијата на младите во општеството.

Од семејството се очекува да остварува репродуктивна, економска, емотивна и воспитно-морална функција, кои функции се меѓусебно поврзани, испреплетени и зависат една од друга.

Како и останатите општествени групи и семејството го карактеризираат одредена структура и организација, а неговото функционирање се одвива во склад на одредени правила. Семејствата меѓусебно се разликуваат по тоа што во некои семејства активностите на нивните членови ја регулираат и воспоставуваат контролата во рамките на семејството, планирајќи многу аспекти на семејниот живот и извршување на многу семејно обврски, додека во други семејства тоа не се практикува.

Семејството е неминовна средина за малдите, во која средина според најра-злични влијанија, поаѓајќи од најраното детство се формира личноста во поширока смисла.

Присутноста на социо-патолошкиот облик на однесување на возрасните членови на семејството, негативно ќе се одрази на младите членови во семејството. Асоцијалното однесување на членовите како што се: алкохолизам, создавање нереди, питачење, наркоманија, проституција и други разновидни девијантно однесувања, не само што ја нарушуваат климата во меѓучовечките односи во семејството, имаат и непосредно негативно влијание врз развојот на младите.

Употреба на алкохолни средства

Алкохолната зависност е распространета ширум најразлични општества низ светот. Статистиките покажуваат дека алкохолната зависност допрела и до успешни бизнис директори, талентирани механичари, работници, архитекти, членови на цркви од сите религии. Научниците се уште не дефинирале типичен карактер на еден алкохоличар и не можат да предвидат со потполна сигурност кои пијачи ќе развијат алкохолна зависност. Од нашето истражување 15% од испитаниците се изјасниле дека член од семејството конзумира алкохол, што е висок процент на употреба на алкохолни средства. Употребата на алкохол варира зависно од социјалното, културното или религиозното потекло. Според СЗО скоро 62 милиони луѓе патат од алкохолна зависност. Општата состојба варира во различни земји. Во Р. Македонија се регистрирани 527 лица болни од алкохолизам, што е 0,02% од населението во последните години.

Во нашата писмена анкета сакавме да дознаеме колку од нив конзумираат алкохолни пијалоци:

Употребуваат алкохолни пијалоци	Број	%
редовно	63	45,00
повремено	45	32,14
понекогаш	13	9,28
без одговор	19	13,57
вкупно	140	100,00

Табела бр. 4

Од податоците во табелата можеме да заклучиме дека алкохолот кај младите е во значителен пораст во споредба со претходните податоци од истражувања, кое што негативно се одразува врз развојот на младата личност, како интелектуални, така и вклучување на младата личност во социјалната средина.

Алкохолизмот многу почесто се сретнува кај емоционално незрели личности со ниска толеранција на фрустрации, импулсивни или депресивни невритичари со нагласена анксиозност, луѓе соочени со нерешиво проблеми и кои во почетокот бегаат од реалноста во аклохолна еуфорија, се додека не станат зависни од него. Алкохоличар според дефиниција на Светската здравствена организација е лице кое ексцесивно зема алкохолни пијалоци и чија зависност од алкохол е толку голема што покажува отворени душевни растројства или манифестации кои го зафаќаат неговото тело и здравје, ги расипуваат неговите односи со другите лица и ја доведуваат во прашање неговата економска благосостојба.

Алкохолни оштетувања на здравјето се:

- » Соматоневролошки нарушувања кај алкохолната болест,
- » Оштетувања на дигестивниот тракт,
- » Цироза на црниот дроб,
- » Оштетувања на кардио-васкуларниот систем,
- » Бубрежни оштетувања,
- » Промени на кожата,
- » Алкохолна полинеуропатија и
- » Алкохолна епилепсија.

Со стотици години било присутно сознанието дека алкохолот е порок, дури Томас Тротер 1788 година лекар на британската морнарица напишал дисертација на латински јазик. Укажал дека алкохолот е болест во која инфекцијата почнува уште од детството. Уште во 1785 година Др. Бенјамин Русх, лекар во Филаделфија, опишува заболување кое настанува поради пиење.

Неповолни материјални услови во семејството

При проучувањето на семејството посебно внимание треба да се обрне на сиро-маштијата, богатството и социјалниот и економскиот фактор. Социо-економските животни стандарди во одредени општествени слоеви се помалку се поврзани со карактеристиките на личноста, начинот на однесување, реагирање, психички пореметувања и болести.

Социо-економскиот стаутс зависи од висината на приходите во семејството, вра-ботеноста во семејството, занимање, територијата каде престојуваат и сл.

Вреднувајќи ја важноста на поединечните одбележја во социо-економската положба на семејството во однос на девијантното однесување, треба да се има предвид дека и тие одбележја во многу случаеви меѓусебно се преплетуваат.

Припадноста на семејството во ниските социјални слоеви со низокекономски статус, неретко со себе повлекува лош општествен углед, мали приходи, поголем број на деца, лоши стамбени ослови и зачестени асоцијални однесувања на возрастните членови во семејството.

Потребно е да се нагласи мислењето и на многу криминолози, кои истакнуваат дека девијантното однесување на младите не е реално претставено од едноставни причини што вниманието и дејноста на органите кои ги откриваат девијантните однесувања на малдите во значителна мера повеќе се насочени кон ниските одошто кон повисоките социјални слоеви.

ЗАКЛУЧОК

Во услови на нагли и интензивни промени во општеството какви што се случија во нашето општество изминатите педесетина години, речиси нема семејство каде што не се почувствуваа негативните (пред се на социо-економски план) ефекти: стечај или затварање на голем број на претпријатија со истовремено масовно отпуштање на работниците и прогласување за стечајни работници или технолошки вишок, ниски редовни примања за оние работници кои останаа на работа (честопати без платени придонеси), социјална несигурност, пропаднати заштеди во штедилниците, проблеми при вработивање кај младите и повторно вработување кај стечајните работници, распаѓање на доминантната средна класа, однпно соеден збор пад на животниот стандард на општеството и семејството.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ацевски Илија, (1996), Социо-патолошка студија, Експрес, Скопје.
2. Арнаудовиќ Љ, спасески Ј, (1982), Предавања по социјална патологија, НИО, Студентски збор, Скопје.
3. Бошковиќ Мило (1999), Криминолошки лексикон, Нови Сад, Матица српска, Универзитет во Нови Сад.
4. Група автори(1999), Теории на насилство, Скопје, Балкански центар за Мир-филозофски факултет.
5. Капетановиќ Емина,(1985), Алкоголизмот живот на два колосека, Загреб.
6. Матилев Наум, (2002), Брак и семејство, ИСППИ, Скопје.

Д-р Билјана Илиев

Клиничка болница – Штип, РСМ

Проф. д-р Димитар Боневски

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје, РСМ

Андромахи Наумовска

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје, РСМ

ДЕРМАТОЛОШКИТЕ ЗАБОЛУВАЊА И СЕМЕЈНИОТ СИСТЕМ

АПСТРАКТ: Постојат многу дефиниции околу вистинското значење на терминот психосоматски болести, психосоматска медицина, психосоматика... Психосоматските заболувања претставуваат група на соматски заболувања со непозната етиологија во која психичките фактори имаат значајна улога. Во праксата психосоматските болести кои имаат психоорганички супстрат, органска лезија се нарекуваат психосоматски болести. Трауматските искуства во тек на раст и развојот претставуваат предиспозиција за психосоматските болести, како и генетските фактори кои одредуваат посебно вулнерабилен орган или органски систем и ја диктираат појавата на психосоматски болести за кои е покрај медикаментозната неопходна е и психотерапевтска интервенција.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: психосоматски болести, психички фактори, трауматски искуства, психотерапевтска интервенција

DERMATOLOGICAL DISEASES AND THE FAMILY SYSTEM

ABSTRACT: There are many definitions about the true meaning of the term psychosomatic illnesses, psychosomatic medicine, psychosomatics ... Psychosomatic disorders are a group of somatic disorders of unknown etiology in which psychological factors play an important role. In practice psychosomatic diseases that have a psycho-organic substrate, an organic lesion are called psychosomatic diseases. Traumatic experiences during growth and development are a predisposition to psychosomatic illnesses, as well as genetic factors that determine a particularly vulnerable organ or organ system and dictate the occurrence of psychosomatic illnesses that besides medication require psychotherapeutic intervention.

KEYWORDS: psychosomatic illnesses, psychological factors, traumatic experiences, psychotherapeutic intervention

ВОВЕД

Во пракса болестите кои немаат органски супстрат се означуваат како функционални, додека болестите кај кои може да се докаже органска лезија се психосоматски болести (хиперензија, астма, пептичен улкус, улцерозен колит...) во кои спаѓаат и дерматолошките заболувања.

Улогата на семејството кај психосоматските заболувања создава посебни тешкотии. Проучувањата нагласуваат концепција за основните семејни склоности, специфична семејна конституционална чувствителност кон нарушувањето на функцијата на одреден систем или орган, нагласената улога на емоционалната напнатост и интерперсоналните односи, посебно внатре во семејството. Потполно е признаено значењето на емоционалниот фактор за дерматолошките заболувања. Во психодинамското проучување вниманието главно се посветува на урамнотеженоста на функционирањето на внатрешните снаги на личноста и семејните корелации. Најчесто се нагласуваат внатрешните психички компоненти на конфликт, надворешните интерперсонални конфликти помеѓу луѓето и околината која ги опкружува.

Истражувањето на психосоматските заболувања ја покажува главната појдовна точка - семејните односи и конфликтот меѓу личностите и средината како значајна можност за понатамошни истражувања.

Психосоматските заболувања се истражувани и докажани од пет гедни точки: 1) конституционалните фактори; 2) посебниот фактор кој влијае на изборот на орган, т.е. проблемот органска специфичност; 3) факторот чувствителност на психосоматски нарушувања во детството; 4) влијанието на прилагодувањето на улогата на индивидуата на семејниот и социјалниот систем во младоста и во зрело доба; 5) патолошките фактори на однесување во интерперсоналните односи, во група, семејството, друштвото и културолошката средина.

Истражувањата на овие состојби осветлуваат критични проблеми: остри разлики во точноста на физиолошкото и психолошкото мерење, нецелосните знаења за невролошките и хормонални констелации посебно за механизмите кои напнатоста ја пренесуваат од мускулниот систем на автономниот нервен систем и органските системи; посебни потешкотии на спроведувањето на физиолошки мерења на пациенти кои се на психотерапија; тешкотии во проучувањето на семејството на пациентот кој страда од психосоматско заболување; и разликите во психосоматското реагирање на дете и возрасен.

Постојат некои убедливи знаци да психосоматските пореметувања кои имаат некои заеднички динамички обележија со трауматските пореметувања на личноста. Во појавата на психосоматските симптоми се гледа оштетеноста на интеграционите способности на личноста кои се манифестираат со намалена контрола над основните емоционални желби. Изгледа психолошките нарушувања кои се манифестираат со психосоматски нарушувања всушност претставуваат регресивен, неефикасен напор да се компензира слабата контрола над емоциите. Хомеостатскиот потенцијал на индивидуата онеспособен е во различна мера. Организмот е соочен со преголем товар на поттикнувања од надвор и од внатре со кои не може успешно да се соочи. Психичкиот аспект на психосоматското реагирање наведува на помислата дека во прашање е неуспешен напор повторно да се воспостави контрола на премногу силниот тек на емоции и да се поврати способноста за решавање на опасности.

Изгледа всушност дека надворешната компонента на конфликтот, т.е. конфликтот чие жариште е во зоната меѓу организмот и средината всушност поврзана со психосоматската реакција. Природно кога не е решено овој психички аспект на конфликтот се враќа во личноста и ги влошува примарните облици на внатрешниот конфликт. Така психосоматската реакција се смета за нефикасна и регресивна замена за ослободување на импулси во отворена акција, а нејзина имплицитна цел е да се повторно воспоставување на магичното господарство ја врати контролата над опасноста која доаѓа од надвор.

Како што знаеме во моментот се располага со доволно документирани знаења за можната корелација меѓу психосоматските заболувања и динамиката на семејството. Она со што се располага во главно е на ниво на докази и изнесени хипотези за динамичката поврзаност на психосоматските заболувања и специфичните неуспеси во прилагодувањето на улогите во семејството и надвор од него. Хипотезите и слични идеи се проверени со дефинитивни проучувања. Клиничките дискусии илустрираат некои од овие проблеми.

Психодерматологијата е пристап кој се занимава со меѓусебната поврзаност на подрачјето каде што се поклопуваат психологијата, дерматологијата, психијатријата и психотерапијата. Сите болести вклучувајќи ги и дерматолошките предизвикуваат одредена психолошка реакција како што е : страв, несигурност, потиштеност....Иако дерматолошките болести поради нискиот процент на смртност и инвалидитет , често се сметаат за помалку сериозни во споредба со другите органски заболувања , нивното влијание на психичкиот статус не е помалку важен, напротив болестите на кожата имаат силно психичко и психолошко влијание на болниот, семејството и квалитетот на живот.

Дерматолошките болести се на најголемиот човеков орган , а тоа е кожата кој речиси во целост е на достап на погледите на другите луѓе. Овие болести затоа влијаат на самовербата и сликата која за себе ја има личноста. Поради видливоста болестите на кожата не можат да останат лична работа и немаме можност како што е случај со другите болести да одбиеме со кој сознанието за нив ќе го споделиме.

Кај психосоматските кожни болести еден од тригерите за нивно настанување или влошување е стресот, високостресни ситуации како што е : развод на брак , смрт на брачен другар.....и бројот на новодијагностицирани случаи постојано е во пораст. Некои кожни болести – алопеција, атопичен дерматит, хронична уртикарија, се специфични за адолесцентниот период и се влошуваат во стресни ситуации како на пример испитни рокови.

Постои група на посебни психијатриски психосоматски заболувања кои резултираат со промени на кожата која е поделена на две подгрупи- 1) замислени или 2) реални. Во првата група спаѓаат различни соматски делузии кај кои зболените се фокусирани на еден изолиран замислен проблем. Во оваа група спаѓаат делузии за паразити и дизморфофобија. Кај делузии за паразити заболениот е уверен дека во кожата се наоѓаат паразити и дека треба по секоја цена да бидат извадени, а во случајот со дизморфофобии постои психолошка опседнатост со сопствениот изглед и преоптеретеност со минимални или дури непостоечки проблеми со кожата. Во втората група се опсесивно компулзивните болести кај кои заболениот зачестено механички, свесно ја повредува својата кожа. Болниот се обидува овој проблем да го реши, но потребата за самоповредување ја надвладува мотивацијата за самоконтрола на однесувањето. Овде спаѓаат : трихотиломанија (кубење на косата) , промени на кожата предизвикани со манипулација (артефактен дерматитис) , огреботини (екскоријации) кои можат да резултираат со настанување на ожилци и т.н.

КЛИНИЧКИ СЛУЧАЈ

Кожните заболувања и семејство

Семејното искуство на млада пациентка која боледувала од хроничен неуродерматитис ќе илустрираат уште едно психосоматско искуство. Заболената покажувала упадливи емоционални и социјални пореметувања за кои изгледало дека очигледно се поврзани со упорно постоење на кожно заболување, а и со неговиот причинител.

Оваа четрнаесетгодишно девојче страда од чест и неизлечив осип на кожата. Се жалела дека ја чеша, немирна е и лошо спие. Кога имала две години кожното пореметување избило како егзем, од тогаш заболувањето повремено се губило, но никогаш не исчезнало. Пациентката во главно постојано се чешкала по телото, а во семејството во кое постои емоционална напнатост имала напади на интензивно чешање. Од многу чешање кожата и станала тврда и како штавена. Кога осипот и бил активен страдала и од констипација. Пациентката е висока девојка премногу развиена за своите години. Осипот го напаѓал речиси целото тело, поради што била премногу вознемирена, деструктивна и разуздана иако интелегентна. Кога е бесна била како оган, изрекувала пцости, заборавајќи се потполно, мокрела во кревет, преземала смели и опасни подвизи, пред мажите се однесувала екцесивно. Болеста за неа претставува проклетство на целиот нејзин живот, била интензивно цинична, убедена дека никогаш нема да биде излечена или и се приближува смртта од болеста или некој ќе ја убие, поради што била разговорлива или мрачна и повлечена.

Пациентката е трето од четири деца, го сакала татко и и брат и, а не ја сакала поголемата сестра, додека кон помладата сестра се однесувала заштитнички. Кога имала две години мајка и умрела на пороѓај со четвртото дете, што коинцидира со појавата на нејзиното заболување. Сите деца биле сместени во дом за деца без родители. Се до деветтата година верувала дека тетка и е нејзината мајка. На девет години за прв пат и кажале дека мајка и починала на пороѓај. Ова било критична пресвртница во нејзиниот живот, после што се променило целокупното нејзино однесување. Додека верувала дека тетка и и е мајка, била многу збунета кога нејзината помлада сестра ја пуштиле да оди кај луѓе кои ја посвоиле. Пред тоа сонувала дека нејзината вистинска мајка е почината и не била во состојба да се ослободи од сомнежот дека соништата и ја зборуваат вистината. Кога во врска со соништата поставила прашање на нејзината тетка, открила дека нејзините претпоставки се добро основани. Дознала дека нејзината тетка има свои деца. Потајно кај нејзе се јавило сомневање дека тетка и е виновна за смртта на мајка и, по што се оттуѓила од тетка и и верувала дека татко и повеќе нема да ја сака. Вели: пред тоа јас го сакав него и тој ме сакаше мене, потоа се се промени – се промени животот.

После оваа метаморфоза нејзините чувства кон самата себе и кон семејството станале сосема поинакви. Поради чувството на вина си вообразувала дека и таа мора наскоро да умре, а нејзиното заболување на кожата е „ проклетство од бога“ (магиско верување) затоа што мајка и починала. До тогаш била добра девојка, како анѓел, но одеднаш почнала да прави непријатни ситуации, станала самоволна и злобна и повеќе не го одржувала својот изглед и однесување. Си замислувала дека е злосторник и очекувала строга казна, дури и осакатување на телото. Нејзиното толкување на менструалниот циклус е во склад со нејзиното верување за казнувањето, мисли дека тоа е егзем на гениталиите.

Пациентката на некој начин се обвинувала за смртта на својата мајка, била исплашена од визиите за ноќни посети на духот на мајка и, лежела будна и замислувала дека нејзината мајка лежи во истиот кревет, барала траги од крв на чаршавите.

Односот со татко и се променил, ги избегнувала неговите бакнежи и чувствувала неиздржлива потреба да го стерилизира своето лице. Мислела дека по неговото бакнување се влошува кожното заболување, истовремено плашејќи се дека таа може да го зарази со своето заболување. Помислувала да се убие, но си размислувала ако се убие нејзиниот татко ќе остане сам, па единствено задоволувачко решение и изгледало да прво го убие него, а потоа себе.

Постојано имала суицидални идеи, а и обиди за самоубиство сечејќи си ги вените, а втор пат висејќи со рацете на прозор од шести спрат.

Нејзините емоционални нарушувања и кожното заболување се длабоко поврзани. Кожата на нејзиното лице, врат, горниот дел на тораксот и рацете покажуваат деформации настанати поради постојано чешање. Обично не престанувала да се чеша додека не почне да крвави. Кожата најмногу ја чешала кога се чувствувала нервозно. Се чеша кога била преокупирана со мисли за смртта на мајка и. За себе зборува дека е девојка која сака да го добие она што го сака кога таа сака (импулсивно), а ако тоа не го добие многу се разбеснува, лицето и поцрвенува, крвта и циркулира премногу брзо и станува премногу топло и тогаш добива напад на пркос. Кога нападот на чешање и помине, исцрпена е но чувствува олеснување, нејзината лутина стивнува.

Имала чувство дека луѓето ја избегнуваат за да не се заразат. Сакала сите да ја прифаќаат и да биде сакана и да сака некого. Често замислувала дека тораксот и е без раце и нозе, но со нормална кожа. Нешто подоцна станала неомажена мајка кое го сметала за проклетство од бога.

Одржувањето на нејзиното кожно заболување е тесно поврзано со нејзиното чешање. Во напад на беснило со целото тело мастурбирала, оштетувајќи ја својата кожа, правејќи ја грда и одвртна, бидејќи на тој начин создавала непремостива препрека меѓу себе, својот татко и останатите луѓе. Нејзиното оштетување е симбол на нејзините непрекинати тежнења кон самоубиство, со кое го оптеретувала татко и.

Очигледно е дека живееме во свет во кој надворешниот изглед е важен, па секоја промена има значително влијание, како и за ова девојче кај кое се уочливи психички и психолошки проблеми како последица на дерматолошка болест. Поради фактот што кожното заболување е видливо и и го нарушуваат надворешниот изглед и има силно влијание на срам, намалена самодоверба па дури и анксиозност, депресија со суицидалност и психотични елементи.

Со нејзиното кожно заболување се поврзани различни стереотипи и предрасуди како оние дека кожните заболувања се заразни, често истакнувајќи дека поголем психолошки проблем е начинот на кој другите луѓе реагираат на болеста, а болеста сама по себе. Често е соочена со чудни погледи, непријатни коментари, непријатни прашања и избегнување на контакти. Ваквите ситуации се непријатни за неа, па потполно е разбирливо како кожната болест е фрустрирачка за неа. Бидејќи дерматолошките болести можат, а и влијаат на психичката состојба на болната, но и психичката состојба види до влошување и повторно појавување на болеста, на истата и е предложено советување или психотерапија за да болеста полесно ја прифати и продолжи во изборот на терапија и придржување на третманот.

ДИСКУСИЈА

Техниките за соочување со стрес, социјални вештини и различни техники на релаксација можат да бидат корисни за болните во секојдневниот живот за да би ги избегнале или ублажиле реакциите на стресни ситуации кои провоцираат влошување на дерматолошките болести. Кај болестите кои во основа се од психијатриска природа без психотерапија нема излекување. Дерматолозите можат да проценат на кои болни име потребна психотерапија, а некои од болните и сами се упатуваат на психотерапија. Поголем дел од болните имаат потреба од психотерапија во комбинација со психијатар и психолог.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Br J Dermatol. 2007 May;156(5):929-37. Epub 2007 Mar 23. „The family impact of skin diseases: the Greater Patient concept.“, Department of Dermatology, Cardiff University School of Medicine, Heath Park, Cardiff, UK.
2. Basra MK, Finlay AY. The family impact of skin diseases: the greater patient concept. Br J Dermatol 2007;156: 929-37.
3. Basra MK, Sue-HO R, Finlay AY. The family dermatology life quality index: measuring the secondary impact of skin disease. Br J Dermatol 2007;156: 528-38.
4. Basra MK, Edmunds O, Salek MS, et al. Measurement of family impact of skin disease: further validation of the family dermatology life quality index (FDLQI). J Eur Acad Dermatol Venereol 2008; 22: 813-21.
5. Chernyshov PV, Jirakova A, Ho RC, et al. An international multicenter study on quality of life and family quality of life in children with atopic dermatitis. Indian J Dermatol Venereol Leprol 2013;79:52-8.11.
6. Chernyshov PV. Gender differences in health-related and family quality of life in young children with atopic dermatitis. Int J Dermatol 2012;51:290-4
7. Eghlileb AM, Basra MK, Finlay AY. The psoriasis family index: preliminary results of validation of a quality of life instrument for family members of patients with psoriasis. Dermatology 2009;219:63-70.10.
8. Elisabeth W. M. Verhoeven, MSc, Floor W. Kraaimaat, PhD, Chris van Weel, PhD, Peter C. M. van de Kerkhof, PhD, Piet Duller, MSc, Pieter G. M. van der Valk, PhD, Henk J. M. van den Hoogen, J. Hans J. Bor, Henk J. Schers, PhD, and Andrea W. M. Evers, PhD, „Skin Diseases in Family Medicine: Prevalence and Health Care Use“
9. Farhad Handjani, Impact of dermatological diseases on family members of the patients using family dermatology life quality index: A preliminary study in Iran, Article in Iranian Journal of Dermatology 16(66):128-131 · January 2013
10. F. Sampogna ,A.Y. Finlay ,S.S. Salek ,P. Chernyshov ,F.J. Dalgard ,A.W.M. Evers ,D. Linder ,L. Manolache ,S.E. Marron ,F. Poot ,S. Spillekom-van Koulil ,Å. Svensson ,J.C. Szepietowski ,L. Tomas-Aragones ,D. Abeni on behalf of the European Academy of Dermatology and Venereology TaskForce on Quality of Life , „Measuring the impact of dermatological conditions on family and caregivers: a review of dermatology-specific instruments“First published: 20 April 2017

Д-р Иван Иванов

ВТУ "Св.Св.Кирил и Методий" - Велико Търново

Република България

РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ И РИСК ОТ НАСИЛИЕ В ПЕРИОДА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ

РЕЗЮМЕ: В този текст се защитава тезата за разумна гъвкавост в практиките по отглеждане на деца, вземайки предвид различните нужди на децата в спектъра на фазите на развитие. Прави се преглед на част от психодинамичните теории за ранното детско развитие и се разглеждат рисковете за насилие над деца, свързани с определено проблемно поведение на родителя. Разглеждат се различни стилове на отношения с децата и се прави връзка между травматичните преживявания на детето и риска от насилствено поведение, като родител.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: стилове на родителстване, ранно детско развитие, насилие над деца, травматична идентичност

PARENTING STYLES AND THE RISK OF ABUSE IN THE PERIOD OF THE EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT

SUMMARY: This text defends the thesis of reasonable flexibility in child-rearing practices, taking into account the different needs of children in the spectrum of developmental stages. Part of the psychodynamic theories of early childhood development is reviewed and the risks of child abuse associated with a particular problematic parental behavior are examined. Different styles of relationships with children are examined and a connection is made between the traumatic experiences of the child and the risk of abusive behavior as a parent.

KEYWORDS: parenting styles, early childhood development, child abuse, traumatic identity

1. ПСИХОДИНАМИЧЕН ПРОЧИТ НА ВРЪЗКАТА РОДИТЕЛ-ДЕТЕ

Като прототип на истинска човешка връзка, психичната връзка родител – дете има важни социализиращи функции чрез създаване на модел на привързаност (Bowlby J., 1952). Тя не е само позитивна, а има и своите негативни елементи. През взаимоотношенията си двамата родители внасят в нея комбинация от любов и враждебност – чувства, които характеризират емоционалния живот на всички човешки същества – независимо дали са зрели или все още са в процес на формиране. По тази причина не може да се очаква родителстването да е перфектно, а по-скоро то трябва да бъде "достатъчно добро" (Winnicott, 1971).

Според Уиникът (Winnicott, 1971) съществуват пет базови нужди на децата като мерило за "достатъчно добро" родителстване: физическа грижа и защита; привързаност и одобрение; стимулиране и обучение; последователен и подходящ за възрастта на детето и развитието му контрол и възпитателен подход; възможност и насърчаване на детето да развие постепенно автономия (което за него означава постепенно поемане на контрола върху собствения си живот).

Качеството на родителстването често е огледален образ на собствения детски опит на родителите. Тези родители често възпитават децата си по подобен начин, по който са били възпитавани и те самите. Съществуват, разбира се и деструктивни поведенчески модели на родителско отношение, които заплашват базовата сигурност на детето: домашно насилие, алкохолизъм, наркомания и много други съпътстващи фактори, всеки от които играе своята увреждаща роля.

Според твърденията на Боулби (Bowlby, 1951) стила на привързаност (attachment style) на майката с новороденото и баланса между контрол и свобода формират стил на майчино родителстване, който формира различно отношение и поведение на детето към света и себе си. Това поведение на новороденото се свежда до три базови типа привързаност: сигурна привързаност и несигурна - с два стила - тревожно-избягващ и тревожно-амбивалентен (резистентен) стил.

Според Боулби три са и основните аспекти в социо-емоционалното функциониране на детето по които разпознаваме има ли несигурен стил на привързаност: устойчивост на вниманието, регулиране на емоциите и способността за мислене (символизация). Тези категории се оценяват, като се наблюдава поведението на детето във взаимоотношенията му с родителя или с други важни фигури от неговата среда.

На първо място се оценява устойчивостта на вниманието на детето или способността му да задържа задълго вниманието и интереса си върху конкретен обект или дейност. Децата с несигурна привързаност лесно губят интерес към заниманията и често сменят обектите си на интерес. В отношенията им с другите това се изразява в поведението като трудно изграждане на приятелства с деца - децата с несигурна привързаност рядко имат приятели; трудно общуват с другите деца - общуването става главно през конфликти за надмощие, затова не са желани и често са изключени от другите деца; трудно изслушват другите и не се съобразяват с изискванията им; непрекъснато се движат и телата им трудно остават в покой. В игрите често сменят една игра с друга.

Способността за регулиране на емоциите е втората важна характеристика, която се следи в оценката. Тя обозначава степента, в която детето съумява да овладее нахлулите в него чувства на тревога. Децата с несигурен стил на привързаност имат големи затруднения в това отношение. Те се проявяват в разнообразни поведения: те лесно се разтревожават; не обичат промените в нещата и отказите от възрастния да изпълни веднага желанията им; в такива моменти реагират със силен гняв, чупят, хвърлят неща и нараняват другите или себе си; бързо сменят радост с плач и обратно. В отношенията с възрастните или са прекомерно доверчиви (прилепчиви) към всички хора и не могат да разграничават близките от чуждите хора (тревожно-амбивалентен стил), или са твърде недоверчиви и не се заиграват лесно с възрастния (тревожно-избягващ стил).

При децата с несигурна привързаност способността за мислене (ментализация и символизация) е силно ограничена. Трудността да се задържа вниманието върху обектите и заниманията с тях, породена от неспособност да се удържат непрекъснато връхлитащите го емоции, правят детето неспособно да се задълбочи и да подреди случващото се в поредицата от подобни ситуации от предишния си опит и така да му придаде смисъл. Мисленето и изказванията на такива деца обикновено са повърхностни, буквални и логически не добре организирани. Те трудно разпознават собствените чувства и тези на другите хора и трудно говорят за тях. Липсва емпатия и съчувствие. Често такива деца имат

забавяне в когнитивните си умения – говор, писане, смятане. В игрите или са пасивни и чакат возрастниот да им предложи какво да правят или преминават од игра во игра, како преобладава изразувањето на емоциите преку дејствија со нештата, но липсва фантазирането и изграждането на истории.

Некои автори (Иванов, Теохаров, Матеева, 2019) тврдат, че тревожно-амбивалентниот стил на несигурна приврзаност има поголема веројатност да формира возрастен со насилствено или агресивно поведение. Возрастните со тревожно-резистентен стил на приврзаност во в заемноотношенијата си испитваат постојано безпокојства односно факта, дали са обичани и харесвани. Допускането е, че те лесно се фрустрират и разгневуваат, кога то потребностите им од близост и приврзаност са неудовлетворени.

2. РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ И ПРОБЛЕМИ ВО РАМНОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ

Многу иследвања сврзуваат насилството над деца со определени родителски и семејни карактеристики и поведенија (Patterson, 1982, Savage 1993). Во тој материјал ќе коментираме две проблемни поведенија на возрастните - насилството межу родителите и злоупотребата со алкохол.

Нездравите и често насилствени одношенија межу родителите са обичајна карактеристика во семејствата со насилство над деца. Честите кавги, физичкото насилство межу сопрузите, жестокоста, атмосферата на постојанна тревожност и страх карактеризираат семејната средa, која носи дистрес на децата. Кога то биваат изложени на често насилство од страна на родителите, децата во приемот сѝиот модел на поведение и реагираат агресивно спрямо братјата и/или сестрите си и врџстниците си (Patterson, 1982).

Злоупотребата со алкохол е тјсно сврзувана со насилство и сериозни финансиски проблеми во семејството. Иследвањето на (Savage, 1993) покажува, че 75% од иследваната група сериозно злоупотребуваачи со алкохол мајки, оставяат подолго децата си да се грижат сами за себе си. На тези деца не им е била осигурена достатъчно храна, дрехи и други основни неопходности. При децата често липсва или сѝествува во многу малка степен насърчаване од страна на мајката, те са обикновено мрџсни, запуснати и емоционално неглижирани.

Во таблицата по-долу са описани основните стилове на общување на родителите, карактерното им поведение и реакциите на децата, намиращи се во рамна детска возраст (Иванов, Теохаров, Матеева, 2019):

ОПИСАНИЕ НА ПОВЕДЕНИЕТО НА ОБЩУВАЊЕ РОДИТЕЛ-ДЕТЕ		
Грижещия се	Поведение на грижещия се	Реакции на децата
Властен, нетърпелив и ядосан	Често го насилва да яде, креши, пляска го, кара детето да бърза кога то се храни, фрустрира се и става гневна.	Страх, тревожност, плашливост отказ да се храни, плач, гадење и поврџцане. Отбјгване на храна.

Незаинтересован и неглижирац	Неадекватна калоричност на храната, невъзможност да осигурява подходяща храна, не разбира или разбира погрешно сигналите на глад.	Загуба на тегло, летаргични и отдръпнати, изоставане в развитието, тъга и пасивност.
Непостоянен и пасивен	Лесно се афектира от чувства. Депресивен, с ниско самочувствие, безпомощен, тревожен и отчаян.	Слаб физически растеж и забавено развитие (особено по отношение на езиковото и социално поведение).
Решителен и прилѳгващ	Находчив, гѳвкав, търпелив при справяне с трудностите, опитва различни начини за да преодолее съпротивите на детето.	Дълъг период на хранене, капризност, гадене, плюе храна, задържа храна в устата си.

Още тук, в тази най-ранна възраст от развитието на детето, стила на отношение на майката към удовлетворяване на най-ранните детски потребности вече формира рискове от насилствено и неглижиращо поведение.

По-долу са описани някои типове враждебни и насилствени отношения между родители и деца, които често водят до жестоки форми на последващо малтретиране (ИСДП, 2019). Могат да се опишат някои поведенчески характеристики на родителстването и на отношения в семейството, които са ранен сигнал за възможни насилствени взаимоотношения.

На първо място това е демонстриране на ограничен и враждебен физически контакт от страна на родител или липса на контакт, като прегръщане, гушкане, носене на ръце, държане на колене. Освен това липсата на очен контакт или усмивка към детето (ако очният контакт съществува, той е студен и гневен) е сигнал за последваща враждебна предизпозиция и поведение. В семейства с проблемни и насилствени отношения са констатирани ограничени вербални контакти, а ако те съществуват са под формата на команди, крясъци, викове, критикуване, подценяване или унижаване. Игнориране на съществуването на детето или неговото избягване са друг симптом на ситуация с проблемно поведение в семейството. Възможно е в някои семейства директно да се преминава към практика на физическо нараняване на детето с удряне, разтърсване или шамаросване. Емоционалното отхвърляне и физическото неглижиране, като неподсигуряване на храна и облекло, наглеждане, стимулиране, напътстване и обучение са друг пример за ситуация на възможно бъдещо насилие над детето. Нанасянето на психична болка на детето чрез заплахи, предизвикване на тревожност и внушаване на страх, чрез лишаването му от внимание и любов, допълнително привнасят ситуация на страх и тревоги, затрудняващи неговото нормално развитие и порастване.

3. ВРЪЗКА МЕЖДУ НАСИЛИЕ НАД СЪПРУГА И МАЛТРЕТИРАНЕ НА ДЕЦА

Предполага се, че в повече от една трета от случаите на насилие над съпругата присъстват и децата. Дори и самите деца да не са жертва на насилие, присъствието по време насилие в семейството може да се счита за “емоционален тормоз”, тъй като то има огромен ефект върху развитието на децата и нагласите им към социалните взаимоотношения. Според изследванията, когато децата стават свидетели на насилие над майката, това води до риск от формиране на антисоциален тип личностови разстройства. Вече е доказано съществуването на връзка между насилието над съпругата и малтретирането на деца. Неглижиране и насилие над деца са установени в около половината от семействата, в които съществува насилие между партньорите.

В случаите, в които съществува насилие между съпрузите и малтретиране на деца, най-значителните рискови фактори за по-голямата степен на насилието са: психично здраве, проблеми с алкохола и зависимост от наркотици (Браун и Хамилтън 1999). Истина е, че алкохолът и наркотиците изострят съществуващи вече емоционални проблеми, което засилва вероятността от насилие. От друга страна, по-голямата част от хората, злоупотребяващи с алкохол и наркотици са заявили, че са упражнявали насилие върху близките си и без да са били под влияние на алкохол и наркотици. Проблемите с психичното здраве и зависимостта от алкохол и наркотици не са причина за насилието в семейството, а са по-скоро условия, които съществуват съвместно с него, заедно с много други фактори. Те обаче често се използват като извинение за упражняването на насилие – лично, обществено и от страна на закона.

4. ОСНОВНИ ФАКТОРИ ФОРМИРАЩИ ПОВЕДЕНИЕТО НА НАСИЛНИКА

Според група изследователи (ИСДП, 2019) съществуват няколко основни фактора, които доминират поведенческия стил на родителите с насилствено поведение.

На първо място това е ниската самооценка и самочувствие. Много от насилниците са били жертви на насилие в детството си. Твърди се, че такива деца израстват с усещането, че не са обичани, че са пренебрегвани и отбягвани от възрастните от които зависят, и че са нежелани и отхвърляни. Жертвите на насилие също имат ниско самочувствие, увредени възгледи за себе си и света. Те са безпомощни и наранени. В опита си да възвърнат контрола, някои от тях се самообвиняват за насилието, а други са склонни да го омаловажават до възстановяване на възгледите им за света и за себе си и до поставяне на нещата по старите им места.

На второ място се поставя доминиращо чувството за зависимост и безпомощност на родителя. Заради ниската самооценка, насилниците често са емоционално зависими от другите заради потребността от привързаност и сигурност. В своите връзки те са обикновено амбивалентни – искат емоционална близост, но се страхуват от доверяването на онези, които могат да им я дадат. Много насилници са ревниви и подозрителни. Липсата на доверие сочи потребност от контрол върху действията на значимите други. Така насилието става средство за себеубеждаване в собствената сила и способност за контролиране на нещата. Често срещано явление при жертвите на насилие е заучената безпомощност. Тя е свързана с минали неуспешни опити за избягване на ситуацията на насилие. Това поражда чувства на безнадеждност, безпомощност и неспособност за контролиране на собствената съдба. Между жертвата и насилника се поражда травматична връзка, в която, за да спаси себе си, жертвата приема насилника и дори го обича.

Обвиняващата позиция и поведение е третия фактор (ИСДП, 2019). За да избегнат поемането на отговорност за собственото им поведение, насилниците са склонни да обвиняват другите. Те изтъкват редица причини, с които рационализират и омаловажават обвиненията на другите, отправяни към тях. В същото време жертвите могат да се самообвиняват – че не са избегнали ситуацията, че не са се преборили с насилника, или да се преживяват като “изкупителна жертва”, тъй като насилваното дете е зависимо от родителя си (насилник) и има нужда от помощ за справяне с чувството на страх и гняв от насилието, така че, то трябва да възприеме “лошия” родител като “добър”.

На четвърто място, родители с поведение на насилници имат проблем с фрустрацията и гнява. При насилие в ранното детство, детето не може да отговори по друг начин, освен с безнадежден гняв. Така фрустрацията и гневът стават интегрална част от личността. Жертвите на насилие потискат гневните си чувства, защото са зависими от насилника и изразяването на гняв може да ги отчужди от тях. Те се страхуват, че близките им ще престанат да ги подкрепят и възприемат собствения си гняв като неконтролируем и потенциално опасен.

В заключение трябва да отбележим, че при работа с деца жертви на насилие е много важно да се определи родителския стил на насилника и да се вземе предвид необходимостта от работа с насилника, като с жертва.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bowlby, J. (1951) *Maternal care and mental health*, World Health Organization.
2. D.W. Winnicott, (1992) *“Babies and Their Mothers”*
3. Д.У.Уиникът, (1999) „Игра и реалност“, София
4. ИСДП, (2015) „Ръководство за експерти, които участват и провеждат разпити на деца, жертви и свидетели на престъпления“, София
5. Никола Атанасов, (2009) „Теории за психичното развитие в психоанализата“, София
6. Иванов И.К, Теохаров З., Матеева А., Недялкова В., Морозова Д. (2019) „Ръководство за обучение на обучители, работещи с деца свидетели или жертви на насилие (насочено към подходи за психологична оценка)“, European Union’s Rights, Equality and Citizenship Programme (2014-2020).

Константин Кајшаров
Република Северна Македонија

МУЗИКОТЕРАПИЈА И КОНТЕКСТИ НА ПРИМЕНА

АПСТРАКТ: Музикотерапијата како терапија со невербална поддршка низ употреба на музика и нејзините елементи, како звук, ритам, мелодија, хармонија денес во светски рамки има големо значење скоро во сите контексти на примена. Музикотерапијата е дел од полето на самостојни или супортивни терапии и промовира благосостојба на луѓето со кои работи. Трудот дава преглед на суштината и значењето на музикотерапијата и нејзините апликации во различни контексти.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: музикотерапија, контекст, примена

MUSIC THERAPY AND APPLICATION CONTEXTS

ABSTRACT: Music therapy as a non-verbal supportive therapy through the use of music and its elements, such as sound, rhythm, melody, harmony. Today it is worldwide and it has a great importance in almost all contexts of application. Music therapy is part of the field of independent or supportive therapies and promotes the well-being of the people with which works. The paper gives an overview of the essence and meaning of music therapy and its applications in different contexts.

KEYWORDS: music therapy, context, application

ВОВЕД

Музикотерапија претставува клиничка употреба на музички интервенции за подобрување на психичката состојба и на квалитетот на животот на клиентите. Музичките терапевти користат музика во многу аспекти како физички, емоционални, ментални, социјални, естетски и духовни, за да им помогнат на клиентите да го подобрат своето здравје од когнитивен, психомоторен, афективен, комуникациски, социјален, сетилен и образовен домен со употреба на активни и рецептивни музички искуства. Овие искуства вклучуваат импровизација, рекреација, композиција, рецептивни методи и дискусија за музика¹.

Музикотерапија е практика на интерактивен однос со музика во клинички контекст на третман, рехабилитација или превенција на здравје и благосостојба, заснована врз нејзини научни докази. Се одвива како систематски процес низ одреден тек на времето, спроведен помеѓу личност или група и музички терапевт кој треба да е квалификуван професионалец. Не е неопходно посебно музичко образование или обука за користење музичка терапија². Музико терапевтот низ процесот на музикотерапија влијае на физички, емоционален, ментален или социјален аспект на личноста. Го олеснува развојот на капацитетите и обновата на функциите на личноста низ својствата на музикалноста на лицето или групата, како што се воспоставувањето на врска, мобилизација, релаксација, изразување, организацијата и учењето се со цел за промовирање и подигнување на квалитетот на животот³.

1. The British Journal of Psychiatry. Извор: <http://bjp.rcpsych.org/content/189/5/405>. пристапено 01.02.2020

2. World Federation of Music Therapy. Извор: <https://www.wfmt.info/> Пристапено 15.01.2020

3. British Association for Music Therapy. Извор: <http://www.bamt.org/>. Пристапено 29.01.2020

ЗНАЧЕЊЕ НА МУЗИКОТЕРАПИЈА И КОНТЕКСТИ НА ПРИМЕНА

Музико терапијата е меѓународно призната како клиничка и регулирана активност во рамките на здравствените професии. Истражувањето, клиничката пракса, образованието и клиничката обука се дефинирани според стандардите на професионалните субјекти според културните, социјалните и политичките контексти. Во моментов, постои систем за сертификација со издавање на професионална лиценца за музички терапевти во Велика Британија, Норвешка, Австралија и САД.

Постои широка квалитативна и квантитативна истражувачка литература за музикотерапија. Музикотерапијата е различна од Музопатија, која се потпира на поопшт и некултурен пристап заснован на перцептивни, физички и други одговори на организмот на основните аспекти на звукот⁴.

Според Левинг, пеењето и инструменталните активности можеби им помогнале на нашите предци да ги усовршат и рафинираат моторни вештини, отворајќи го патот за развој на исклучително фината контрола на мускулите и гласните жици потребни за гласовен или симболички говор⁵.

Голем број истражувачки резултати говорат дека музико терапијата е корисна за сите лица, и од физички и психички аспект. Придобивките од музичката терапија вклучуваат подобрување на отчукувањата на срцето, намалена вознемиреност, стимулација на мозокот и подобрување на способноста за учење⁶.

Музико терапевтите ги користат своите техники за да им помогнат на своите клиенти во многу аспекти, почнувајќи од намалување на стресот од разни секојдневни животни и работни ситуации, стрес пред и после операциите до невропатологии како што е Алцхајмерова болест. Истражувачки резултати говорат дека децата кои слушале музика додека примале вакцина покажале помалку вознемиреност и чувствувале помала болка од децата кои не слушале музика. Студиите на пациенти дијагностицирани со ментални нарушувања, како што се анксиозност, депресија и шизофренија, покажале видливо подобрување на нивното ментално здравје после планирана музикотерапија⁷.

Музико терапија може да се поучува во приватни и институционални рамки, за која било фаза од животниот циклус. Терапевтските цели се разновидни и индивидуализирани и имаат големо значење низ интеграција на работата во мултидисциплинарни тимови во соработка со други професии (лекари, психолози, педагози, логопеди, физиотерапевти и воспитувачи). Може да се практикува интегрирано или индивидуално со извршување на автономна работа во институција или дома. Неодамна, една од најголемите и најуспешни апликации на музико терапија е третманот на хронична болка и посттрауматскиот стрес⁸.

Некои вообичаени практики за музикотерапија вклучуваат развојна работа како музичка комуникација и моторни вештини со лица со посебни потреби, текстопишување и слушање со доживување, ориентирана работа со постари лица, процесирање на музика, релаксација и ритмичко навлегување за физичка рехабилитација кај лица со ментални нарушувања или со мозочен

4. Levinge, A. (2015). *The Music of Being: Music Therapy, Winnicott and the School of Object Relations*. London: Jessica Kingsley Publishers.

5. Levinge, A. (2015). *The Music of Being: Music Therapy, Winnicott and the School of Object Relations*. London: Jessica Kingsley Publishers.

6. Owens, M. (2014). *Remembering through Music : Music Therapy and Dementia*. *Age in action*. 29 (3): 1–5.

7. Wheeler, B. L. (2015). *Music Therapy Research: Quantitative And Qualitative Perspectives*. Barcelona: Barcelona Publishers (NH).

8. *Mucis Therapy in Healthcare*. Извор: <https://pt.scribd.com/doc/100084522/Grand-Unification-for-World-Pea-ce-Music-THERapy-for-Integrating-Healthcare-PDF>. пристапено 11.01.2020

удар. Музикотерапијата денес се користи во некои европски медицински болници, центри за канцер, училишта, програми за опоравување од зависности, психијатриски болници и поправни установи⁹.

Музико терапија на основно ниво најчесто се практикува како сесии на приватна музикотерапија која е главна или единствена терапија доделена на лицето или групата. Во овој контекст, музико терапијата се одвива како музико терапија во специјални простории или дома, и полесно може да го вклучи семејството.

Музикотерапија во болнички контекст се однесува на интервенциите за музикотерапија извршени во болници, породилишта и здравствени центри, кои делуваат во комплементарност со физичката рехабилитација и со мултидисциплинарни тимови. Тие се одвиваат на два различни начина: надворешни консултации или хоспитализации. Корисниците во овој контекст користат музико терапевти за управување со болка, за моторна рехабилитација, палијативна нега и емоционална поддршка.

Постои музикотерапија како интервенции кои се специјално посветени на бременост и породување (пренатална и перинатална грижа).

Предвремено родени бебиња се оние чиј гестациски период бил 37 недели или помалку. Тие се изложени на ризик од бројни здравствени проблеми, како што се абнормални форми на дишење, масно ткиво и телесно мускулно ткиво, како и проблеми со хранење. Координацијата за цицање и дишењето не е целосно развиена, што го прави хранењето предизвик. Подобрувањето на предвремено родените бебиња при напуштање на единицата за интензивна нега на новороденчиња е директно поврзано со стимулите што ги добиле, како што е музико терапија. Музикотерапија во единиците за неонатална интензивна нега во основа користи пет техники¹⁰:

- » снимена или музика во живо: таа е ефикасна во промовирањето на респираторната регуларност и нивото на заситеност на кислород. Бидејќи предвремено родените бебиња имаат сетила што се уште незрели, музиката секогаш се свири во мирна и контролирана околина и врз основа на снимен звук и вокализации во живо (иако последните се покажале како поефикасни) се покажало позитивно влијание на сетилата. Музиката во живо ги намалува физиолошките реакции на родителите. Студиите покажале дека комбинацијата на музика во живо, како што е музиката од харфа, со методот на држење на детето врз срцето на мајката го намалило нивото на анксиозност на мајката. Ова им овозможува на родителите, да имаат повеќе можност и време да влијаат на предвремено родените бебиња. Пеењето со живи нежни гласови е поефикасно во смирување на предвремено родените бебиња, отколку инструменталната музика.
- » промовирање на здрав рефлекс на вшмукување: со помош на цуцла опремена со интегрирано коло што активира ЦД плеер надвор од инкубаторот на новороденчето, музико терапевтите можат да промовираат помокен рефлекс на вшмукување додека ја олеснуваат перцепцијата на болка кај бебето. Гато-кутија е мал правоаголен инструмент кој го стимулира звукот на пренаталното чукање на срцето на мек и ритмички начин, а исто така е ефикасен во помагањето на цицање. Музичкиот терапевт ги користи прстите за произведување

9. Bunt, L., Stige, B. (2014). Music Therapy: An Art Beyond Words. (Second edition.) London:Routledge.

10. The music instinct. Извор: <https://www.pbs.org/wnet/musicinstinct/video/music-and-medicine/music-therapy-for-infants/76/> Пристапено 28.01.2020

звук наместо да користи чеканче. Ритмот го стимулира движењето на бебето при хранење, како и здравите форми на цицање. Ова му помага на бебето да развие здрава координација помеѓу дејствата на цицање и дишење, помагајќи во неговото зголемување на телесната тежина. Кога оваа техника е ефикасна, бебињата можат порано да ја напуштат болницата.

- » музика и мултимодална стимулација: комбинирајќи музика и мултимодална стимулација, бебињата можат да го напуштат одделението за интензивна нега на новороденчиња порано од оние кои не примиле таква музико терапија. Мултимодална стимулација вклучува примена на тактилни, вестибуларни, аудитивни и визуелни стимули кои помагаат за предвремено развивање на бебето. Комбинацијата на музика и мултимодална стимулација им помага на предвремено родените бебиња да спијат и да заштедат витална енергија потребна за побрзо добивање на тежина. Студиите покажуваат дека девојчињата реагираат попозитивно на мултимодални стимули отколку момчињата. Гласот честопати родителите го користат за да се врзуваат со бебиња, но има и други средства, како што е океанскиот диск. Тоа е кружен инструмент што имитира флуидни звуци на матката. Океанскиот диск ги подобрува лошите ритми на срцето, промовира здрави облици на спиење, го подобрува дишењето и цицањето.
- » стимулација на новороденчиња: овој вид интервенција користи музичка стимулација за да го компензира недостатокот на нормална животна средина, како сензорна стимулација во единиците за интензивна нега на новороденчиња. Амбиенталниот звук во одделението за новороденчиња понекогаш е стресен, но музико терапијата може да ослабне некои несакани стимули на звук, со што околината ќе се смири и ќе ги намали компликациите на бебињата со висок ризик или со тешкотии во зголемувањето на телесната тежина. Музико терапијата создава мирна и опуштена околина, дозволувајќи им на родителите да воспостават интеракција, да разговараат и да поминуваат време со своите бебиња додека се во инкубатор.
- » врска со приспивна песна меѓу родителите и бебињата - музико терапевтите ги охрабруваат родителите да им пеат на своите деца, како и да обезбедат техники за нега во домот. Пеењето приспивна песна може да релаксира и да го намали срцевиот ритам на недоносените бебиња. Ова им овозможува да ја зачуваат енергијата, фаворизирајќи го нивниот раст. Овој вид песна, исто така, го фаворизира спиењето на бебињата, нивното зголемување на телесната тежина и нивното хранење. Слушањето на гласот на мајката во инкубаторот го зголемува нивото на заситеност на кислород на бебето.

Музикотерапија во психијатриски контекст се практикува најмногу за пациенти со психоза, биполарно растројство и сериозни нарушувања на личноста.

Геријатриски контекст: овој контекст е посветен на подобрување на квалитетот на животот и благосостојбата на повозрасните лица, честопати работејќи со пациенти кои страдаат од Алцхајмерова болест и деменција.

Музикотерапија во образовен контекст: честопати се практикува во развиените европски држави музикотерапија во училишен контекст, посебно со деца и адолесценти со посебни образовни потреби деца и со нарушување

од спектарот на аутизам. Овој контекст особено им користи на пациентите со емоционални и нарушувања во однесувањето. Овој вид интервенција честопати бара психосоцијална рехабилитација на пациентите. Тука спаѓаат лица со моторни потешкотии, аутистични нарушувања и церебрална парализа.

Форензички контекст: музикотерапија се применува во казнено поправните домови и затворите за рехабилитација на лицата кои се прекршители на законите.

Контекст на заедницата: оваа музикотерапија односно музички интервенции работат особено во социјалната реинтеграција, со болестите на зависностите и бегалците.

Терапевтските групи за личен развој преку музика, исто така, се одвиваат често во контекст на заедницата, фокусирајќи се на благосостојбата и превенцијата.

Музикотерапија во воен контекст: две од главните патологии што во моментот се претставени во вооружените сили се посттравматско стресно нарушување и трауматски повреди на мозокот, и двете обично се лекуваат преку музичка терапија. Главните техники што се користат се група за ударни инструменти и составот за слушање и пеење на песни. Музичкиот состав е особено ефикасен, бидејќи создава безбедно опкружување каде пациентот може да работи на својата траума и да ја претвори во попријатни спомени.

ЛИТЕРАТУРА

1. British Association for Music Therapy. Извор: <http://www.bamt.org/>. Пристапено 29.01.2020
2. Bunt, L., Stige, B. (2014). Music Therapy: An Art Beyond Words. (Second edition.) London: Routledge.
3. Goodman, K.D. (2011). Music Therapy Education and Training: From Theory to Practice. Springfield, IL: Charles C. Thomas. ISBN 978-0398086091.
4. Levinge, A. (2015). The Music of Being: Music Therapy, Winnicott and the School of Object Relations. London: Jessica Kingsley Publishers.
5. Owens, M. (2014). Remembering through Music : Music Therapy and Dementia. Age in action. 29 (3): 1–5.
6. Meadows, A. (2011). Developments in Music Therapy Practices: Case Study Perspectives. New Hampshire: Barcelona Publisher.
7. Music Therapy in Healthcare. Извор: <https://pt.scribd.com/doc/100084522/Grand-Unification-for-World-Peace-Music-Therapy-for-Integrating-Healthcare-PDF>. пристапено 11.01.2020
8. The British Journal of Psychiatry. Извор: <http://bjp.rcpsych.org/content/189/5/405>. пристапено 01.02.2020
9. The music instinct. Извор: <https://www.pbs.org/wnet/musicinstinct/video/music-and-medicine/music-therapy-for-infants/76/> Пристапено 28.01.2020
10. Token R. (2017). Извор: https://www.tokenrock.com/sound_healing/sounds_of_the_ancients/. Пристапено 19.01.2020
11. Wheeler, B. L. (2015). Music Therapy Research: Quantitative And Qualitative Perspectives. Barcelona: Barcelona Publishers (NH).
12. World Federation of Music Therapy. Извор: <https://www.wfmt.info/> Пристапено 15.01.2020

Милена Кајшаров
Република Северна Македонија

СУШТИНА И НАЧИНИ НА РАБОТА ВО АРТ ТЕРАПИЈАТА

АПСТРАКТ: Целта на трудот е да се даде суштински преглед на професијата арт терапија, која сè уште е слабо присутна во Република Северна Македонија. Таа системски се применува во светот повеќе од половина век, а најразвиена е во Велика Британија. Практиката на арт-терапија, бара образование, висока стручност, зрелост и искуство на терапевтот. Арт-терапијата е форма на психотерапија што го применува креативно визуелниот процес низ цртање, сликање и моделирање како средство за изразување и комуникација. Продирањето на арт терапијата кај нас во сите области бара првично добро запознавање на нејзината суштина, позитивности и давање можности за нејзино ширење и развивање кај нас.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: арт терапија, суштина, типови арт терапија

ESSENCE AND WAYS OF WORKING IN ART THERAPY

ABSTRACT: The purpose of this paper is to provide a overview of the art therapy profession, which is still poorly represented in the Republic of Northern Macedonia. It has been used systematically in the world for over half a century, and it is most developed in the UK. The practice of art therapy requires education, high expertise, maturity and experience of the therapist. Art therapy is a form of psychotherapy that uses the creative visual process through drawing, painting and modeling as a means of expression and communication. Introducing art therapy to us in all areas, requires an initial good understanding of its essence, positivities, and opportunities to expand and develop it.

KEYWORDS: art therapy, essence, types of art therapy

ВОВЕД

Поради ширината на полето на арт терапијата постојат различни дефиниции за поимот арт терапија.

Британското здружение на арт терапевти ја дефинира арт терапија како „форма на психотерапија што ги користи уметничките медиуми како нејзин примарен начин на изразување и комуникација¹“.

Американската асоцијација за арт терапија ја дефинира арт терапијата како интегративна за ментално здравје и за хумани услуги професија што го збогатува животот на поединците, семејствата и заедниците преку активно творење уметност, креативен процес, применета психолошка теорија и човечко искуство во рамките на психотерапевтски однос². Теоретската основа е психодинамична, заснована врз феномени како што се трансфер, содржина, преоден предмет, игра.

Суштината на арт терапијата се согледува во скелетот на главните прашања и одговори што ги нуди во лепезата на нејзината многукратна вредност.

Арт терапијата вклучува употреба на креативни техники како што се цртање,

1. British Association of Art Therapists, извор: <https://www.baart.org/About-Art-Therapy>, пристапено 14.12.2019

2. American Art Therapy Association, извор: <https://arttherapy.org/about-art-therapy/>, пристапено 19.11.2019

сликање, колаж, боење или изработка на форми како скулптури за да им помогне на луѓето да се изразат на некој начин уметнички низ внесување на сопствените психолошки и емоционалните состојби во нивната уметност. Со водство на квалификуван арт терапевт клиентите можат да ги „декодираат“ невербалните пораки, симболи и метафори кои често се наоѓаат во овие уметнички форми, што треба да доведе до подобро разбирање на нивните чувства и нивното однесување за да може да се продолжи понатаму со решавање на подлабоки проблеми.

Арт-терапијата им помага на децата, адолесцентите и возрасните да ги истражуваат своите емоции, да ја подобруваат самодовербата, да управуваат со себе, да го ослободуваат стресот, да ги подобруваат симптомите на анксиозност и депресија и да се справуваат со физичка болест или инвалидитет. Арт терапевтите работат со поединци, парови и групи во различни ситуации, вклучително и приватно советување, во болници, велнес центри, воспитни институции, центри за стари лица и други организации во општеството. Ниту еден уметнички талент не е неопходен за арт терапијата да успее, бидејќи терапевтскиот процес не е за уметничката вредност на делото, туку за наоѓање асоцијации помеѓу направените креативни избори и внатрешниот живот на клиентот. Уметничкото дело може да се користи само како отскочна плоча за реанимација на спомени и раскажување приказни кои можат да откријат пораки и верувања од несвесниот дел.

Како и за секоја форма на терапија, првата сесија на арт терапија се состои од разговор со терапевтот за тоа зошто ви е потребна помош и да се разбере што треба да понуди терапевтот. Заедно, се излегува со план за арт терапија која вклучува создавање на некаква форма на уметнички дела. Откако ќе се започне да се создава, терапевтот понекогаш може да го набудува процесот додека се работи, без да навлегува во стручноста на изработката или проценка. Кога ќе се заврши со уметничкото дело, а понекогаш и додека сè уште се работи на него - терапевтот поставува прашања по редоследот за тоа како се чувствувате во врска со уметничкиот процес, што било лесно или тешко за создавање на сопствените уметнички дела и какви мисли или сеќавања се случиле додека се работи. Општо, терапевтот поставува прашања за искуствата и чувствата пред да даде какви било забелешки.

Генерално арт-терапијата е заснована врз вербата дека самоизразувањето преку уметничко создавање има терапевтска вредност за оние што се лекуваат или бараат подлабоко разбирање за себе и за нивните личности. Според Американското здружение за арт-терапија, уметничките терапевти се обучени да ги разберат улогите што можат да ги играат бојата, текстурата и различните уметнички медиуми во терапевтскиот процес и како овие алатки можат да помогнат во откривањето на нечии размислувања, чувства и психолошки диспозиции. Арт-терапијата интегрира психотерапија и некаква форма на визуелни уметности како специфична, самостојна форма на терапија, но исто така се користи во комбинација со други видови на терапија.

Во однос на условите на арт терапевт потребно е да има минимум магистратура од психологија, генерално е потребна интегрирана програма од психологија и визуелна уметност во образовна акредитирана институција. На светско ниво потребна е регистрација во Одборот за квалификации за арт терапија (Art Therapy Credentials Board ATCB)³.

3. Psychology today, извор: <https://www.psychologytoday.com/intl/therapy-types/art-therapy> пристапено: 04.02.2020

ПРИСТАП ДО СЛИКАТА ВО АРТ-ТЕРАПИЈА

За разлика од креираните слики, на пример, во работната терапија, сликите настанати во арт-терапијата се исто толку доверливи како и целокупниот процес, и не може да бидат изложени, објавени или прикажани без дозвола на клиентот. Тие се дел од внатрешниот свет на клиентот и се третираат со почит и без пресуди. Во арт терапија, сликата се гледа не само како завршен производ, туку исто така и како дел од терапевтскиот процес. Се разбира, секој гледач на сликата, како и терапевтот, има субјективно доживување на сликата, но целта не е во директна интерпретација, туку во помагање на клиентот да дојде до нивните значења. Не се оди ниту со некое универзално значење на симболи или бои, затоа што иако на пример повеќето црни бои можат да значат депресија или тага, за некои лица, таа боја значи безбедност или убавина, што секако би можеле да бидат две страни. Потоа, понатаму во сложеноста на значењето на боите, се наведува дека битно е какво е тоа нешто во црно боја - тешка, прозирна, еднолчна, нијансирана, колкав дел од хартијата зафаќа дали е направена од правлив јаглен или мазен акрил и сл. Затоа, само „една“ црна боја може да има милион значења и да се извади од контекст и да се гледа интерпретативски или дијагностички е нецелисходно.

Меклаган смета дека кон сликата може да се пристапи на описно, елаборациско и интерпретативно ниво. На описно ниво, се наведени карактеристиките на сликата, она што се гледа.

Елаборацијата го проширува она што се „гледа“, заживувајќи ја внатрешноста на сликата и создавајќи асоцијации, односно се рефокусира пристапот до сликата. На интерпретативно ниво се воспоставува врска помеѓу сликата и индивидуалниот или колективен симболизам. Меклаган вели дека сликата треба „да допре други слики што резонираат со неа, а не директно да се објасни или преведе“⁴.

Предвремената вербализација го стеснува искуството и тогаш враќа на почетокот, затоа трпеливоста, времето и останувањето на ниво на визуелно и метафоричко истражување е важно во арт терапијата. Дури секоја слика во арт терапија не барасекогаш вербален пристап. Понекогаш самиот процес на уметничко изразување и истражување е доволен за одреден момент во терапевтскиот процес и би било предвременно содржината вербално се да истражува. Сликата никогаш не се гледа надвор од арт-терапевтскиот контекст без клиентот.

ТИПОВИ НА АРТ-ТЕРАПИЈА

Современите европски институции најчесто применуваат една или комбинација на неколку од следните типови арт терапии:

Сликарство: оваа техника на арт-терапија е веројатно едно од најнеограничените. Сликањето може да даде одлично чувство на слобода, да се биде во можност да се наслика што се сака. Терапевтот доколку е потребно може да го направи доделување вежби и упатства за тоа на што да се заснова цртежот. Додека се има празно платно за да се работи, постојат толку многу можности. На пример, може да се истражат сопствените емоции и да се наслика изразувањето на емоциите и сопствената креативна страна.

Колаж: колажот е тип на арт терапија каде што има сечење и лепење на сликите или делови слики, кои што инспирираат или ги изразуваат емоциите и се ставаат заедно. Ова може да даде големо чувство на слобода и може да помогне да се истражи сопствената креативна страна без да мора да се сликаа или црта. Тоа

4. MacLagan, D. (2005). Re-imagining art therapy. *Int J Art Therapy* 2005; pp.10: 23-25

е облик на сопствена лична уметност, но преку собирање, сечење и спојување на други слики што најдобро изразуваат како се чувствуваат. Колажирањето е исто така многу слично на правење „табла за визија“, што е вид на табла или место каде што се прави колаж од сопствениот животен сон и цели.

Дигитална уметност: како што времето се менува, потребни се нови техники за да држи чекор со времето. Дигиталната уметност е начин каде што се користи компјутерот за да се направи сопствена уметност. Ова може да биде електронско дизајнирање колаж или да се користи софтвер за цртање, сликање или за правење на сопствени илустрации. Овој тип може доста да им помага на децата, кои се навикнати на компјутери и телефони, и да овозможи полесно да ја изразуваат својата уметност. Исто така, можностите се скоро бесконечни кога се користи дигитален софтвер како помош за изразување на своите емоции.

Фотографија: За оние кои можеби не се заинтересирани за цртање и сликање како другите, фотографијата може да биде одличен излез. Повеќето паметни телефони имаат ажурирани, вградени HD фотоапарати. За таа цел може да се искористи технологијата што ја има во мобилните или да се истражува со инвестирање во попрофесионална камера. Може да се фотографираат толку многу различни работи, како што се лица, институции кон кои сте благодарни, луѓе кои ги сакате или само работи кои личноста ги смета за убави и пријатни. Може да се комбинираат сликите со колажирање. Може да се развијат фотографиите и да се користат на таблата за визија. Повторно, арт терапевтот може да помогне да се открие која фотографија што открива за клиентот.

Текстил: Користењето текстил во арт-терапијата може да биде кога се користи текстил како играчки и кукли или ако лицата имаат физички тешкотии при користење на уметнички средства како резултат на потешкотии со моторни вештини, на пример. Користењето и допирањето на текстил исто така може да понуди мекост што може да помогне да се обезбеди пријатност за клиентот. Ова може да биде одличен начин за изразување без грижа дали физички треба да се користат бои, моливи, пенкала и хартија⁵.

ГРУПНИ РАБОТНИ МЕТОДИ ВО АРТ-ТЕРАПИЈА

Методите за групна работа во арт терапија се разликуваат според повеќе критериуми: популација на клиентот, цели, теоретски пристап, работни методи, должина на траење на терапијата и слично. Генерално особено е важно дека постојат неколку начини кога:

- » Главниот фокус е на уметничкиот процес и вербалната анализа е минимална, без групна дискусија и со минимален развој на групна динамика. Тоа бил историски, првиот начин да се работи во групна арт терапија и сè уште се користи претежно кај потешки психијатриски пациенти. Таквите групи исто така можат да бидат вовед во построкуриран начин на работа, во кој клиентот може да се вклучи кога се зголемува можноста за рефлексивност и групна интеракција⁶.
- » Индивидуален пристап во рамките на групата е да се работи на рефлексивност на слики и лични процеси, без вклучување на групна динамика. Процесот може да биде повеќе фокусиран на уметничко истражување, визуелни материјали, анализа на емоции односно на фазите на создавање на делото.

5. Hoshino, J. (2015). Getting the Picture: Family art Therapy in Gussack DE, Rosal ML, Editors. The Wiley Handbook of Art Therapy. John Wiley & Sons, Inc.

6. Nielsen, SL., Fich, LB., Roessler, KK., Mullins, MF.(2017). How do patients actually experience and use art in hospitals? The significance of interaction: a user oriented experimental case study. Int J Qual Stud Health Well-being.

Понекогаш тој вид групи можат да бидат тематски засновани (на пр. тагување, зависници), главно се со ограничено траење и структурирани со вовед, избор на тема, време за цртање и разговор во групата. Таков начин на работа може да биде користен за првите неколку сесии пред членовите да развијат лични теми кои понатаму можат да се истражуваат.

- » Во групно-интерактивниот пристап фокусот е ставен на индивидуални процеси (слики, уметнички процес и лична рефлексивност) и на групната динамика. Може да вклучува и анализа на трансферот, но не е најважна. Има премногу материјал во такви групи за работење, затоа арт терапевтот во секое време мора да одлучи дали да работи со слики и индивидуални процеси или да се фокусира на групната работа⁷.
- » Во аналитичката арт терапија, акцентот е ставен на анализата на трансфер и контра-трансфер помеѓу клиентот и терапевтот, а потоа на сликата. Групно-аналитичка арт терапија е развиена од британскиот арт терапевт Гери Мекнили заснована врз групна анализа на Фулкес. Во групата нема конкретна тема за работа, сликите и уметничкиот процес во таквите групи додаваат дополнителна димензија, на пример во резонанција на теми што се појавуваат во слики, кои што се поврзани со целокупната групна динамика. Сликата на тој начин може да се гледа и како израз на лични процеси и како израз на групни процеси, и може да биде одлична алатка за стимулирање на рефлексивност на овие процеси.

Групите за уметничка терапија можат да бидат отворени, затворени или полуотворени. Степенот на директивност зависи од популацијата на клиенти, специфични потреби и цели и фаза на терапевтскиот процес.

ЗАКЛУЧОК

Практиката на арт-терапија, како и на другите психотерапевти, бара голема стручност, зрелост и искуство на терапевтот и свесност за потребата од континуиран личен и професионален развој. Како што Велика Британија, земјата која со години има добро дефиниран модел на арт терапевтско образование, укажува дека неопходно е да се заврши постдипломски курс по арт терапија. Такво образование сè уште нема во Република Северна Македонија. Се уште не е доволно професионално развиена арт терапијата во нашата држава и важно е да се нагласи дека арт терапија не е само метод на употреба на цртежи во рамките на психолошко советување туку дека има различни цели, пристап и режим. Бидејќи арт терапија е донесена и функционира во многу европски земји, можеби нашата држава ќе го следи тој пат на висока професионалност. Затоа најпрвин потребно е длабоко познавање на нејзината суштина, типовите, начините на спроведување, потоа соодветна квалитетна обука за арт терапија за професионалци од различни профили (психолози, дефектолози, уметници, психијатри) со цел за развој на комплетна формална едукативна програма за арт-терапија.

ЛИТЕРАТУРА

1. American Art Therapy Association, извор: <https://arttherapy.org/about-art-therapy/> пристапено 19.11.2019
2. British Association of Art Therapists, извор: <https://www.baath.org/About-Art-Therapy> пристапено 14.12.2019

7. Regev D, Cohen-yatziv L. Effectiveness of Art Therapy with Adult Clients in 2018-What Progress has been made? Front Psychol. 2018;9:1531.

3. Hogan, S. (2013). Peripheries and borders: Pushing the boundaries of visual research. *Int J Art Therapy: Formerly Inscape* 2013; 18: 67-74.
4. Hoshino, J. (2015). *Getting the Picture: Family art Therapy in Gussack DE, Rosal ML, Editors. The Wiley Handbook of Art Therapy. John Wiley & Sons, Inc.*
5. Maclagan, D. (2005). Re-imagining art therapy. *Int J Art Therapy* 2005; pp.10: 23-25
6. Nielsen, SL., Fich, LB., Roessler, KK., Mullins, MF.(2017). How do patients actually experience and use art in hospitals? The significance of interaction: a user oriented experimental case study. *Int J Qual Stud Health Well-being.*
7. Patterson, S., Crawford, MJ., Ainsworth, E., Waller, D. (2011). Art therapy for people diagnosed with schizophrenia: Therapists' views about what changes, how and for whom. *Int J Art Therapy* 2011; 16: 70-80.
8. *Psychology today*, извор: <https://www.psychologytoday.com/intl/therapy-types/art-therapy>, пристапено: 04.02.2020
9. *Recreational Therapists. (2018). Occupational Employment and Wages. Bureau of Labor Statistics. 2019.*
10. Regev D, Cohen-yatziv L. Effectiveness of Art Therapy with Adult Clients in 2018-What Progress has been made? *Front Psychol.* 2018; 9:1531.

Доц. д-р Слаѓана Анѓелкоска

Факултет за психологија

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола

Република Северна Македонија

ОСНОВНИ ПРИСТАПИ ВО ПРОФЕСИОНАЛНАТА ОРИЕНТАЦИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА АДОЛЕСЦЕНЦИЈА

АПСТРАКТ: Под поимот професионална ориентација под разбираме грижа и помош на младиот човек, за неговото професионално определување за работа, во која ќе може оптимално да ги развие сопствените работни способности, при тоа постигнувајќи целосна рационализација во изградување и изразувањето на сопствената личност. Со следење на растот, развојот и здравствената состојба на ученикот во текот на школувањето, една од активностите на училишниот доктор е советување на учениците во професионалниот развој. Посебно внимание треба да им се посвети на учениците со хронични заболувања и потешкотии во развојот, кој здравствени проблеми може да им го намалат изборот на идната професија. Од друга страна имајќи го фактот дека децата најголем период од својот развој го поминуваат во училиштето извршувајќи ги работните обврски, токму таа работна клима има големо влијание на развојот на способностите и интересите кај адолесцентите па и на нивната професионална зрелост и на поттикнување на самоефикасноста кај адолесцентите. Од тука два пристапа кои се значајни во професионалната ориентација и имаат големо влијание врз изборот на идната професија, а тоа се медицинскиот пристап и социолошкиот пристап. И двата пристапа се дел од овој труд.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: професионална ориентација, медицински пристап, социолошки пристап, училишна клима, адолесценти

BASIC APPROACHES IN THE PROFESSIONAL ORIENTATION IN THE ADOLESCENCE PERIOD

ABSTRACT: The term professional orientation stands for the care and assistance of the young individual in his professional determination to work in which he can optimally develop his own work skills, while achieving a complete rationalization in the construction and expression of his own personality. By monitoring the student's growth, development, and health status during schooling time, one of the activities of the school doctor is to advise students on professional development. Special attention should be given to students with chronic illnesses and developmental disabilities, due to the fact that their health issue may reduce the choice of their future careers. On the other hand, given the fact that children spend most of their developmental time in school performing their duties, it is precisely this working environment that has a profound impact on the development of adolescents' abilities and interests as well as on their professional maturity and fostering adolescents' self-efficacy. According to that, there are two approaches that are important in the professional orientation and have a major impact on the choice of future profession, namely the medical and sociological approaches. Both approaches are part of this paper.

KEYWORDS: professional orientation, medical approach, sociological approach, school environment, adolescents

ВОВЕД

Работата која ја извршуваме во секојдневниот живот завзема голем дел од секојдневието на една особа, таа ги одредува друштвените кругови во кој ќе се движиме, секојдневно предизвикува победи и разочарувања и преставува основа на нашите интереси и личниот идентитет.

Професионалната ориентација преставува одредена активност која е насочена кон давање на стручна помош на младите во нивниот професионален развој, во изборот на идната професија и професионални активности, замајќи ги во предвид психофизичките особини, знаењето и способностите на младите (Lančić, F., Majski - Cesarec, S., Musil, V.2010).

Според Majski-Cesarec i Musil (2010, 324) професионалната ориентација е мултидисциплинарна дејност која се заснова на знаењата во медицината, психологијата, педагогијата, која низ своите активности континуирано и комплексно им дава помош на младите во процесот на развојот на кариерата. Професионалната ориентација вклучува голем број на активности кои се поврзани помеѓу себе и може да се поделат во три групи: професионално информирање, професионално советување и следење. Професионалната ориентација во спроведување на своите активности секогаш поаѓа од фактот дека луѓето меѓу себе се разликуваат по своите психофизички особини (Jurić 2004).

Различни гранки во психологијата како што се когнитивната психологија, социјалната психологија, психологијата на трудот, дале свој допринос во проучување на работата, изборот на професијата како и поврзаноста на изборот на професијата и личноста на поединецот. Когнитивната психологија насочена е кон проучување на процесите како што се учење, помнење, запазување и придонела кон развој на инжењерската психологија (human engineering) која се занимава со планирање на работата и влијанието на физичката околина на однесувањето на работа (A.Peric, 2003). Социјалната психологија акцент става на влијанието на социјалната средина во извршување на работата и задоволството од работа. Психологијата на трудот изработила голем број на техники за проценка на наклонетоста кон работата, способностите, можностите, како и склопот на личноста кои се користат при насочување и избор на професијата (E.H.Ericson, 2008).

Во изборот на професијата влијаат голем број на фактори меѓу кои: полот на адолесцентот, родителите, групата врсници, актуелноста на одредени професии во моментот на изборот, информираноста на учениците за одредени професии, училишната клима, но и способностите на учениците.

Поедини групи на фактори може да се сврстат во два пристапа: медицинскиот пристап со улогата на училишниот доктор чија должност е да ги процени способностите на детето и да препознае дали кај детето има одредени пречки во развојот предизвикани од хронични заболувања или од оштетувања на мозокот. И вториот е социолошкиот пристап кој ја опфаќа училишната клима и културата како главни детерминанти во професионалната ориентација и изборот на идната професија (Marusic, S. 1986).

ПРОФЕСИОНАЛНАТА НАСОЧЕНОСТ КАЈ ЛИЦАТА СО И ПРЕЧКИ ВО РАЗВОЈОТ - МЕДИЦИНСКИ ПРИСТАП

Следењето на развојот и на здравствените промени кај детето започну со самото започнување на детето во училиште, односно со појавата на првите знаци на здравствениот проблем доколку за првпат се појави во училишниот период. Медицината ги проучува причините и болестите кои доведуваат до појава на оштетување и ограничување на младата личност, професионалната ориентација во функција на лицата со пречки во развојот прави спој помеѓу функционалните последици од оштетувањето и цртите на личноста на адолесцентот со пречки во развојот, за да потоа го насочи адолесцентот кон правилен избор на идна професија. За да се разбере односот на лицата со развојни проблеми, лица со пречки во психофизичкиот развој и можноста да извршуваат одредена професија потребно е да се запознаат биолошките услови за настанување на оштетувањето, како и да се познава биопсихосоцијалната структура на лицето со пречки во развојот.

Така изградениот профил на адолесцентот со пречки во развојот за потребите на професионалното советување треба да содржи:

- » опис на видот и степенот на болеста
- » проценка на потребите за поддршка-видот и начинот на поддршката
- » план на активности со дефинирани цели, чекори и нивно траење
- » начин на проценка на постигнатиот резултат
- » согласност на родителите и нивна вклученост

Целта на сите образовни процеси е оспособување на сите ученици за квалитетен, самостоен и одговорен живот во заедницата. Остварување на овие цели кај децата со пречки во развојот преставува предизвик и за медицината и за образованието.

Во процесот на професионалното насочување на адолесцентите со пречки во развојот најпрвин е потребно да се работи на јакнење на нивниот професионален идентитет, а тоа ќе се постигне доколку им се дадат кратки и конкретни упатства за професиите, ќе се оди кон поголема визуелизација на содржувата на одредена професија, во зависност од степенот на оштетувањето овие адолесценти ќе се запознаат со одредена професија низ игра и со ограничен фонд на вербални знаци. Јанчек смета дека лицата со пречки во развојот имаат потешкотии во формирање на професионалниот идентитет, пред се поради проблеми во формирање на идентитетот, а не поради нивната неодлучност во донесување на професионални одлуки (Yanchak, 2005).

При изборот на идната професија потребно е адолесцентите и нивните родители да ги препознаат и прифатат одредени ограничувања во однос на нивното образование и професионална активност во иднина. На тој начин ќе се овозможи насочување на интересот на адолесцентот кон професија која нема контраиндикации и професија во која неговата здравствена состојба нема да биде ограничување ниту фактор за влошување на болеста.

За децата со пречки во развојот од голема важност е тие самите низ практична активност да откријат која способност ја поседуваат и со која професија може да се занимаваат во иднина. Со практични вежби со импровизирани животни ситуации на адолесцентите им се дава можност да согледаат за кој професији имаат потенцијал. За да можат децата да ја откријат својата надареност потребно е да се наведат на онаа врста на професија во која ќе се изрази нивната способност.

Поради тоа оние лица кои што работат во професионално насочување на адолесцентите со пречки во развојот ќе се насочат на содржината на професијата која ќе ја ослика конкретна ситуација за конкретна професија.

ПРОФЕСИОНАЛНАТА АКТИВНОСТ И БОЛЕСТА КАЈ АДОЛЕСЦЕНТИТЕ

Успешна проценка на психолошките пореметувања кај адолесцентите бара точна информација за болеста, средината во која што живее, односите во училиште како и односите на адолесцентот со групата на врстници. Физичкиот изглед е составен дел од точната проценка за присуство на одредена психичка болест.

Психичките пореметувања во периодот на адолесценцијата се согледуваат низ физички симптоми или болести, емоционални симптоми, проблеми во однесувањето, проблеми во училиштето. Тргувајќи од тоа дека однесувањето на адолесцентот е одредено од дадената ситуација потребно е да се побара причината за таквото однесување во училиштето, па од тука и извештајот што ќе се добие од училиштето за однесувањето на адолесцентот во училиште е од голема важност за точната проценка на болеста. За да се добие точна слика за болеста на адолесцентот потребно е сите информации од училиштето и од семејството да бидат исти или слични (Muniza, M., 2009)

Кај децата кај кој е дијагностицирано Хиперактивност имаат потешкотии во учењето и оваа група на деца може да го запомнат невербалниот материјал, но имаат проблем во обработка на перцептивните информации, присутна се тешкотии во репродуцирање на зборовите, дешифрирање на тонови и може да се заклучи дека овие деца имаат потешкотии во следење на наставата и исполнување на училишните барања кои бараат апстрактно мислење, додека при решавање на конкретни училишни задачи може да бидат успешни. Во однос на професионалната насоченост овие деца би требало да се насочат кон избор на професија која од нив бара точни конкретно дефинирана активност, без голем мисловен напор.

Кај адолесцентите кај кој се забележани депресивни симптоми тие најчесто сакаат да бидат повлечени во своите мисли и избегнуваат контакт со голема група на врстници, овие адолесценти би требало професионално да се насочат кон избор на професија во која не е вклучена тимска работа (Stanisa N., Marijana, M. 2004)

Во однос на дијагностицирање на менталните ретардации кај адолесцентите професионалната насоченост не би довела до голем успех само во случај на адолесценти со лесна ментална ретардација која може професионално да се насочат кон вршење на професии кои бараат конкретни активности, во другите категории на ментална ретардација секој обид професионално да се насочат адолесцентите ќе биде без успех.

Крајната цел на сите мерки на системот од интегрален пристап во рехабилитација на лица со пречки во развојот се реализира преку професионално оквалификување на работните способности кај адолесцентите со помош на медицинската дијагноза и дадена прогноза па можноста на прогрес на болеста или можноста на нејзиното лекување (Stanisa N. et al., 2004).

СОЦИОЛОШКИ ПРИСТАП ВО ПРОФЕСИОНАЛНАТА ОРИЕНТАЦИЈА УЧИЛИШНАТА КЛИМА И КУЛТУРАТА КАКО ДЕТЕТМИНАНТИ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИОТ РАЗВОЈ НА АДОЛЕСЦЕНТИТЕ

Тргувајќи од тоа дека училиштето има голема улога во растот и развојот на децата и одсекогаш било место на друштвено влијание станува јасно зашто се вложува голем труд во унапредување на образованието и наставните програми. Вредностите кое ги гради едно општество се пренесуваат од генерација на генерација. Насекаде во светот училиштата ги сочинуваат учениците и наставниците со одредено траење на наставата, нејзиниот почеток и крај. За успех на училиштето потребно е тоа постојано да се менува и да биде во чекор со промените во друштвото и потребите на новите генерации. Исто така успешно училиште е она кое наоѓа рамнотежа помеѓу задоволување на потребите на поединецот да биде препознатлив како особа и потребите за јасни норми кои го олеснуваат колективното функционирање.

Еден од најважните предизвици на кој треба да одговори секое училиште се брзиот технолошки развој, глобализацијата и работа во интернационални опкружувања, често реструктурирање на работната организација и се поголема флексибилност на работните договори.

Денес голем број на луѓе осеќаат несигурност при запослувањето, се соочуваат со губење на работното место, принудени се на промена на работните места дури и промена на кариерата. Работната мотивација, проактивност, отвореност кон нови искуства и доживување на самовложување во работата се клучни особини за професионален успех. Овие индивидуални особини прават разлика помеѓу успешни од неуспешни поединци кога се земаат во предвид објективните критериуми за успешност.

За да може училиштето успешно да одговори на современите промени во светот на професиите и воспитно-образовните потреби на учениците треба да го поттикне развојот на овие особини. Училиштето треба да ги нагласи друштвените вредности на работата, да даде модел на успешен работник, да им го доближи на децата светото на професиите, да ги поттикне децата да ги истражуваат сопствените способности, особини и интереси, треба да ги поттикне децата да го истражуваат светот и да ги изразуваат своите мисли и ставови на социјално прифатлив начин и на крај треба да ги поттикне децата да ги доживуваат сопствените вредности, желба за успех и отпорност на доживување на неуспех. На тој начин училиштето ќе го зајакне капацитетот на потребите на ученикот за успешно соочување на современите друштвени предизвици, односно ќе ги направи професионално поздрели.

Климата која е присутна во училиштата зависи пред се од наставниците, стручните соработници и други лица вработени во училиштето. Училиштето има голем степен на автономија, а со својот состав укажува на голем потенцијал за прилагодување, промена и постојано унапредување на работата. Училишната клима ја сочинуваат сите членови во училиштето и нивните меѓусебни односи. Климата во училиштето придонесува секој ученик да се чувствува вредно и важно, а во исто време го разива чувството на припаѓање во групата. Имајќи го фактот дека децата најголем период од својот развој го поминуваат во училиштето извршувајќи ги работните обврски, токму таа работна клима има големо влијание на развојот на способностите и интересите кај адолесцентите па и на нивната професионална здрелост и на поттикнување на самоефикасноста кај адолесцентите.

Самоефикасноста преставува уверување дека сме способни да завршине одредена работа и да ја постигнеме поставената цел. Чувството на самоефикасност

се стекнува преку социјално учење и во голема мера не е зависна од способноста која ја поседува адолесцентот.

Самоефикасноста се стекнува низ запазување и социјално искуство, а од големо значење се повратните информации кој ги добиваме за ученикот од надворешната околина, со овие информации учениците се споредуваат еден со друг и се прави разлика помеѓу нивните способности и интереси. Овој процес се нарекува социјална компарација и самите ученици преку повратната информација која ја добиваат од наставниците за нивниот постигнат успех ја јакне нивната самодоверба и верување во своите способности и можности, а во иднина врз основа на тие сознанија за себе го градат својот професионален идентитет и го прават изборот на идната професија.

Чувството на самоефикасноста преставува специфично чувство и зависи од задачите пред кој се наоѓа ученикот. Сите луѓе имаат чувство на ниска самоефикасност во одредено подрачје и ова чувство зависи од нашите специфични способности. Проблем може да настане кога ниско чувство на самоефикасност имаме во скоро сите ситуации и професии и кога избегнуваме да вршиме одредени задачи. Во тој случај се работи за генерализирана ниска самоефикасност која е слична со ниско самопочитување.

Целта на професионалното насочување со помош на училишната клима и наставничкиот кадар му помагаат на адолесцентот да изнајде професија во која ќе биде успешен. Наставниците во својата работа потребно е да имаат позитивна евалуација кога ќе приметат дека некое дете добро ги исполнува задачите. Училишната клима треба да ги поттикне учениците да се престават еден на друг со сите свои способности и потенцијали.

ЗАКЛУЧОК

Професионалното насочување и професионалната ориентација се одвива најчесто во рамките на воспитно-образовниот процес, поради тоа децата со пречки во развојот се вклучени во специјална едукација во која покрај стекнување на знаење, вештини и способности се следат и промените на нивното оштетување.

Воспитно образовниот процес се залага за примена на иклузивни принципи, еднаквост и достапност на сите ученици. Образовните институции треба да бидат спремни за вклучување на сите ученици без разлика на нивниот развој, здравствени или социјални тешкотии. Образовните програми се насочени кон вклучување што повеќе деца со пречки во развојот во процесот на професионална насоченост. За да процесот на донесување на одлука за професионалниот развој кај оваа група на адолесценти биде што постабилна потребно е да се има детален профил на оштетувањето. Во оваа насока од голема важност е раното утврдување на видот и степенот на оштетувањето, а во тоа помага редовната и навремена медицинска контрола. Тоа ќе овозможи рано откривање на јаките и на слабите страни, интереси, способности, вештини односно подобро запознавање и прифаќање на самиот себе, а од друга страна и училиштето ќе може да се прилагоди во организациска, стручна и методичко-дидактички поглед.

Во однос на професионалната ориентација и изборот на професија во голем степен ќе зависи од болеста или психолошкото пореметување кое е проценето кај адолесцентот. Секоја болест со себе носи низа голем број на симптоми и специфичности по што го прават адолесцентото поразличен од останатите како во психосоцијалниот развој така и во професионалниот развој и вршењето на одредена професија.

Културата во училиштето има клучна улога во развојот на професионалната мотивација кај адолесцентите, нивната заинтересираност за светот на професиите, планирање на иднината и желбата да можат низ работата да ги остварат своите интереси и потенцијали, а се стекнува прку имплицитно и експлицитно социјално учење.

Друг механизам кој е важен за стекнување на професионална здрелост кај адолесцентите е учење по модел, наставниците на учениците модел на работник во одредена професија и на таков начин адолесцентот ќе има можност да се запознае на практичен начин со професијата која ја преферира.

Имајќи го фактот дека децата најголем период од својот развој го поминуваат во училиштето извршувајќи ги работните обврски, токму таа работна клима има големо влијание на развојот на способностите и интересите кај адолесцентите па и на нивната професионална здрелост и на поттикнување на самоефикасноста кај адолесцентите. Чувството на самоефикасност преставува главен фактор кој одредува какви цели и предизвици ќе поставиме во текот на животот, таа е поврзана со академскиот успех на адолесцентите, нивните интереси, спремност да учат нови работи. Сите тие однесувања се важни за успех во училиштето, нивната професионална ориентација и изборот на идната професија.

ЛИТЕРАТУРА

1. A.Peric , (2003) . Profesionalna orientacija – prilog evaluacija . Diplomski rad , Zagreb
2. Munjiza, M. (2009).Uvod u klinicku psihopatologiju. Elit Medika, Beograd ,2009
3. Marusic , S . (1986). Profesionalni razvoj. Zagreb : Skolske novine
4. Yanchak, K. V., Lease, S. H., & Strauser, D. R. (2005). Relation of disability type and career thoughts to vocational identity. Rehabilitation Counseling Bulletin, 48(3), 130-138. doi:10.1177/00 343552050480030101
5. Stanisa N. , Marijana, M.(2004).Decja I adolescentna psihijatrija , Skolska knjiga ,Zagreb ,2004
6. Lančić, F., Majski - Cesarec, S., Musil, V. (2010). Školsko i profesionalno usmjeravanje učenika s kroničnim bolestima i drugim poremaćajima zdravlja. Arhiv za higijenu rada i toksikologiju, 61(3), 323-332
7. E.H.Ericson ,(2008) . Identitet I zivotni ciklusi . Zavod za ucbenike I nastavna srestva , Beograd , 2008

Проф. д-р Мирослав Пендароски
 Факултет за психологија
 МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
 Република Северна Македонија

УЛОГАТА “САБОТЕР” И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ОСТВАРУВАЊЕТО НА ЦЕЛИТЕ ВО ГРУПНАТА РАБОТА

АПСТРАКТ: Во групната работа, групи за личен развој, психотераписки групи, третмански групи, групи за самопомош, или било која форма на групна работа, секогаш постојат многу специфични и значајни улоги. Во овој научен труд ќе се обработи улогата на “Саботер”, која претставува многу специфична, значајна и комплицирана/комплексна улога. Во секоја општествена форма на група, дури и во семејството како примарна, нуклеусна група, постои тенденција, можност а неретко и реалност да се појави оваа улога која отсекогаш го привлекувала научното внимание. Оваа улога ќе биде детално разработена, поткрепена со примери од праксата и психолошки објаснета, како од структурен, така и од динамски аспект.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: саботер, групна улога, група, особини

THE ROLE OF THE “SABOTEUR” AND ITS IMPACT ON THE ACHIEVEMENT OF GOALS IN GROUP WORK

ABSTRACT: In group work, self-development groups, psychotherapy groups, treatment groups, self-help groups, or any form of group work, there are always very specific and important roles. In this research paper, the role of the “Saboteur” will be elaborated, which is a very specific, important and complicated / complex role. In every social form of group, even in the family as a primary, nucleus group, there is a tendency, a possibility, and often a reality, for this role that has always attracted scientific attention. This role will be elaborated, supported by examples from practice and psychologically explained, both structurally and dynamically.

KEYWORDS: saboteur, group role, group, traits

ВОВЕД

Оваа улога се среќава во повеќето формални групи, почнувајќи од образовните групи, рекреативните групи, па се до работните организации и тераписките групи во социјалната работа и психологијата на малата група. Еволуциски, оваа групна улога, најверојатно се создавала низ долгиот еволуциски процес на созревање на свесноста за важноста на улогата на водачот и нејзината есенцијална особеност да ги следи и управува процесите. Ова е истакнато од проста причина што, саботерот секогаш се јавува во групи со претежно слаби лидери и придонесува во групата да се разводни целата структура и динамика што особено негативно се одразува на исполнувањето на групните цели и задачи. Освен тоа, значењето на оваа улога не носи во важноста на групната кохезивност, припадност и нејзиното место од аспект на атмосферата но и успешноста на секоја

група. Токму затоа, овде и е посветено должно внимание од аспект на нејзината психолошка важност како за групата така и за водачот и неговиот капацитет. Во следните глави детално се прикажани особеностите и спецификите на оваа групна улога како и сето нејзино влијание и значење во групната работа.

1. КАРАКТЕРИСТИКИ НА УЛОГАТА – “САБОТЕР”

Саботерот се карактеризира со изразена потреба да ги осуетува предвидените цели и задачи на групата и да ги блокира сите процеси на развој. Саботерот во групата ги пронаоѓа лошите страни, без разлика во кој аспект на групната работа. Тој обично не се сложува со поголемиот дел од групата и секогаш се поставува како да е незаинтересиран за активностите и како тие да се бесмислени. Неговото однесување се карактеризира со избегнувачко поведење и префрлање на сопствената одговорност под изговори дека целите на групата се погрешни, дека ништо не е како што треба и дека треба да биде како што тој предлага. Неодговорен е и неисполнителен, не го извршува својот дел од работата. Сепак, заради сопствените себични мотиви за саботирање, кои лежат длабоко во неговите фрустрации и конфликти, тој редовно доаѓа и учествува во групата, но секогаш во негативен контекст. Неговото однесување е негативен модел за идентификација на другите членови, модел за тоа “како не треба...” Мек Милан, оваа улога ја дефинира како една од основните блокерски улоги, една од негативните улоги кои го оневозможуваат целокупното групно функционирање. Таа додава дека саботерот тврдоглаво се опира и спротивставува на групните идеи, не се согласува со другите членови заради лични причини и секогаш има некаква скриена агенда. Таквиот член намерно поставува цели кои не се поврзани со групните цели и со групата и намерно ја променува темата на групна работа само за да избегне согласување, конформирање со групата. Токму во блокирачките потенцијали на саботерот лежи најголемата опасност за групата произлезена од неговото егзистирање. Доколку тој функционира така вон групата или индиректно соработува со неа, тоа и не би било посериозен проблем, меѓутоа, кога тој активно е вклучен како член на групата, неговото однесување во голема мера ги намалува шансите за остварување на групните цели. Тој со своето присуство го разнишува целиот групен динамички и структурален систем. Оваа улога е една од најголемите опасности за групата заради фактот што има рушителска тенденција, мотив да осуети, расипе и пренасочи. Интересно е што таквиот член има исклучително лични мотиви кои ги задоволува со тенденцијата да го расипе групниот процес и групната продуктивност. Парадоксот е во тоа што тој руши група во која и самиот учествува. Психолошки кажано, можеме да речеме дека тоа е своевиден мазохистички порив кон самоуништување, кон “сечење на гранката на која седиме!” Сепак, тоа не може со сигурност да се тврди и останува во рамките на сериозните шпекулации, кои мора да се земат в предвид во потрагата по значењето на саботерот за групата. Исто како и сите други улоги и оваа мора сериозно да се разгледува и да се испочитува, ако не за друго, заради сфаќањето на пораката од нејзиното постоење.

2. НА ШТО УКАЖУВА ПОСТОЕЊЕТО НА УЛОГАТА - “САБОТЕР” ВО ГРУПАТА?

Постоењето на саботер во групата може да биде индикација за:

- » Слаба кохезивност на дел од групата или на целата група ;
- » Неискреност и затвореност во групата ;

- » Непостоење на цврсто професионално водство;
- » Слаба поставеност на групните цели и неадекватни групни цели кои се далеку од вистинските потреби на членовите ;
- » Присуство на повеќе членови кои недоволно сериозно ја разбираат групата и лежерно се однесуваат ;
- » Слабо чувство на групна кохезија итн.

Листата на индикатори е корисна за да можеме полесно да ја разбереме саботерската улога. Од една страна, улогата произлегува од лични особености на поединецот, но, од друга страна, групата и водачот директно или индиректно придонеле во развојот на улогата. Доколку кохезивноста во групата кај поголем дел од членовите е на ниско ниво, тоа би значело дека тие членови не ја доживуваат групата како нешто важно и свое, со што тие стануваат потолерантни кон членот-саботер заради слабата лична засегнатост од неговите постапки кои ги подјадуваат групните цели заради кои и тие се дел од групата. Неискреноста и затвореноста која произлегува од неа, заради сомничавоста и стравот од повредување и осудување, создаваат плодна почва за изродување или потенцирање на улогата. Во групи во кои се поддржува отвореното и искрено споделување и дискутирање и во кои водачот е професионален и свесен за опасностите за групата, саботерот многу потешко наоѓа плодна почва да го засеа семето на раздор. Во афирмативни околности во кои се поддржува искрено учество и отвореност, секој обид на саботерот ќе биде брзо прозрен и осуетен а тој ќе ги сноси санкциите за непочитување на групните норми. Тоа не значи дека ваквиот член не заслужува почит, туку дека во случај неговите лични мотиви да ја загрозат идејата и целите на групата, тој да биде забележан и оневозможен во таквите дејства. Групни цели кои не одговараат на вистинските потреби на членовите придонесуваат саботерот полесно да “регрутира” нови членови во “армијата на блокери”.

3. ПРЕПОРАКИ ЗА ПОСТАПУВАЊЕ КОГА ВО ГРУПАТА ПОСТОИ “САБОТЕР”

Се поставува прашањето што да се стори за таквата состојба да се промени и саботерот да се неутрализира и просре. Ајдуковиќ предлага да се стори следново:

- » Дасепоттикне разговор во круг околу сличностите односно поклопувањето на групните и индивидуалните цели кај секој член на групата ;
- » Да се поттикнат членовите да зборуваат за взаемното доживување на личните цели на поедини членови и нивниот напредок во остварување на истите ;
- » Преку целовита, воопштена изјава да му се пренесе порака на саботерот за сопственото видување и доживување на неговото однесување (според : Ajdukovic, 1997, стр. 247).

Овие препораки укажуваат на разните методи на индиректно поттикнување на членовите да ја направат разликата помеѓу групните и личните цели и да откријат колку од групните цели се и нивни и колку од таквите цели се поклопуваат со вистинските предвидени цели на групата. Од друга страна, таквиот маневар ќе му помогне на саботерот да се препознае во пренесената порака дека групните цели се поважни од личните секогаш кога личните се закануваат да ги прекријат целите од кои целата група би имала корист на сметка на себичното задоволување на само еден член. Безболно и индиректно, ваквите дискусии во круг ќе овозможат другите членови да го идентификуваат саботерот и повеќе да внимаваат на него.

Целта на постапките при појава на “саботер” најнапред би била обид за повторно автентично и конкретно активно вклучување и интегрирање на поединецот-саботер во својата група. Како последна метода би била онаа која за цел би имала идентификација и отстранување на саботерот. Тоа се прави исклучиво кога неговото делување е директна и сериозна закана за опстанување на групата, односно не-остварување на групните цели.

4. ПРИМЕРИ ОД ПРАКСАТА

Подолу прикажаниот пример го сублимира практичното искуство со ваквата улога преку краток приказ на една групна работа.

Прилог 1. Улогата “Саботер” и нејзиното влијание врз групната динамика

Во група за личен развој, со 10 членови, се истакнува еден член од машки пол, овде наречен X, а кој ја зазема улогата на “Саботер”. Таквата структура во која влегуваат 10 членови со голема хомогеност во поглед на годините (во просек 27 години, со распон од 26-31 години), полот (2 машки и 8 женски), образованието (сите се студенти по хуманистички науки), целите итн., создава плодна почва за одредени активности кои би го блокирале процесот. Да појасниме, водачот забележува дека групата се држи цврсто околу идеите на саботерот, кој згора на тоа, одвреме-навреме изигрува и паралелен водач. Таквата констелација е надополнета со фактот дека членовите не се наклонети кон водачот затоа што имаат негативен став кон некои негови полиберални гледишта. Освен тоа, членовите гајат своевиден анимозитет за градот од каде што доаѓа водачот и тоа се чувствува преку неискреноста на групата кон водачот во почетните сесии. Саботерот сè погласно се противи на секоја активност која ја предложува водачот и се заканува да го засени неговиот авторитет преку привлекување на другите членови да го следат во неподдржувањето на групните цели и некавалитетното извршување на задачите. Таквиот однос создава мала армија околу водачот на неподдржувачи, која се храни од пасивноста која произлегува од таквата констелација на односи, т.е. групата постанува незадоволна, мрзелива и ја прифаќа улогата на генерални саботери на се што се предлага, делумно заради немањето желба да се активираат, делумно заради отпорите и несвесноста за значењето на групните цели за нив самите. Водачот забележува како се минираат неговите обиди да се сработи работилница или да се поттикне дискусија во група. При секој обид, саботерот, сега поттикнат од уште два-тројца приврзаници, ја осуетува интенцијата на водачот, предлагајќи други, наводно покорисни активности. Така поминуваат првите три месеци. Водачот почнува да сфаќа што се случува и дека во групата доминира саботер кој има себични мотиви да ја блокира групната работа и групниот развој. Таквиот увид од него бара детална анализа на односите, улогите, групната структура и групните процеси. По тридневни анализи, водачот уидува дека во групата доминира еден саботер поттикнат и поддржан од тројца членови кои се во улога на паралелни водачи и неадаптирани во истовреме. Сепак, тој забележува дека тројца други членови иако се повлечени, претставуваат позитивен дел од групата. Единственото што им недостига е што немаат храброст да се спротивстават на саботерот кој во истовреме е и доминантен член и неформален водач заради статусот и популарноста. Тој решава да спроведе дискусија за следните прашања: а) Што е она што ти се допаѓа а што не ти се допаѓа во групата? б) како гледаш на другите членови во поглед на нивните заложби

да се помогне процесот на остварување на целите на групата? и в) колкаво е твоето лично ангажирање во остварување на групните цели? Дискусијата траела три сесии во растојание од само една седмица. Таквиот интензитет ги открил скриените саботерски агенди и планови да се наметнат други цели кои се далечни од главните цели. При таквата дискусија тројцата членови кои се позитивни ноти, излегуваат на површина и го подржуваат водачот во неговата намера а тоа се случува и со останатите 4 просечни членови кои многу не се менуваат но во основа ја подржуваат групата. Кај еден од 2-та приврзаници на саботерот се раѓа лична одговорност и вина заради саботирање и тој ги прекинува интеракциите со саботерот и во групата и надвор од неа. Другиот член под притисок на групата, се неутрализира и постанува побалансиран и прекинува со саботирање на целите. Саботерот полека ја прифаќа својата одговорност и чувствувајќи се осамен во групата почнува да бара поблиски односи со членовите преку поумерен однос и обид повторно да се интегрира. Се стекнува впечаток дека саботерот не го прави тоа со целосна волја туку дека тоа повеќе произлегува од стравот дека во групата ќе остане сам и дека другите ќе го осудат и напуштат.

ЗАКЛУЧОК

Ова е пример како личните мотиви можат да ја нарушат групната динамика и структура но во истовреме истите лични мотиви придонесуваат некој да остане во групата и да почне да придонесува. За групата не е најважно зошто некој се враќа на активното учество и припадност, туку поважно е дека тоа се случило и дека одлуката, придонесува за доброто и на саботерот и на групата. Како заклучок се наметнува, прво, свесноста на водачот за постоењето и значајноста на една ваква потенцијално рушителска групна улога; второ, свесноста на сите групни членови за сопствената одговорност во динамиката и функцијата на групата и трето, потребата на водачот да познава методи и техники за справување со ваквата ситуација. Не постои група во која сите членови ги почитуваат однапред определените цели во целост, ниту група во која се ќе остане идеално и непроменето. Овој приказ, од научен аспект им помага на професионалците да стекнуваат знаења, техники, методи и свесност за динамичката природа на секоја психосоцијална група и секогаш променливите контексти на испреплетените системи од емоции, ставови, особености и карактеристики на секој член на групата.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ajdukovic, M. 1997. Grupni pristup u psihosocijalnom radu. Zagreb : Društvo za psiholosku pomoc.
2. Alissi A. 1980. Social group work : Commitments and perspectives. In A. Alissi (Ed.), Perspectives on social group work practice : A book of readings (pp. 5-33). New York : Free Press.
3. Hare A.P. 1976. Handbook of small group research. New York : The Free Press.
4. McMillan E. 2011. Group Dynamics. Encyclopedia of Business, 2nd edition, 1-9.
5. Shulman, L. 1979. The skills of helping : Individuals and Groups. Tennessee : F.E. Peacock Publishers, Inc.
6. Toseland R., Rivas R. 1984. An introduction to group work practice. New York : MacMillan.
7. Toseland R., Rivas R. 1995. An introduction to group work practice (2nd edition). Needham Heights, Massachusetts : Allyn and Bacon.

8. Toseland R.W., Rivas R.F. 2005. Introduction to group work practice (5-th edition). New York : Allyn & Bacon.
9. Toseland R.W., Jones L., Gellis Z. 2004. Group dynamics. In C. Garvin, L. Gutierrez, M. Galinsky (Eds.). Handbook of social work with groups (pp. 13-31). New York and London : The Guilford Press.

Мирослав Крстић
Драгана Станојевић
Биљана Јаредић

Филозофски факултет Универзитет у Приштини
 са привременим седиштем у Косовској Митровици
 Катедра за психологију

ОБРАЗОВАЊЕ И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА ДЕЦЕ И МЛАДИХ

АПСТРАКТ: У овом раду учењен је покушај да се дају одговори на нека питања у вези образовања и менталног здравља, односно квалитета живота деце и младих. С обзиром на то да се одувек, а посебно неколико деценија уназад, образовање сматра једном од најзначајних ствари у животу човека у циљу остваривања вишег квалитета живота и менталног здравља, поставља се питање: „Није ли зато образовање и ментално здравље национални интерес сваке државе“? Одговор на постављено питање је потврдан. Стога, може се слободно рећи да је неопходно да деца од најранијих година усвоје правилан однос према стицању нових знања. Друго питање на које је учињен покушај да се да одговор је: „Зашто неретко деца са високим IQ подбаце, а да деца са нижим IQ значајно напредују“? Треће питање и покушај да се да одговор гласи: „Како треба гледати, односно шта и како треба радити у вези образовања, инклузије и друштвене интеграције и менталног здравља, односно бољег квалитета живота деце и младих у ситуацији хендикепа“? И на крају иде покушај одговора на питање свих ових питања: „Како постићи виши ниво квалитета живота и менталног здравља код деце и младих уопште“?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: образовање, инклузија, социјална интеграција, ментално здравље, квалитет живота

ABSTRACT: This paper attempts to answer some questions about education and mental health, ie the quality of life of children and young people. Considering that education, and especially decades ago, has always been considered one of the most important things in a person's life in order to achieve a higher quality of life and mental health, the question arises: "Is not education and mental health a national interest of every state"? The answer to the question is yes. Therefore, it can be said freely that it is necessary for children from the earliest years to adopt a proper attitude towards acquiring new knowledge. Another question that has been attempted to answer is: "Why do children with high IQs often fail and children with lower IQs make significant progress?" The third question and attempt to answer is: "How should we look, or what and how should we do regarding education, inclusion and social integration and mental health, or better quality of life for children and young people in a handicap situation"? Finally, there is an attempt to answer the question of all these questions: "How to achieve a higher level of quality of life and mental health in children and young people in general?"

KEYWORDS: education, inclusion, social integration, mental health, quality of life

Одувек, а посебно неколико деценија уназад, образовање се сматра једном од најзначајних ствари у животу човека у циљу остваривања вишег квалитета живота и менталног здравља. Због тога се сматра да је континуирано целоживотно образовање у оквиру индивидуалног животног циклуса, као и у оквиру покрета глобализације, пут ка „бољем животу-срећи“. Уопштено говорећи тек 80-е и 90-е године двадесетог века донеле су нови помак и подстицај на том путу, јер од тада значај се све више даје појмовима као што су благостање, срећа и задовољство, као компонентама менталног здравља. Заправо данас емоционално, психичко и социјално благостање заједно чине континуум менталног здравља, односно позитивно ментално здравље. Киз у оквиру свог категоријалног приступа менталном здрављу истиче као најпожељнију категорију оних који имају потпуно ментално здравље, при чему по њему ментално здравље као потпуно стање „комбинује високе нивое емоционалног, психичког и социјалног благостања и одсуство скорије менталне болести“ (Keyes, 2005a). Потпуно ментално здравље не треба схватити као искључиву категорију чије критеријуме задовољава мали број људи, већ као нешто чему треба тежити; такав циљ, иако није остварљив за све људе, треба да делује подстичуће за све који креирају програме за унапређење менталног здравља. (Станојевић, Д. 2019). У сваком случају ментално здравље је неодвојиви део ширег друштва чиме су обухваћени социјални, економски, културни и неизоставно и образовни аспект живота појединца у оквиру друштвене заједнице. Зато се у оквиру промоције и превенције менталног здравља планирају и спроводе активности усмерене на побољшање социјалног, образовног, физичког и економског окружења које утиче на ментално здравље популације и појединаца. Није ли зато образовање и ментално здравље национални интерес сваке државе? Одговор на постављено питање је потврдан. Из наведених и других разлога може се слободно рећи да је: “Неопходно да деца од најранијих година усвоје правилан однос према стицању нових знања. На то нас опомиње и подсећа Ерик Ериксон и његово учења о целоживотном индивидуалном циклусу (од рођења до смрти), где у оквиру примера ради треће фазе развоја у оквиру индивидуалног животног циклуса, тзв. фазе стицања иницијативе и радозналости, деца испољавају способност да кроз игру и машту мењају реалност, као и да показују све више иницијативе и радозналости, као и очекиваних одговора на хиљде питања “Зашто?” Никако не смемо да заборавимо да у овој фази, која обухвата период предшколског узраста детета (од 3 до 6-7 године), дете може или овладава многим способностима и вештинама: психомоторне и когнитивне, интрапсихичке и интерперсоналне које су неопходне за висок ниво квалитета живота на овом узрасту али и касније током целог живота (Крстић, М., Николић. Г., 2019).

Данас под образовањем не треба подразумевати само стицање и усвајање нових знања на нивоу когнитивних способности, већ и усвајање разних активности и вештина које су део емоционалне и социјалне интелигенције. Оно што је важно да знамо то је да се емоционалне вештине (емпатија /саживљавање/, осећања / изражавање и разумевање осећања/, могућности самомотивације, оптимизам, ентузијазам, контролисање темперамента, самосталност, прилагодљивост, омиљеност, решавање проблема разговором, упорност, љубазност, нежност, поштење, самоконтрола, борбеност, истрајност,...) и социјалне вештине се уче и стичу искуством током раста и развоја током целоживотног циклуса. Захваљујући свему томе може се рећи да емоционално и социјално учење траје читавог живота, јер емпционална интелигенција има тенденцију да се са годинама повећава (пластичност централног нервног система, тј. стварање нових асоцијативних веза у нашем мозгу

чини нам лагоднијом употребу нових видова понашања и професионални рад). Најбољи доказ за то су урађена истраживања која нам указују да је појединац као дете емоционално и социјално мање зрео него када од расте. Такође, многа истраживања потврђују да су емоционално и социјално интелигентни људи вешти људи (људи који познају своја осећања и њима успешно владају и разумеју осећања других) и да су у предности у свим животним доменима, било да су то љубав и интимне везе, или успешност у професији. Многи људи са високим коефицијентом интелигенције раде за људе са просечним коефицијентом интелигенције у случају када први имају ниску емоционалну интелигенцију. Захваљујући свему овоме и наведеним резултатима истраживања у неуронаукама може се рећи да: „На основу теоријског знања и искуства у раду са децом и младима, данас можемо дати одговор на питање: „Зашто неретко деца са високим IQ подбаце, а да деца са нижим IQ значајно напредују?“. Одговор је зато што нека деца/млади са високим IQ не напредују у развоју емоционалне и социјалне интелигенције, актуализацији селфа и фокусиране пажње и у другим доменима емоционално-мотивационог развоја (Крстић, М., Николић, Г. 2019).

При свему овоме несмемо да заборавимо да при процени зрелости деце и младих и личности уопште и њиховог менталног здравља и квалитета живота, независно од календарског узраста, поред усклађених когнитивних способности и емоционалне зрелости/емоционалне интелигенције од непроцењивог значаја је стицање социјалних вештина/социјалне интелигенције. Уз напомену да о „социјалној интелигенцији“ можемо мислити као о сажетом изразу за појаву кад је неко интелигентан не само поводом интерперсоналних односа, него и у њима. Па би у том смислу у складу са Големановим схватањем стања свести требало радити на подстицају развоја конструктивних стања свести: самопоуздању, самопоштовању (ако је заслужено), осећању интегритета, саосећању, благонаклоности, великодушности, увиђању истине, доброг и исправног, љубави, пријатељству, наспрот деструктивним стањима свести: ниском степену самопоштовања, претераној самоуверености, заштитничким негативним емоцијама, љубомори и зависти, недостатку саосећања, неспособности остваривања блиских међуљудских односа. На раном узрасту треба мислити и подстицати моралност, алтруизам, етичност, духовност. Не заборавимо да: „У прелазном периоду до школског узраста, формира се понашање у складу с моралним и етичким стандардима, настају промене у сагледавању које се креће од спољних објективних активности ка унутрашњим процесима, почиње учење друштвених вредности према аналогiji с искуствима у „зони проксималног развоја“, расте потреба за новим социјалним односима и личном самоостварењу, појављују се социјални мотиви, као што су дужност, одговорност и обавеза“ (Ковал, Н., Крстић, М., Панчић, М., 2018).

У расту и развоју даље у склопу нормативних/развојних криза, тј. „У кризним периодима, адолесценти се боре за место у групи и истовремено за успостављање аутономије у сопственим очима и у очима вршњака. Мала помоћ блиских особа или стручна помоћ у право време јесу значајни фактори који могу допринети психолошком и социјалном сазревању и формирању ментално здраве особе. (Николић, Г., Жикић, О., Крстић, М., 2018)

За разлику од развоја деце и младих очекиваног „нормативног/нормалног“ развоја, деца и млади у ситуацији хендикепа код нас имају много више проблема и тешкоћа у свом образовању и остваривању потребног нивоа квалитета живота и менталног здравља уопште. Ментално недовољно развијена деца и млади (као и деца и млади са другим врстама хендикепа) имају тежње усмерена ка нормалности

при чему због присутних разних срединских препрека и снижених могућности, као и специфичности у задовољавању својих основних животних потреба имају тешкоће у задовољавању истих. Тешкоће у задовољавању основних животних потреба, препрека су на путу њихове социјалне интеграције и препрека су за њихов раст и развој и њихово ментално здравље и ментално здравље њихових породица. Стога, у циљу птимарне превенције, заштите и унапређење менталног здравља и пружања психо-социјалне помоћи и подршке породицама са ментално ретардираном децом треба понудити психолошко саветовање (Крстић, М., Николић, Г., Жикић, О., 2018). И не само то, већ много више од тога. Пре свега поштовати Конвенцију о људским правима о посебно Конвенцију о правима детета и то пре свега у заштити права детета (Елиминација дискриминације/чл. 2/, Најбољи интереси и добробит детета су преваходни /чл. 3/, Право на живот, опстанак и развој /чл. 6/, Учешће детета у остваривању сопствених права / чл. 12/), а посебно (чл. 23) који гласи “Дете са физичким или менталним сметњама у развоју треба да ужива пун и квалитетан живот, у условима који обезбедјују достојанство, унапредјују самопоуздање и олакшавају његово активно учешће у заједници”. У приступу ситуације хендикепа треба се руководити принципима које нам даје Квебешка класификација: настајање ситуације хендикепа (Fougeyrollas, P., Cloutier, R., Bergeron, H., Côté, J., St Michel, G., 1999). Дакле, потребно је пре свега утврдити могуће узроке настанка хендикепа и интегритет и оштећења система органа, као и способности и неспособности (преостале способности и капацитете) личности у ситуацији хендикепа. Потом треба проценити срединске чиниоце у којима се налази/живи особа у ситуацији хендикепа и утврдити које су ту погодности/олакшавајући чиниоци, као и који су то тешкоће/проблеми односно отежавајући чиниоци у односу на степен и врсту хендикепа. И на крају треба на основу интеракције личних и срединских чиниоца проценити у којој мери особа у ситуацији хендикепа и у којим животним сферама остварује (учешће у друштву) и неостварује (ограничња за учешће у друштву/ ситуација хендикепа) своје животне навике и потребе. На основу свих наведених параметара (узрока настанка хендикепа, степена интегритета и оштећења система органа, као и способности и неспособности^{1*}, односно преосталих способности и капацитета, срединских олакшавајућих и отежавајућих чиниоца и интеракције личних и срединских чиниоца) на породици, институцијама друштва, владином и невладином сектору и целој друштвеној заједници је задатак да особи у ситуацији хендикепа и његовој породици омогући да особа у ситуацији хендикепа у свим животним сферама, колико је то могуће, помогне у задовољавању својих животних навика и потреба (да ли смо особе, посебно децу и младе у ситуацији хендикепа, заштитили од архитектонских баријера, злостављања и занемаривања, да ли смо им обезбедили одговарајући начин становања, дневне боравке, играонице и друга места за забаву и дружење, адекватно школовање, образовање, запосленост/ радна места, да ли смо довољно учинили законски, медијски и на друге начине да се деца и млади и касније као одрасле особе интегришу у друштво...) и да тако оствари што је могуће виши ниво учешћа у друштву, а тиме и виши ниво квалитета живота и менталног здравља. За то је свакако важно и да се особе/деца и млади укључе на време у одговарајући систем школовања и образовања.

Поред редовног и раније специјалног образовања на овим просторима данас говоримо и о инклузији и инклузивном образовању и васпитању по индивидуалном образовном плану (ИОП) намењеном пре свега деци успоренијег^{1*}. До недавно процена је била усмерена на утврђивања степена оштећења и неспособности личности у циљу остваривања неких материјалних и других права, а не на преостале способности у циљу задовољавања својих животних навика и потреба и остваривања адекватног учешћа у друштво.

психомоторног развоја и нижих интелектуалних способности, али и деци и младима са другим развојним сметњама, као и деци са проблемима у адаптацији због нижег нивоа емоционалне и социјалне зрелости, али и деци са специфичним развојним поремећајима школских способности (поремећаји читања, поремећаји писања, поремећаја рачунања, мешовитих поремећаја школских вештина и других развојних поремећаја школских вештина), проблемима пажње, импулсивности, агресивности, хиперактивности... Дакле, дете са сметњама у развоју је свако дете код кога постоје озбиљне тешкоће у области интелектуалног, емоционалног, социјалног развоја, на понашајном плану, као и на плану говорно-језичког развоја.

Овој деци породица, институције и друштвена заједница у целини треба да пружи могућности, услове и прилику да ни на који начин не остану изоловани, дискриминисани, стигматизовани и маргинализовани. Неопходно је да стално буду у социјалној интеракцији и комуникацији са свима (децом, младима, одраслима) онолико колико то заиста могу. Треба да се уради све да буду што мање усамљени, безвољни, пасивни, треба им помоћи да буду самостални онолико колико им њихове преостале способности и могућности/ капацитети дозвољавају да би се осећали мање беспомоћним и несигурним. Неопходно је да знају и да осете да су прихваћени и поштовани како би и сами имали више сигурности, самопоуздања и саопштовања. Потребно је да се деца од малена уводе у конкретне животне ситуације са којима ће се сусретати током свакодневног живота током свог индивидуалног целоживотног циклуса (да их уче хигијенским, радним и другим навикама /да се сам храни, облачи, иде у тоалет, .../), да их уче емоционалним и социјалним вештинама и да инцирају, подстичу и организују сусрете и дружеља са децом, младима и одраслима изван породице и у свим другим окружењима. Вежбање, обука, подстицај развоја и учење треба да почне што раније, јер у супротном ментално недовољно развијена деца/ деца у ситуацији хендикепа много ће заостати у развоју (до поласка у школу) и неће адекватно реализовати преостале могућности, способности и потенцијале.

Заправо инклузију и инклузивно образовање и васпитање можемо довести у везу са основним принципима савременог друштва и схатање друштва које карактерише: социјална правда, уважавање различитости и истицање различитости као предности, једнака права за све, једнакост могућности, солидарност, економска независност појединца, напредак друштва, квалитетан живот сваког појединца... Зато систем, као што се зна, образовања и институције образовања и васпитања (као и сама школа) данас и убудуће треба да буде: инклузивн, отворен и достапаан свима, аутономан, креативан, умрежен, кооперативан, солидаран, да прихвата различитости, задовољава потребе деце, задовољава људска права и права деце, запошљава. Свему овоме треба придодати да ако у вредносном систему, васпитањем и образовањем, није установљен очекивани однос према сарадњи, давању, помагању, дељењу, добротинству нека то онда буду вредности од значаја за успех у обављању и стицању професионалних и јавних функција. Уз напомену да не треба заборавити да "Изазов и крајњи циљ инклузије у систему образовања и васпитања је социјална интеграција свих за све. Социјалну интеграцију треба схватити као намеру да се основни принципи отвореног и слободног друштва реализују у савременом друштвеном систему. До социјалне интеграције, квалитетнијег живота и менталног здравља особа са сметњама у развоју и особама у ситуацији хендикепа треба ићи корак по корак у будућности за будућност кроз систем инклузивног образовања и васпитања (Крстић, М., Николић, Г., Жикић, О., 2018).

И на крају на питање: „Како постићи виши ниво квалитета живота? најкраћи могући одговор гласи кроз подстицај психомоторног/когнитивног, емоционалног и социјалног раста и развоја кроз игру и радионичарски рад. Путем психоедукативних и саветодавних семинара и радионица за децу, младе и њихове породице, васпитаче, разредне учитеље, наставнике и професоре. Кроз обавезну и препоручену литературу и школску лектуру (бајке, басне, приче, питалице, загонетке, приповетке, романи, легенде, митови, песме...), као и друге књижевине облике, кроз друге уметности и уметничке садржаје. Путем писаних и електронских медија кроз научно популарне програме, приказивањем тематских филмова и серија у вези значајних тема за заштиту менталног здравља, раста и развоја... (Крстић, М., 2019).

ЛИТЕРАТУРА

1. Keyes, C. L. M. (2005a). Mental Illness and/or Mental Health? Investigating Axioms of the Complete State Model of Health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(3), 539-548.
2. Коваль, Н., Крстић, М., Панчић, М. (2018): „ДУХОВНОСТЬ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ“, У Образовање и квалитет живота у условима транзиције: меѓународни тематски зборник; Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини (Краљево: Graficolor, Србија) стр.52-63.
3. Крстић, М., Николић, Г. (2019): Образование в рамках индивидуального жизненного цикла в условиях европейской интеграции и глобализации; Современное образование для цифровой экономики: новые вызовы и перспективы развития Сборник трудов Международной научной конференции, Россия, – Южный федеральный университет; –«Медиа-Полис», с.146-161.
4. Крстић, М. (2019): „Заштита и унапређења менталног здравља деце (савремени концепт менталног здравља деце и младих)“, X-та Меѓународна научна конференција Меѓународен дијалог: исток-запад: (психологија и образование): зборник (списание) на научни трудови, стр. 1-15, МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ Година VI, Број 3, Свети Николе, Република Македонија.
5. Крстић, М., Николић, Г. (2019): „Емоционална и социјална интелигенција“, X-та Меѓународна научна конференција Меѓународен дијалог: исток-запад: (психологија и образование): зборник (списание) на научни трудови, стр. 167-171, МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ, Година VI, Број 3, Свети Николе, Република Македонија.
6. Крстић, М., Николић, Г., Жикић, О. (2018): „Потребе ментално недовољно развијене деце и младих“, IX-та Меѓународна научна конференција Меѓународен дијалог: исток-запад: (психологија и образование): зборник (списание) на научни трудови, стр. 203-207, МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ; Година 5, Број 3, Свети Николе, Република Македонија
7. Крстић, М., Николић, Г., Жикић, О. (2018): „Изазови у инклузивном образовању и васпитању“, IX-та Меѓународна научна конференција Меѓународен дијалог: исток-запад: (психологија и образование): зборник (списание) на научни трудови, стр. 197-202, МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ Година 5, Број 3, Свети Николе, Република Македонија

8. Николић, Г., Жикић, О., Крстић, М. (2018): „КРИЗА КАО ЖИВОТНА РАСКРСНИЦА У АДолЕСЦЕНЦИЈИ“, у *Образовање и квалитет живота у условима транзиције: Међународни тематски зборник – Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Краљево: Graficolor, Србија, стр. 13-26.*
9. Станојевић, Д. (2019): *Савремени модели менталног здравља - од одсуства патологије до благостања, Монографија, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Краљево: Graficolor, Србија, стр. 170*
10. Fougeyrollas, P., Cloutier, R., Bergeron, H., Côté, J., St Michel, G. (1999): *Kvebeška klasifikacija: Nastajanje situacije hendikera, INDCP /CSICIDH.*

Доц. д-р Милена Моцинова-Брџкова
 Филозофски факултет, катедра „Психологија“
 ВТУ “Св.Св.Кирил и Методий” - Велико Търново
 Република България

ПСИХИЧНОТО СТРАДАНИЕ – МЕЖДУ СТИГМАТА И УНИКАЛНОСТТА НА РАЗЛИЧИЕТО

АБСТРАКТ: Стигматизирането на хората с психични страдания е устойчива психична тенденция. Психоанализата свързва стигматизацията, дискриминацията и расизма със защитния механизъм да приписваме на другите нашите неприемливи черти. Създавайки отношение на подобие в стадия на огледалото детето изработва идентификационните си опори. За разлика от подобие то феноменът двойник препраща към невъзможното да бъде символизирано чрез езика и поражда тревога и страх. Клиничната работа, ориентирана от психоанализата приема страданието на субекта и го подпомага да изработи специфична за него социална връзка.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: стигма, подобие, феноменът двойник, стадий на огледалото, малките Други, Големият Друг, Реално, Въображаемо, Символно, симптом

MENTAL SUFFERING - BETWEEN THE STIGMA AND THE UNIQUENESS OF DIFFERENCE

ABSTRACT: Stigmatizing people with mental illness is a persistent mental trend. Psychoanalysis links stigma, discrimination and racism to the protective mechanism of attributing to others our unacceptable traits. By creating an attitude of similarity in the mirror stage, the child makes his identification supports. Unlike the similarity, the twin phenomenon refers to the impossible to be symbolized through language and gives rise to anxiety and fear. Clinical work oriented by psychoanalysis accepts the suffering of the subject and helps him to develop a specific social connection for him.

KEYWORDS: stigma, likeness, double phenomenon, mirror stage, small Others, big Other, Real, Symbolic, Imaginary, symptom

Интересът към същността на човешката природа, свързан с постиженията на психологията и психотерапията; въпросите за нормата и патологията в психичното функциониране, за механизмите на възникване на психично страдание и начините за неговото преодоляване или облекчаване са довели до появата на множество обяснителни модели за човешката психика. Психичната норма най-общо винаги се свързва с общоприет модел, а патологията се възприема като различие, което се стигматизира.

Етимологията на термина стигма е свързана със значение на белег, знак, клеймо, петно – нещо, което бележи различия. Днес в XXI век като че ли сме склонни да мислим за стигмата, стигматизирането и произтичащата от тях дискриминация като за отживелица; да възприемаме спазването на човешките права, толерантността, нагласата за приемането на различията и другостта като естествено присъщи на модерното цивилизовано общество. Да си припомним обаче христоматийния пример за станфордския затворнически експеримент на

социалния психолог Филип Зимбардо. Да не отричаме липсата на толерантност, съпричастност и дори точно обратното – крайното отхвърляне и омразата към бежанците, защото са други, чужди, различни. „Стигматизацията бележи най-тежко децата и юношите. Пряко влияе върху социализацията, а оттам върху детската способност за идентифициране, изразяване и контрол на афективните състояния. Културно подходящата социализация на емоционалният опит е от основно значение за детското психосоциално развитие.“ (Дунева, 2019, 158)

Особено устойчиви за преодоляване са митовете, предразсъдъците и стереотипите по отношение на психичната болест – убежденията, че хората с психично страдание са опасни, защото са агресивни и склонни към насилие, неконтролируеми, неспособни да общуват, работят и т.н. Достатъчно е да си припомним исторически не толкова дългия период от началото на психиатричното лечение – малко повече от стотина години, за да видим тенденцията на медицинския дискурс да сегрегират и отхвърлят хората с психично заболяване. Медицинският дискурс и днес се основава на търсенето на възможно най-добри нови лекарства, които да излекуват болестта, т.е психично-здравните проблеми да изчезнат, хората да се върнат към нормално функциониране и така основанията за стигматизиране, сегрегирание и дискриминация на изчезнат.

От друга страна средствата за масова информация, които се ангажират с провеждане на медийни кампании за повишаване на информираността, често отразяват проблемите на психичноболните хора тенденциозно, с търсене и показване на драматични случаи с фатален край (убийства и самоубийства). Акцентира се именно върху стереотипните ригидни представи за склонността към насилие у тези хора, за тяхната неконтролируемост, която ги прави опасни и всичко това още повече засилва страховете на зрителите.

Фактите показват, че дори провеждани с най-добри намерения медийни събития, по-скоро постигат обратен ефект. Емблематичен е случаят със специално заснет с подкрепата на СЗО и показан в Германия през 2002 г. филм „Белият шум“, който си поставя за цел да представи света на човек с психично заболяване. Главният герой е млад мъж, който страда от параноидна шизофрения и преживява халюцинации. При заснемането на филма е използвана най-съвременна техника, специални звукови и визуални ефекти, за да бъде максимално реалистично представен халюцинаторния свят на този човек. Филмът печели награди, но резултатите от проведена сред зрителите анкета не само, че не показват намалени стигматизационни нагласи, а напротив – зрителите съобщават, че са се почувствали застрашени, обезпокоени и по-голямата част от тях декларират засилено нежелание да бъдат съпричастни към света на героя.

Оказва се, че има нещо, което ни кара да се защитаваме от чуждото страдание, нещо което противоречи на разбирането за изконната доброта и хуманност на човешката ни природа. Сякаш, изправяйки се пред различието „ненормалността“ на другите ни плаши, кара да не сме особено сигурни в собственото си психично здраве, в собствената си „нормалност“; изправя ни пред екзистенциалните ни страхе да не загубим здравето си, контрола над съществуването си, статута си и да се окажем с групата на „другите“...

През 1919г. Зигмунд Фройд пише един интересен текст, озаглавен „Ужасяващото“ (Das Unheimliche). (Фройд, 1991) Заглавието е преведено на български още като „обезпокоителна странност“, „тревожна чуждост“, „тревожеща странност“. В него той разказва за свое любопитно преживяване. Наскоро след

загубата на баща си Фройд патува с влак през Италија и описва как през ношта седи седнал съвсем сам в едно от отделенията на спалниот вагон на влака, „когато съседната врата се отвори – пише Фройд – и един господин на средна возраст, по домашни дрехи и с шапка за патување на главата влезе при мен. Предположих, че тој беше објркал посоката, но скоро созрях абсурда – натрапникът беше мојт сопствен образ, отразяващ се в стъклото на вратата. Знаех също, че тоа привидение главно не ми харесваше“. (Клутур-Монрибо, 2008, 133) Фройд си задава въпроса зошто тој образ е така странно чужд и обезпокоителен; зошто сопствениот образ може да се превърне в образ на друг, на чужденец, којто предизвиква страх.

Не е случајно, че првите дефиниции за стигма се сврзват со тјалото – со белег върху тјалото. Появата на едно човешко същество на света е сврзана прво со појавата на едно тјало – тјало, којто некој друг треба да посрещне и да се погрижи за него, за да може то да оцелее. Но грижите за тјалото на детето не са просто задоволување на нужди – те са и пространство на врска со Другиот, пространство на преговори – френскиот психоаналитик Жак Лакан нарича тоа измерение на заявката. От самото начало, от нај-првичната заявка – таа за гърдата или предмет, којто ја заема, та е заявка за обич, апсолутна заявка, симболизирача Другиот како обект, којто дава или отказва удоволворение чрез своето присуство или отсуство. Чрез мајката детето се среќа со Другиот, којто е носител на желанието, но и со Другиот, којто е носител на езика.

СРЕШАТА СО ЕЗИКА НА ДРУГИОТ

В началото на животот си детето възприема тјалото си фрагментирано/частично, кога отвн или отвтре идват определени усещания (на пример коликите) – фантазм за „разкъсаното тјало“. Но тјалото му може да бде събрано и цялостно во прегръдката, погледа, гласа на Другиот, којто се грижи за него.

На околу 6-месечна возраст неговорешото дете започва да разпознава себе си во огледалото како цяло единично тјало, обикновено придържано от мајка си – тоа е т.нар. от Лакан стадий на огледалото, през којто детето излиза от състояние на огромен безпорядък и хаос, како се разпознава во свој сопствен образ, подкрепяно от присуството и погледа на другиот, којто го идентифицира и същевремено го разпознава во тој образ. Чрез стадия на огледалото Лакан предлага да се дефинира Аз-а въз основа на образа на тјалото.

Отначало детето вижда свој образ, но го схваща како образ на Другиот, опитва се да види дали зад огледалото няма друго дете. Во стадия на огледалото мојт Аз и мојт образ се создават со помощта на един малък друг: Аз-ът се формира чрез възображаема идентификација со друго малкото дете.

Но во регистъра на Въображаемото освен стремеша на Аз-а да придобие уникалност Лакан разполага и възникването на омраза, соперничество и агресивно поведение – кога децата мислят, че образът им во огледалото е друго малко дете, којто идва да им земе мястото и затоа го удрят. Тъј како субектът се разпознава во неговия образ Другиот става соперник – агресивната тенденција е вторична на идентификацията, т.е на човешката природа е присуство Аз-ът да се формира по тој начин и агресивната тенденција да е част от неговото формиране.

Въображаемите опори, којто служат да се изгради сврзано Аз, Лакан дефинира како малкиот Друг. Тоа, којто помага на детето да валидизира и потвърди образа, којто е изградило са думите, којто Лакан нарича големият Друг – фигура, којта ще придаде плътност, реалност на образа на детето

(например майката) и същевременно ще потвърди символично съществуването му. (Клутур-Монрибо, 2008).

В регистъра на Въображаемото (регистър на образа, представата) другият е малкият Друг – моят подобен, моят образ в огледалото, моят измислен аз.

В регистъра на Символното (регистър на езика) Другият с голямо Д е мястото на езика, на думите, които изграждат моето несъзнавано и това може да успокоява Реалното, благодарение на симптомите и фантазиите. Това е също и място на желанието.

Но не всичко може да бъде изказано с думи. Езикът не може да покрие всичко, да обхване в думите и да назове всички усещания на тялото – съществува един остатък, който е неизразим и това, както казва Жак Лакан е истинският травматизъм на човешкото същество. Още повече, че езикът сякаш се „изплъзва от отговорност“ точно, когато нещата допрат до най-болезнената точка за всеки субект.

Регистърът на Реалното е регистър на влеченията, които убягват на съзнанието; това, което не може да се представи в образ или да се назове. Мястото на наслаждението. Другият от Реалното е чужденецът – дотолкова различен от мен, че не мога да се припозная в него („Това не съм аз“). Всичко, което идва от него е толкова чуждо, че може само да ми навреди. Това е Другият на наслаждението, които ме преследва и търси да намери своето наслаждение, убивайки ме.

ПОДОБИЕ И ДВОЙНИК

Един от възможните начини хората да се причислят към определена група е чрез подреждане и унифициране – всеки се разбира и приема като елемент от множеството; на основата на това, че е човешко същество. Принципът на унифицираност и подредба достига крайно проявление в армията (редици, униформи, еднаквост на телата и на изказа (думите, които се използват). Успоредно с това съществува тенденцията за различност, един друг начин за вписване на базата на малките разлики между хората. Малките разлики хуманизират и отварят загадка във взаимоотношенията с подобния. Провокират любопитство и желание да научим нещо повече за себеподобния – отношение, задействано от липса и непълнота.

За разлика от отношението на подобие феноменът „двойник“ вече не е образ от регистъра на Въображаемото. Това не е другият, в който мога да разпозная част от себе си като в огледало. Там, където Фройд е трябвало да види единствено своя собствен образ, един малък Друг, който той добре познава, той вижда непознат, който го плаши. Този феномен препраща към регистъра на Реалното – неизвестното, невъзможното да бъде въобразено или символизирано чрез езика. Това го прави зловещо и поражда тревога. Фройд разкрива именно как това обезпокоително странно всъщност се крие зад познатото, близкото – изниква неочаквано иззад обичайното, от нищото. И точно там където в най-голяма степен сме се срещали с необичайното като защита сме изградили най-силните си навици и стереотипите си.

Преживяването на Фройд във влака показва как и най-силната въображаема опора на субекта може да се превърне в преследваща го реалност – реален друг, двойник. Другият, който неочаквано се появява като мой клонинг – съвсем като мен, но извън мен – нещо, което ми идва в повече и поражда силно безпокойство, тревожност и лудост. Романът на Достоевски „Двойникът“ представя интересен поглед към тази тема.

Именно това се случва, когато се изправим пред нашето несъзнавано – тази чуждост, разположена в нас самите. Изненадите на несъзнаваното ни изправят пред част от големия Друг, която не можем да си припишем, да припознаем. Както пише френският психоаналитик Даниел Роа „несъзнаваното изниква всеки път, когато субектът е изправен пред непоносимото, немислимото, неприемливото.“ (Роа, 2002, 5) Това отключва реакция на омраза и именно по този механизъм се обяснява появата на расизма, стигматизацията и дискриминацията. Всеки може да бъде стигматизиран, когато бъде поставен в позицията на чуждия, другия дотолкова различен от мен, че мога да му припиша само моите неприемливи мисли и чувства, изтласканите агресивни желаниа. Да приписваме на другите нашите неприемливи желаниа и влечения е всъщност устойчив защитен механизъм.

Тази особеност на психичното функциониране поставя въпроса какви опорни точки могат да намерят в работата си хората с помагачи професии, за да приемат адекватно срещата с другия, различния; с човека, който страда? За психоанализата е важно да разгадава несъзнаваното чрез означаващите (чрез думите, които са носители на намерение, на желание), за да се знае какво е желанието на Другия. Всичко това е от порядъка на езика и в терапията се движи на плоскостта на големия Друг, който е в регистъра на Символното.

Опорите, които имат значение в живота на човека никога не са опори в красиви идеи и добри намерения. Също толкова несъстоятелно като подхода да се стигматизират и сегрегират хората с психично страдание е да се отиде в другата крайност, белязана от фантазма „да се направи най-доброто за тях“ – фантазмът да бъдат излекувани, нормализирани и интегрирани в общността на всяка цена...

Предизвикателство е да се направи опит дори хората с тежко психично страдание, (психотичните субекти, които нямат достъп до езика) да бъдат приети като потенциални събеседници. Предизвикателство е терапевтът да направи опит да слуша техния език, понякога адаптиран към странни и заплашителни партньори, изпълнен не с думи, а с необичайни обекти.

ЕДИН ВЪЗМОЖЕН КЛИНИЧЕН ПОДХОД, ОСНОВАН НА ТАЗИ ЛОГИКА Е СВЪРЗАН С

1. Клиника, която посреща позицията на човека. Клиника, която не се позовава на диагнози, не се свежда до дефицит и увреждане, не очаква субектът да се адаптира към някаква норма, не му налага терапевтичен или друг закон, а го подкрепя да успее да изработи някакъв вид социална връзка, специфична само за него.
2. Клиничен подход, който приема страданието на субекта, породено от нещо, което го измъчва и тласка към поведения, които правят живота му с другите особено труден.
3. Клиника, която посреща психотичното измерение чрез приемане на симптома.

Именно там, където езикът не може да намери думите, за да опише страданието, идва симптомът. Фройд го определя като „знака и заместителя на едно нагонно задоволяване, което не се е случило.“ (Лакаде, 2008, 36) Това очертава парадоксалната позиция на симптома – от една страна на заместител, носещ задоволяване, от друга – причина за страдание. За разлика от другите образувания на несъзнаваното, които се появяват неочаквано симптомът се повтаря и се включва в изграждането на

идентичността на субекта. Когато терапевтът се „оставя“ да бъде воден от симптома успява да намери нишката, която да го води в терапевтичната работа и начин как да съпровожда субекта в работа му по справяне с неговото страдание.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дунева, Д. (2019). Социална адаптация и девиантно поведение. Изследване и практика, Библиотека „Диоген“, 27(1), 158.
2. Клутур-Монрибо, Ж. (2008). Нашите малки други. Детето и неговите симптоми. София, 133-138.
3. Лакаде, Ф. (2008). Сексуалността и нейният превод: от тялото до думите на всекидневния език. Детето и неговите симптоми. София, 36-54.
4. Роа, Д. (2002). Изненадите на несъзнаваното. Изненадите на несъзнаваното. София, 5-6.
5. Фройд, З. (1991). Ужасяващото. Естетика, изкуство и литература. София, 512.

Кирил Трајчев

Република Северна Македонија

РАЦИОНАЛЕН И ИРАЦИОНАЛЕН СТРАВ ОД СМРТТА

АПСТРАКТ: Смртта е еден од најистражуваните феномени во историјата на науката, но и феномен за кој може да се дадат најмалку сигурни одговори на отворените прашања произлезени од истражувањата. Од друга страна стравовите се една појава со која се соочуваме секојдневно. Целта на овој труд е компаративно да го разгледа и проследи стравот од смртта. Главно вниманието е фокусирано на двата видови страв од смртта: рационалниот и ирационалниот. Се прави и релевантна дистинкција помеѓу рационален и ирационален страв наспроти оправдан и неоправдан страв. Кога стравот мотивира и стимулира реализација на животните цели, потреби и барања и е во функција на некакво добро на поединецот, зборуваме за рационален страв и обратно.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: смрт, страв од смртта, рационален страв, ирационален страв

RATIONAL AND IRRATIONAL FEAR OF DEATH

ABSTRACT: Death is one of the most explored phenomena in the history of science and It's also a phenomena to which we can provide the least reliable answers to the open questions that arise from the research. On the other hand fears are phenomena that we face everyday. The aim of this paper is to review and to explore the fear of death comparatively. The main attention is focused on two types of fear of death: rational and irrational. A relevant distinction between rational and irrational fear versus justified and unjustified fear is also made. When fear motivates and stimulates the realization of life goals, needs and demands and serves for the good of the individual, we are talking about rational fear and vice versa.

KEYWORDS: death, fear of death, rational fear, irrational fear

Стравот е едно од темелните чувства кои ја одредуваат личноста на човекот. Се плашме секојдневно од сè и сешто. Се плашме да не направиме грешка, се плашме од животни катастрофи, војни, болести, смрт. Во разни периоди од животот се карактеристични одредени форми на страв, кои може да бидат зачестени или пак типични за тој период. На пример децата почесто се плашат од темнината, адолесцентите се грижат и плашат дали ќе бидат прифатени од врсниците и средината во која живеат, возрасните се плашат дали и како ќе обезбедат егзистенција за своето семејство, постарите луѓе многу повеќе се плашат од болести. Стравот понекогаш ни го одредува начинот на кој го опсервираме светот околу нас, начинот на кој општите меѓу нас. На основно биолошко ниво, стравот не мотивира да преземеме соодветни чекори за да се одбраниме од некоја опасност и ни помага да преживееме. Умереното ниво на страв во одредени животни ситуации дури може да ни биде од голема полза.

Начините на манифестирање на стравот ќе ги поделиме на три категории:

1. Субјективно доживување (исчекување дека нешто лошо ќе се случи, страв од нешто конкретно или од нешто нејасно и неодредено, убеденост дека опасноста постојано демне, чувство дека личноста ќе изгуби контрола над себе, ќе полуди или

пак ќе умре), 2. Карактеристични однесувања (бегање, избегнување, засолнување на сигурно место, внимателно движење, често свртување, претпазливост, вознемиреност и т.н.), 3. Телесни симптоми (силно чукање на срцето, недостаток на воздух, потење, треперење на рацете или други делови од телото, несвестица, затегање на мускулите, грчеви во стомакот и т.н.). Значи стравот не се манифестира само субјективно, внатре самата личност, туку има и свои конкретни надворешни манифестации.

Кога зборуваме за стравот многу важно е да се направи една принципиелна диференцијација помеѓу нормален страв и патолошки страв. Кај човекот кој доживува нормален страв секогаш постои логичка основа за причината за стравот, има можност за рационално толкување и сосема евидентна оправданост.

Смртта е еден од најчудните, најтаинствените и најзаstraшувачките феномени во историјата на човештвото воопшто. Саркастичниот коментар на големиот романско – француски мислител Емил Сиоран¹ за тоа дека смртта низ историјата воопшто не изгубила на својата свежина и покрај фактот дека отсекогаш се умира, доволно зборува за тоа дека смртта е присутна во нашето секојдневие како ретко која друга појава. Смртта е високо индивидуален феномен и свесноста за неа многу варира од личност до личност. Од моментот на личната рецепција на смртта, секоја личност, на еден или друг начин се среќава и ја носи со себе во текот на целиот живот.

Стравот од смртта е емоционална реакција, свесна или несвесна, пред опасноста од прекинување на животот. Тоа е феномен кој не може лесно и едноставно да се дефинира и покрај тоа што е прилично опишуван и застапен во дел од научната литература. Стравот од смртта е и феномен кој има свое специфично и индивидуално значење и се разликува кај поединците, групите, нациите и културите во светот. Во оваа категорија спаѓаат и нормалниот и патолошкиот страв, кои имаат свои интрапсихички и интерперсонални димензии, потоа стравот од сопствената смрт, стравот од смрт на други луѓе, особено најблиските. Поширокиот контекст ги опфаќа и стравот од болките и страдањата при умирањето, стравот од мртвите и нивните души и слично. Во рамките на стравот од смртта влегуваат и поимите стрептеж, тежобност, трема, гроза, ужас пред смртта.

Обидите да се дефинира и прецизно да се определи поимот страв од смртта од клинички аспект наидува на големи потешкотии, бидејќи прогресот на неговото разбирање и толкување го нема тоа темпо како што е случај со останатите клинички форми на страв. Еден од основните проблеми е како да се најде тенката граница кога нормалниот страв од смртта преминува во форми кои се патолошки. Генерално стравот од смртта можеме да го лоцираме и сместиме во групата на егзистенцијални стравови. Од клинички аспект стравот од смртта може да се дефинира како опасност од сопственото умирање и смрт, особено лоша смрт, агонија, умирање и смрт на други личности, страв од тоа што ќе биде по смртта, страв од распаѓање на телото, неизвесност во однос на евентуален друг живот и бесмртноста на душата или пак опседнатост со ништавилото и целосното исчезнување, страв од заборав и слично.

Основното прашање кое се поставува во овој труд е колку е рационален стравот од смртта? Бидејќи смртта претставува прекин на животот и сите витални функции, јасно е дека со нејзиното доаѓање престанува и можноста да сториме што и да е. Следствено на ова самата смрт ни овозможува промислување за конечноста на сопственото постоење, па самиот наш личен страв од смртта не поттикнува да живееме во склад со општествените норми. Едгар Морен² истакнува дека човекот

1. Emil Sioran, Priznanja I anateme, Svetovi, Novi Sad, 1995.

2. Edgar Moren, BIGZ, Beograd, 1981.

од модерната епоха, иако е на највисок степен на технички развој, на предизвикот на смртта реагира со страв. Значи очигледно е дека стравот од смртта е сеприсутен.

Ќе тргнеме од двете најпознати генерални гледишта по прашањето за рационалноста на стравот од смртта. Првото гледиште е епикурејското толкување на стравот од смртта, додека второто е депривационистичкото.

Епикурејското гледиште упатува на фактот дека смртта ја нема во нашата свесност, што повлекува заклучок дека не треба од неа да се плашиме. Според Епикур, „ додека сме ние смртта ја нема, кога ќе настапи смртта нас повеќе не нема³“. Според ова во случај на смрт нема никаков субјект кој трпи зло, односно нема време кога смртта би била зла за личноста. Епикурејската позиција на посматрање на вредноста на смртта се сведува на тврдењето дека ако нешто не можеме ни во принцип да го искусиме, тогаш тоа не може да биде лошо за нас. На ова може да се надоврзе и ставот на Лукрециј во врска со смртта, во кој се вели дека пренаталното непостоење е изедначено со постморталното непостоење⁴.

Второто гледиште истакнува дека смртта е нешто лошо, кое нас не лишува од можностите, желбите и целите кои би можеле да ги оствариме за време на животот, па на крајот го прави рационален и самиот страв од смртта. Оттука е и поголема трагичноста во перцепцијата на смртта кај помладите луѓе. Тоа што во смртта нема искуство за депривационистите не претставува значаен проблем, затоа што смртта спаѓа во неискуствените зла. Неискуствени зла се одредени појави, факти кои се против нашите интереси, а се далеку од нашиот емпириски дијапазон. Тврдењето на депривационистите се сведува на тоа дека навистина постојат неискуствени зла и дека смртта е едно од најголемите и токму поради тоа таа е некакво зло. Токму иземањето на можностите, желбите и целите во животот го прави стравот од смртта рационален.

Треба да се направи строга дистинкција помеѓу рационален и ирационален страв од една страна и оправдан и непоравдан страв од друга страна. Некој страв може да биде ирационален, но оправдан и обратно. На пример: некој се палши од некое животно, бидејќи некогаш бил нападат и повреден од истото. Веројатноста пак да биде нападат е сосема мала, но и покрај тоа тој и понатаму се плаши. Може да се каже дека овој страв е ирационален, но и оправдан. Дали стравот од смртта е оправдан? Ако состојбата на нештата е таква што од истата би имале само зло, стравот е оправдан и обратно. Во основа стравот од смртта е страв од некаков иден настан кој неминовно ќе се случи, без да можеме најчесто да прецизираме како и кога. Од друга страна смртта нема некоја екстензивна природа во самата своја актуелност. На некој начин постојано не демне, односно може да се случи било кога, доаѓа за кратко и исчезнува заедно со нас. И згора на тоа е последно искуство, какво и да е и колку и да трае, ако воопшто трае. Всушност од самото тоа искуство не постои никаква рефлексивност.

Сооченоста со минливоста и смртта можеме да го разгледуваме во контекст на мотивацијата за секојдневното живеење и подигнувањето на квалитетот на животот. Оттука и стравот од смртта би бил дискретно рационален во случај кога служи како мотиватор кој не неведува на секојдневните извори на животот. Од друга страна самата природа на смртта како нешто апсолутно непознато, како врвна мистерија и вечна енигма и не до крај одговорените прашања за конечниот исход од неа самата му дава оправдување на поединецот во рационалноста на стравот од смртта.

3. Epikur, Epkur pozdravlja Menoikeja, во Branko Bošnjak, Od Aristotela do renesanse, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978, стр. 145.

4. Кар, Лукрециј, За природата на нештата, Прев. Љубинка Басотова, Култура, Скопје, 2001.

За да ги определиме условите за рационалниот страв од смртта, потребно е да ги определиме условите за рационалниот страв воопшто. Откако ќе се определат условите за рационалниот страв воопшто, потребно е да се утврди дали стравот од смртта ги исполнува определените услови. Во овој случај ќе се послужиме со разгледувањето на четирите услови за рационален страв, кои ги изнесува Џефри Марфи во еден негов познат труд⁵. Рационално е личноста P да се плаши од некоја состојба на стварите или појавите S ако:

1. P има разумно убедување дека S е присутно или многу веројатно е присутно.
2. P има разумно убедување дека: а) S не е лесно да се избегне и б) S е многу непожелно и лошо за P.
3. Стравот од S може да биде инструментален, така што ќе доведе до однесување или дејство кое ќе му овозможи на P да го избегне S.
4. Стравот од S е компатибилен, барем на подолго време, со задоволување на другите важни желби на P.

Да ги разгледаме сега по ред наведените услови, имајќи предвид дека првите два услови се однесуваат на оправданоста на стравот во однос на објектот на стравот, додека третиот и четвртиот услов се однесуваат на функцијата на стравот во животот на самата личност.

Првиот услов ги исклучува од категоријата на рационален страв сите оние стравови кои се темелат на психотични делузии. Така одредени видови параноја, алкохолните делириуми и слични појави кои резултираат со разни визуелни привиди не го задоволуваат првиот услов, бидејќи објектот на стравот воопшто не е присутен, а убедувањето дека е присутен не е разумно.

Вториот услов ги исклучува од категоријата на рационален страв сите оние стравови кои се темелат на фобиите. Така стравот од некои видови животни, од височина, од возење во лифт и слично не го задоволуваат вториот услов, бидејќи во нормални околности животните, лифтот, височината не претставуваат никаква сериозна закана или опасност, а верувањето дека се непожелни и лоши не е разумно.

Третиот услов ги исклучува од категоријата на рационален страв сите оние стравови кои немаат функција која ќе ни овозможи одбегнување на лошите ствари или појави. Рационалноста во овој контекст ја разбираме како целисходност на активността, а целта на стравот е избегнување на опасноста. Оваа функционалност на стравот е позната како рефлекс „fight or flight“, односно стравот има функција да ја подготви личноста на борба или бегство.

Четвртиот услов ги исклучува од категоријата на рационален страв сите оние стравови кои не се компатибилни со реализирањето на нашите фундаментални животни цели. Така на пример може да се плашиме од одредени инсекти на таков начин што секогаш се престашуваме кога ќе ги видиме, но ако стравот е нараснат до тој степен да воопшто не излегуваме од сопствениот дом затоа што знаеме дека некаде надвор има такви инсекти, тогаш тој страв е ирационален. Тој е ирационален токму поради тоа што ни создава пречки во нормалниот социјален живот, интеракцијата со другите луѓе и остварувањето на основните животни цели и потреби.

Генерално гледано рационален страв би бил оној страв кој е во функција на некакво добро или придобивка за поединецот. Ако истиот стимулира, инспирира или мотивира и е во склад со нашите животни потреби, барања, цели и придонесува

5. Murphy, Jeffrie G., Rationality and Fear of Death, во J. M. Fischer (ed.), The Metaphysics of Detach, Standford University Press, Standford, 1993, стр. 49

истите да бидат остварени, во таков случај слободно може да зборуваме за рационален страв. Во спротивен случај се работи за ирационален страв. Така е воопшто со секој страв, па и со стравот од смртта, со напомена дека сепак тој е специфичен токму поради самата природа на смртта и основните карактеристики што таа ги носи: фаталност, неминовност, таинственост, непредвидливост и слично.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Borazio, Đan Domeniko, O umiranju, Laguna, Beograd, 2017.
 2. Epikur, Epkur pozdravlja Menoikeja, во Branko Bošnjak, Od Aristotela do renesanse, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978.
 3. Erić, Ljubomir, Rečnik straha, Arhipelag, Beograd, 2007.
 4. Erić, Ljubomir, Strah od smrti, Arhipelag, Beograd, 2007.
 5. Erić, Ljubomir, Enciklopedija straha, Službeni glasnik, Beograd, 2015.
 6. Erić, Ljubomir, Sigmund Frojd: Život sa strahom od smrti 1. (1856 - 1902), Arhipelag, Beograd, 2016.
 7. Erić, Ljubomir, Sigmund Frojd: Život sa strahom od smrti 2. (1902 - 1920), Arhipelag, Beograd, 2018.
 8. Frojd, Sigmund, Mi i smrt, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2011.
 9. Hercigonja – Kocijan, Dubravka, Psihološki aspekti umiranja i smrti, Crkva u svijetu god. 33 br. 1, Split, 1998.
 10. Jalom, Irvin, Smisao života, Psihopolis, Novi Sad, 2015.
 11. Jankelevitch, Vladimir, Smrt, Zid, Sarajevo, 1997.
 12. Jerotić, Vladeta, Sigmund Frojd i strah od smrti, Polja god. XXIV br. 236, Novi Sad, 1978.
 13. Jung, Karl Gustav, Duh i život, Matica srpska, Novi Sad, 1978.
 14. Kjubler Ros, Elizabet, O smrti i umiranju, Nađa Novaković, Beograd, 2010.
 15. Moren, Edgar, Čovek i smrt, BIGZ, Beograd, 1981.
 16. Murphy, Jeffrie G., Rationality and Fear of Death, во J. M. Fischer (ed.), The Metaphysics of Death, Standford University Press, Standford, 1993.
 17. Pajin, Dušan, Strah od smrti i sećanje na smrt, Kulture Istoka god. V br. 15, Gornji Milanovac, 1988.
 18. Sioran, Emil, Priznanja i anateme, Svetovi, Novi Sad, 1995.
 19. Tadić, Ljubomir, Zagonetka smrti, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
 20. Toma, Luj-Vensan, Antropologija smrti T. I-II, Prosveta, Beograd, 1980.
 21. Toma, Luj-Vensan, Smrt danas, Biblioteka XX vek, Beograd, 1989.
 22. Toynbee, Arnold, Man's Concern with Death, Hodder and Stoghton, London, 1969.
 23. Tugendhat, Ernst, O smrti, Karpos, Loznica, 2010.
- ***
24. Андонов, Владимир Н., Умирање и смрт, Табернакул, Скопје, 2001.
 25. Жизнь человека перед лицом смерти, Индрик, Москва, 2006.
 26. Кар, Лукрециј, За природата на нештата, Прев. Љубинка Басотова, Култура, Скопје, 2005.
 27. Колаковски, Лешек, О рационализовању смрти, Градац год. 24, бр. 124-125, Чачак, 1997.
 28. Силберн, Лилијан, Празнина, ништавило, бездан, Градац год. 22, бр. 115, Чачак, 1995.
 29. Франкл, Виктор, Зашто се нисте убили – тражење смисла живљења, ИП „Жарко Албуљ“, Београд, 2009.
 30. Шорон, Жак, Смртта и западната мисла, Табернакул, Скопје, 2001.

Доц. д-р Снежана Малцов
Република Северна Македонија

МЕНАЏИРАЊЕ НА ОРГАНИЗАЦИСКИ ПРОМЕНИ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО

АПСТРАКТ: Ако се обидеме да направиме една ретроспектива на економското учење во 20тиот век, ќе воочиме дека неодминлива економска појава со која се занимаваат скоро сите микро економисти е менаџментот. Безразлика со кој поим о означуваат овој своевиден универзален и неодминлив економски процес, заеднички именител за сите е дека менаџментот ги покрива сите функции од кои зависи успешното работење на секој економски субјект, и дека без него е незамисливо функционирањето на образованието, индустриското општество, но и на цивилизацијата воопшто. Како резултат на многубројните проучувања на менаџментот, создадени се многубројни школи за менаџмент, помеѓу кои најзначајни.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: менаџмент, економија, образование, општество

MANAGING ORGANIZATIONAL CHANGES IN EDUCATION

ABSTRACT: If we try to make a retrospective of economic learning in the 20th century, we will find that the inevitable economic phenomenon that almost all micro economists are dealing with is management. that management covers all the functions on which the successful operation of any economic entity depends, and that without it the functioning of education, industrial society, and civilization in general is unthinkable. as a result of numerous management studies, numerous management schools have been created, the most significant of which.

KEYWORDS: management, economy, education, society

МЕНАЏМЕНТ НА ОРГАНИЗАЦИСКИ ПРОМЕНИ

За да се одржи чекорот со деловниот свет, организациите честопати треба да спроведат претпазливи промени кои влијаат на нивните процеси, производи и луѓе. Промената е неизвежен момент во рамки на деловните активности денес. Може да биде тешко, а луѓето честопати му се спротивставуваат. Но, за да развијат агилна култура на работното место, организациите треба да следат систематски пристап кон управување со големи промени. Експертите за развој на организацијата воспоставија пристапи за успешно навигација низ промените.

Организациските лидери мораат да ги идентификуваат и реагираат брзо на промените во пазарот и неочекуваните предизвици, но повеќето не се во состојба да создадат агилна култура. Сепак, агилното раководство - од извршните директори до менаџерите пониско ниво - ги раздвојуваат високите перформанси од организациите со понизок степен. Компаниите кои постојано ги надминуваат конкурентите во профитабилноста, пазарниот удел, растот на приходите и задоволството на клиентите, покажуваат многу поголема агилност од остантите организации.

Стапката на големи организациски промени драстично се забрза во оваа деценија. Глобалното истражување и советодавна компанија Гартнер известува

дека просечната организација претрпела пет измени во претпријатието во последните три години и 73% од организациите очекуваат повеќе иницијативи за промена во следните неколку години.

Бидејќи иницијативите за промена стануваат почести и распространети, важноста на управувањето со поединците преку промените се стекна со кредибилитет. Големите промени можат да влијаат на организациите на сите нивоа. Многу корпоративни лидери заклучиле дека неправилното управувањето со вработените преку промена може да сноси последици: вработените кои се незадоволни или вознемирени од промените, генерално се помалку продуктивни.

Работодавачот кој е сериозен во управувањето со промените треба да развие план за комуникација, патоказ за спонзори на промени, интегрирани програми за обука и план за справување со отпор.

Соодветно лидерство и поддршка од извршниот тим е клучно за обединување на организацијата зад заедничката стратешка насока. Друг клучен момент е сигурноста дека сите менаџери се опремени да ги насочат своите подредени кон посветеност.

Еден-на-еден разговори им помагаат на индивидуалните членови на тимот да анализираат како промената ќе влијае врз нив, да го одредат нивното ниво на посветеност и да изверат како ќе дејствуваат. Прашањата за вработените на кои менаџерот треба да одговори се:

- » Што се менува?
- » Зошто се менува?
- » Како тоа ќе влијае на нашата област?
- » Како тоа директно ќе влијае врз нас?

За жал, многу менаџери не се вешти во управувањето со промените. Недостатокот на вештини за управување со промени кај менаџерите може да доведе до отежнување на имплементирањето на промените. Анкетата за рентабилност на Тауерс Вотсон и промена на комуникациите откри дека 87 проценти од работодавците обучуваат менаџери за ефикасно управување со промените; меѓутоа, само една четвртина од тие работодавци сметаат дека обуката е ефективна. За да се зголемат вештините на менаџерите, одделот за човечки ресурси треба да обезбеди обука што е прилагодена на специфичните промени и компетенциите потребни за водење успешна промена

Одделот за човечки ресурси може да игра двојна улога во управувањето со промените преку иницирање и водење на промената и служејќи како олеснувач за промените што ги иницираат другите лидери и оддели.

Одделот за човечки ресурси извршува различни функции поврзани со комуникација, имплементација и следење на големи промени. Најчесто, професионалците за човечки ресурси им помагаат на вработените служејќи како контакт за прашања и проблеми и објаснувајќи ги какво влијание ќе имаат промените врз вработените. Покрај тоа, одделот за човечки ресурси често ги координира состаноците и комуникациите за промената. Други вообичаени улоги и одговорности на одделот за човечки ресурси вклучуваат:

- » Обезбедување првични информации но вработените за промените.
- » Развој на програми за обука.
- » Подготовка на информативни документи.
- » Проценка на подготвеноста пред промената.
- » Анализа на потенцијалното влијание.

Чекори во процесот на управување со промени

Организациите треба систематски да се подготват и да спроведат големи организациски промени. Џон Котер, професор на Харвард, разви добро познат и широко прифатен пристап за управување со организациските промени. Овој пристап ги вклучува следните фази.

1. **„Создадете чувство на итност“**. Успешните напори за трансформација обично започнуваат кога лидерите го испитуваат пазарот за промени што може да доведат до нови конкурентни предности за организацијата. Овие промени можат да произлезат од демографските промени, социјалните трендови, новата технологија, промените на пазарот или конкурентите или новите регулативи на владата. Лидерите треба да објаснат дека потенцијалната криза или голема можност е неминовна и треба да охрабрат искрена дискусија низ целата организација. Создавањето чувство на итност дека статус кво веќе не е прифатлив, е од суштинско значење за да се добие енергична соработка на работната сила.
2. **„Изградете водечка коалиција“**. Откако вработените ќе почувствуваат чувство на итност, водачите треба да формираат група со доволно моќ да ја водат промената. На членовите им треба значителен авторитет заснован на позиција, стручност, кредибилитет и лидерство, како и ефективни вештини за управување и докажани лидерски способности. Оваа коалиција мора да научи да работи заедно врз основа на доверба и да постави заедничка цел.
3. **„Формирајте стратешка визија и иницијативи“**. Водечката коалиција треба да креира јасен вид за иднината, да ги мотивира луѓето да преземат соодветни активности и да ги координираат своите постапки. Ефективна визија е замислива, пожелна, изводлива, фокусирана и флексибилна, според Котр.
4. **„Направете волонтерска војска“**. Откако водечката коалиција ја разви визијата, нејзините членови треба да обезбедат обемна комуникација за тоа како промената ќе го подобри бизнисот и како овие подобрувања ќе им бидат од полза на вработените. Клучните елементи во ефективната комуникација вклучуваат едноставност, употреба на примери, повеќе дискусија, повторување, објаснување на очигледни недоследности и двонасочна комуникација. Групата треба да го моделира однесувањето очекувано од вработените
5. **„Создадете краткорочни победи“**. За успешна и трајна промена е потребно време, тоа може да биде обесхрабрувачко за вработените на сите нивоа на организацијата. За да се одржи итноста, водачите треба да создадат услови што поддржуваат рани успеси и видливи подобрувања. Клучот е активно да се бараат можности за постигнување рани достигнувања и да се препознаат и наградат оние што ги направија овие достигнувања. Добрите краткорочни победи имаат нејасни резултати, видливи се за многу луѓе и се јасно поврзани со напорите за промена
6. **„Овозможи акција со отстранување на бариерите“**. За да се оспособат работниците да ја поддржат промената и да дејствуваат на визијата, водачите на промените треба да ги идентификуваат и отстранат пречките. Четири категории на важни пречки се:
 - Формалните структури што им отежнуваат на постапувањето на вработените.
 - Недостаток на потребни вештини.

- Персонал или информациски системи.
 - Надзорници кои ќе обесхрабрат активности за спроведување на новата визија.
7. **„Создадете краткорочни победи“**. За успешна и трајна промена е потребно време, и тоа може да биде обесхрабрувачко за вработените на сите нивоа на организацијата. За да се одржи итноста, водачите треба да создадат услови што поддржуваат рани успеси и видливи подобрувања. Клучот е активно да се бараат можности за постигнување рани достигнувања и да се препознаат и наградат оние што ги направија овие достигнувања. Добрите краткорочни победи имаат нејасни резултати, видливи се за многу луѓе и се јасно поврзани со напорите за промена.
 8. **„Одржување на промените“**. Додека не се вградат големи промени во културата на една организација (која може да трае и до една деценија), тие остануваат ранливи на отпор и регресија. Важно е да се користат раните успеси како основа за поголеми предизвици и да се ревидираат сите системи, структури и политики кои не одговараат на визијата за промена. Одделот за човечки ресурси може да ги консолидира придобивките со ангажирање, промовирање и развој на вработени кои можат да го спроведат визијата за трансформација.
 9. **„Институционална промена“**. Последната фаза во моделот на Котер за успешна промена е поврзување на промените во две клучни компоненти на корпоративната култура - норми на групно однесување и споделени вредности.

Фазите за организациска промена според Џон Котер

ЗАКЛУЧОК

Менаџментот станува цивилизациски процес со кој се соочуваат сите и насекаде во светот на образованието, бизнисот, политиката, културата, религијата и слично. Менаџментот станува подеднакво прифатлив за сите генерации, но особено е примамлив за младите и способните, кои имаат префинет вкус, моќ на одлучување и талент за управување и раководење со процесите во своите фирми, безразлика во која област делуваат. Поради тоа денес се смета дека успешниот менаџмент се потпира пред се на знаењето, искуството, умеењето да се донесуваат одлуки за сите потфати кои водат кон успех.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Making sense of change management“,3rd edition -Esther Cameron &Mike green
2. “What is change management? A guide to organizational transformation” – Bart Perkins
3. “Why you need an individual change model” – Tim Creasey
4. Менаџмент на Универзитетот,Универзитет „Св.Кирил и Методиј“,Скопје, 2003г.
5. [.https://www.shrm.org/resourcesandtools/tools-and-samples/toolkits/pages/managingorganizationalchange.aspx](https://www.shrm.org/resourcesandtools/tools-and-samples/toolkits/pages/managingorganizationalchange.aspx)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Change_management

Доц. д-р Снежана Малцов
Република Северна Македонија

МЕНАЏИРАЊЕ НА ПРОМЕНИ ВО ТИМОТ ВО ОБРАЗОВНАТА ИНСТИТУЦИЈА

АПСТРАКТ: Можноста организациите да управуваат и да се прилагодат на организациските промени е суштинска способност која се бара денес од работниците на работното место. Има многу дискусии за тоа што претставува тим и што претставува група. Во поголемиот дел од литературата, двата поима се користат заедно. Сепак, постојат круцијални разлики и секој што работи во една организација инстинктивно знае кога е во тим и кога е во група. Потребно е да се разјаснат суштинските разлики помеѓу овие два поима. Ова е важно кога зборуваме за промени затоа што тимовите и групите доживуваат промени на различни начини.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: организациска промена, управување, разлики, тим

MANAGING TEAM CHANGES IN THE EDUCATIONAL INSTITUTION

ABSTRACT: The ability for organizations to manage and adapt to organizational change is an essential skill required today by employees in the workplace. There is much discussion about what constitutes a team and what constitutes a group. In most of the literature, the two terms are used together. However, there are crucial differences, and anyone working in an organization instinctively knows when in a team and when in a group. The essential differences between these two terms need to be clarified. This is important when talking about change because teams and groups experience change in different ways.

KEYWORDS: globalization, technology, innovation, changes, organizational changes

МЕНАЏМЕНТ НА ПРОМЕНИ ВО ТИМОТ

Има многу дискусии за тоа што претставува тим и што претставува група. Во поголемиот дел од литературата, двата поима се користат заедно. Сепак, постојат круцијални разлики и секој што работи во една организација инстинктивно знае кога е во тим и кога е во група. Потребно е да се разјаснат суштинските разлики помеѓу овие два поима. Ова е важно кога зборуваме за промени затоа што тимовите и групите доживуваат промени на различни начини. Шејн и Бенис укажуваат на тоа дека група е "секој број на луѓе кои комуницираат едни со други, кои се психолошки запознаени едни со други и кои сметаат дека се група". Морган и Сор сугерираат дека „тимот е различен сет на две или повеќе лица кои меѓусебно зависат и адаптивно се дополнуваат за да се постигнат одредени заеднички цели". Сандстром и Сор го дефинираат работниот тим како „Мала група на лица кои имаат одговорност за резултатите за нивните организации." Коен и Бејли го дефинираат тимот како „коллекција на лица кои се меѓусебно зависни во своите задачи, кои ја делат одговорноста за резултатите, кои се гледаат себеси и другите социјален ентитет вграден во еден или повеќе поголеми социјални системи (на

пример, деловна единица или корпорација) и кои управуваат со своите односи во рамки на организациските граници“. Има неколку фактори кои влијаат врз нивото на ефективност или неефективност на еден тим. Такви се:

- » Мисијата на тимот, планирањето и поставувањето на целите - најефикасните тимови имаат силно чувство за нивната мисија, ја организираат својата работа околу таа мисија и ги испланираат и поставуваат целите во согласност со таа мисија. Јасно е дека целите, заедно со заедничкото разбирање и согласност се клучни. Самиот чин на поставување на целите е главен мотиватор за тимот; колку повеќе вашиот тим поставува јасни цели, толку е поголема веројатноста да успее. Јасните цели се уште поважни кога тимовите се вклучени во промени, делумно поради тоа што тимовите не знаат каде се движат, а делумно и поради тоа што силното чувство за остварување на целта може да ги ублажи некои од штетните ефекти на промената
- » Улогите во тимот - најдобар начин тимот да ги постигне своите цели е тој да биде логично структуриран околу тие цели. Индивидуалните членови на тимот треба да имаат јасни улоги и одговорност. Тие треба да имаат јасно разбирање не само за тоа каква е нивната индивидуална улога, туку и кои се улогите и одговорностите на другите членови на тимот. Кога ќе се случи промената (во или од тимот), јасноста за улогата има две корисни функции: овозможува јасно чувство за цел и обезбедува рамка за поддршка за остварување на задачите.
- » Оперативни процеси на тимот - тимот треба да има одредени процеси за овозможување на луѓето да ја извршат својата работа заедно. Потребни се одредени работи за да се овозможи задачата да се постигне на начин кој е поефикасен и поефективен. За време на промени, обично притисоците и приоритетите можат да ги натераат луѓето да се оддалечат од тимот, оперативните процеси на тимот можат да дејствуваат како помагатели, овозможувајќи да се продолжи со функционирањето на успешниот тим.
- » Интерперсонални врски во тимот - членовите на тимот мора активно да комуницираат меѓу себе. За да се постигне јасно разбирање на целите и улогите, тимот треба да работи заедно за да се согласи и да ги разјасни. Оперативните процеси исто така мора да бидат дискутирани и договорени. За да се постигне ова ниво на комуникација, меѓучовечките односи во рамките на тимот треба да бидат во релативно здрава состојба. Во време на промена, индивидуалното ниво на стрес се зголемува и постои тенденција индивидуата да се фокусира повеќе на задачата отколку на односите со луѓето. Високо ниво на доверба во рамките на тимот е темел за соочување со конфликтот.
- » Врски помеѓу тимови - тимовите не можат да работат изолирано со надеж за постигнување на нивните организациони цели. Природата на организациите денес е сложена, софистицирана и со зголемени граници - создава ситуации кога целите на тимот ретко можат да се постигнат без помош на другите. Колку и да е тимот способен во решавањето на претходните четири категории, треба да се посвети внимание на меѓутимските односи. Ова е заради зголемувањето на стратешките партнерства и глобалните организации. Тоа е исто така затоа што околината се менува побрзо и е покомплексна, така што одржувањето контакти и добивањето информации надвор од тимот е основна стратегија за опстанок.

Сите тимови поминуваат низ процес на промена кога се формираат за прв пат и кога се случуваат значајни настани како пристигнување на нов член, заминување на клучен член, промена на обемот, зголемен притисок однадвор или промена во организациска структура.

Од особена важност е да се разбере како функционира секоја индивидуа, се со цел успешно да се изменаџира индивидуалната промена. Абрахам Маслоу со неговата теорија за хиерархијата на човечките потреби придонесува кон разбирањето на индивидуалните потреби.

Маслоу истражувал што ги прави мажите и жените креативни, сочувствителни, спонтани и способни да го живеат својот живот во целост. Затоа, тој ги проучувал животите на луѓето кои ги покажувале овие особини во текот на животот и со тоа дошло до неговата теорија за мотивација, нарекувајќи ја хиерархија на потребите.

Маслоу верувал дека човечките суштества имаат вградена желба да растат и да се развиваат и да се движат кон нешто што го нарекол самореализација. Меѓутоа, за да се развие самореализација, поединецот прво треба да ги надмине или задоволи бројните други потреби. Еден од сознанијата на Маслоу беше дека сè додека не се задоволат потребите на пониско ниво, една личност нема да напредува или да се интересира за потребите повисоки од пирамидата. Тој ги забележа првите четири нивоа на потреби како „недостаток“ на потребите. Со тоа тој мислел дека тоа е отсуството на задоволство што доведува до тоа индивидуата да биде мотивирана да постигне нешто.

Физиолошките потреби се барања, како што се храна, вода и дом. Јасно е дека кога овие потреби не се исполнети индивидуата ќе доживеат физиолошки симптоми како што се глад, жед, непријатност и фрустрација.

Безбедносни потреби се оние кои се занимаваат со нивото на закана и желба за чувство на безбедност. Иако безбедносните потреби за некои можеби се однесуваат на вистинската физичка безбедност, Маслоу верува дека за многумина во западниот свет потребата се засновала повеќе на идејата за психолошка безбедност. Потребата од љубов и потребите на припадност се повеќе меѓучовечки. Ова подразбира потреба од љубов и припадност во емотивно интимна околина. Чувство на припадност ретко може да се постигне, освен ако поединецот не дава нешто, како и да прима нешто. Луѓето мораат да инвестираат нешто од себе во ситуација со некое лице или група. И покрај тоа што е повисока во хиерархијата од физички или безбедносни потреби, желбата за љубов и припадност е слична по тоа што ги мотивира луѓето кога го чувствуваат отсуството.

Потребите за самоисполнување се исполнети на два начина. Тие се исполнети преку задоволството што поединците го добиваат кога постигнуваат компетентност или способност во правење нешто. Тие се исполнети и преку добивање признание за нивното достигнување. Маслоу поставил една последна потреба - потребата од самореализација. Тој го опиша како „желба да стане се повеќе и повеќе она што е, да стане сè што може човек да стане“.

Психилошки пристап кон промени

Хуманистичкиот психолошки пристап кон промената комбинира некои од претходните пристапи додека. Се појави како движење во Соединетите држави во текот на 1950-тите и 1960-тите. Американската асоцијација на хуманистичка психологија го опишува како пристап што се однесува на теми со малку место во постојните теории и системи: на пр. љубов, креативност, самореализација, повисоки вредности, одговорност, значење, трансцендентално искуство, врвно искуство, храброст и поврзани концепти.

Во овој дел гледаме како хуманистичкиот пристап се разликува од однесувањето и когнитивните пристапи. Иако е преземена од книга која повеќе се занимава со советување и психотерапија, тоа илустрира каде е хуманистичката психологија во однос на другите пристапи. Хуманистичката психологија има голем број клучни области на фокус:

- » важноста на субјективната свест;
- » важноста за преземање одговорност во некои ситуации - или барем претпоставката како би се чувствувале, како би размислувале или како би се однесувале во одредена ситуација;
- » значењето на личноста како цел ентитет - во смисла на тоа дека како луѓе не сме само она што го мислиме или она што го чувствуваме, ние не сме само наше однесување. Ние постоиме во социјален и културен контекст.

ЗАКЛУЧОК

Најприоритетно е прашањето како ќе се одвива промената со менаџирањето на тимот. Но, без разлика на проблемите и контраверзиите кои се јавуваат на тој пат, особено оние сврзани со моделот и начинот на којшто ќе се изведе промената, процесот на остварување на целта мора да продолжи. Со промената треба да се тргне во насока на враќање кон изворните принципи на образовниот систем и зацврстување на веќе изградените елементи во образовниот систем.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Making sense of change management“,3rd edition -Esther Cameron &Mike green
2. “What is change management? A guide to organizational transformation” – Bart Perkins
3. Петковски,К. Менаџмент во училиште, Просветен работник, Скопје, 1988
4. Проф.д-р Младен Вилотијевиќ, Организација и руковођење школом, Научна книга Белград
5. “Why you need an individual change model” – Tim Creasey
6. „Management”-Peter Ducker 2012
7. „Leadership and Change Management”-Joseph.C(2017)

Доц. д-р Снежана Малцов
Република Северна Македонија

МЕНАЏИРАЊЕ НА ПРОМЕНИ ВО ОБРАЗОВАНИЕ

АПСТРАКТ: Глобализацијата и постојаната иновација на технологијата придонесува кон тоа да постојано се развива деловното опкружување. Феномените, како што се социјалните медиуми и прилагодливоста на мобилната телефонија, го револуционизираа бизнисот и ефектот од тоа е сè поголемата потреба за промени и управувањето со истите. Лесно достапните информации резултираат со невиден преглед од акционерите и медиумите што доведува до притисок врз управувањето. Кога деловното опкружување ќе доживее толку многу промени, тогаш организациите мора да научат да раководат и со промените. Затоа, можноста да управуваат и да се прилагодат на организациските промени е суштинска способност која се бара денес од работниците на работното место.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: глобализација, технологија, иновација, промени, организациски промени

MANAGING CHANGES IN EDUCATION

ABSTRACT: Globalization and constant technology innovation contribute to the ever-evolving business environment. Phenomena, such as social media and the adaptability of mobile telephony, have revolutionized business, and the effect is that there is a growing need for change and management. Easily accessible information results in unprecedented scrutiny by shareholders and the media, which puts pressure on management. When the business environment is experiencing so much change, organizations must learn to manage change as well. Therefore, being able to manage and adapt to organizational change is an essential capability required today by workers in the workplace.

KEYWORDS: globalization, technology, innovation, changes, organizational changes

ВОВЕД ВО УПРАВУВАЊЕ СО ПРОМЕНИ

Управување со промени (или менаџмент на промени) е колективен термин за сите пристапи за подготовка, поддршка и помош на индивидуалци, тимови и организации при донесувањето на организациски промени. Најчестите двигатели на промени вклучуваат: технолошка еволуција, прегледи на процеси, криза и промени во навиките на потрошувачите; притисок од нови деловни учесници, спојувања и организациско реструктурирање. Вклучува методи со кои се пренасочува или речефинира употребата на ресурси, деловниот процес, распределбата на буџетот или други начини на работа кои значително ја менуваат компанијата или организацијата. Управувањето со организациските промени се смета за целосна организација и што треба да се промени, додека управувањето со промените може да се користи единствено за да се однесува на тоа како луѓето и тимовите се засегнати од таквата организациска транзиција. Менаџментот на промени се занимава со многу различни дисциплини, од однесувањето и општествените науки до информатичката технологија и деловните решенија.

Глобализацијата и постојаната иновација на технологијата придонесува кон тоа да постојано се развива деловното опкружување. Феномените, како што се социјалните медиуми и прилагодливоста на мобилната телефонија, го револуционизираа бизнисот и ефектот од тоа е сè поголемата потреба за промени и управувањето со истите. Лесно достапните информации резултираат со невиден преглед од акционерите и медиумите што доведува до притисок врз управувањето.

Кога деловното опкружување ќе доживее толку многу промени, тогаш организациите мора да научат да раководат и со промените. Затоа, можноста да управуваат и да се прилагодат на организациските промени е суштинска способност која се бара денес од работниците на работното место. Сепак, голема и брза организациска промена е многу тешка затоа што структурата, културата и рутините на организациите често рефлектираат со упорен и тешко отстранлив „отпечаток“ од минатите периоди, кој е отпорен на радикални промени дури и кога сегашното опкружување на организацијата се менува брзо.

Денес, менаџментот е универзална активност која не ги одминува факултетите туку напротив тој е дел од нивната определба. Менаџерот и менаџментот имаат сè поголема улога во сферата на воспитанието и образованието токму поради тоа што води особена сметка за меѓучовечките односи, се јавува во улога на лидер и менаџерот е тој што ги поврзува луѓето. Но, менаџерот се јавува и као претставник на институцијата и таа ја претставува пошироката јавност.

Кога е потребен менаџментот на промени

Менаџментот на промени е потребен секогаш кога претпријатието презема програма или настан што ги прекинува дневните активности. Таквата активност може да влијае врз:

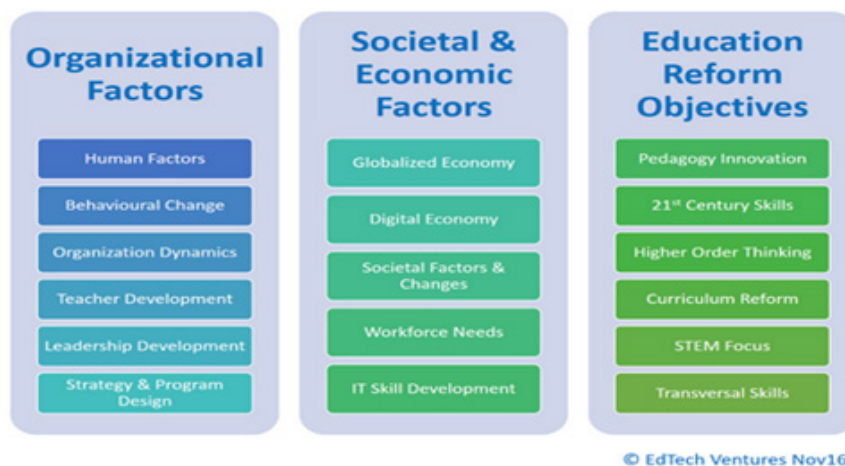
1. Работното место на индивидуалците - многу работни места бараат поединци или групи да ги извршуваат задачите постојано. Секторот за сметководство има дневни, неделни, месечни и годишни активности. Со текот на времето, повеќето луѓе се чувствуваат удобно со обезбедените алатки и ритмот на работниот календар. Дури и едноставните промени може да го нарушат работниот тек и да бидат неубедливи за вработените.
2. Улогите на индивидуалците - многу луѓе ја гледаат својата вредност на организацијата како добар технички архитект, програмер или специјалист за безбедност. Кога ќе биде побарано да заземат различна улога, тие може да станат многу непријатни. Луѓето со одлични технички вештини честопати се изненадени кога ќе бидат замолени да станат менаџери. Наместо да ги извршуваат сите задачи, тие треба да научат да работат преку други луѓе. Откако веќе не се наградени за вештините што ги направија успешни, вработените можат да ја доведат во прашање нивната цел.
3. Самата организација - извршните тимови дебатираат за големи промени со месеци пред да донесат конечни одлуки, овозможувајќи им на секој член да стекне подлабоко разбирање за ефектите што ќе ги има промената врз претпријатието. Дури и ако тие не се согласуваат со конечната одлука, тие имаат време да утврдат дали да го прифатат новиот правец или навремено да заминат. Поединците пониски во хиерархијата ретко имаат време да обработуваат големи промени. Директорите не сакаат вработените да се грижат за настани што може да не се случат се додека не биде јасно промената ќе се случи. Покрај тоа, посилното спроведување на трговија со инсајдери им забранува на

директорите да споделуваат информации за претстојните спојувања, аквизиции или пренасочувања. Како такви, поединците кои не се дел од извршниот тим имаат многу помалку време да се подготват за планираната промена и може да решат да заминат додека се преземе промената, што го отежнува управувањето со промените.

Програмите за управување со промените во организацијата бараат неколку работи да бидат успешни:

Вистински извршен спонзор. Спонзорството е клучно. Спонзорот на менаџментот на промени е одговорен за развивање на случајот за промена и добивање на потребните ресурси. За ова, на спонзорот му е потребна поддршка од извршниот директор за да стане јасно дека напорот е важен. Спонзорот мора да го разбере доволно јасно случајот за промена, да има детална дискусија за предизвиците што создале потреба за поинаков начин на работа. Тој треба да биде доволно уверен за да се спротивстави на скептиците и доволно блиску до деталите за да го оправда избраниот пристап и причините за одбивањето на алтернативите.

Спонзорот треба да го разбере влијанието врз вработените. Добрите спонзори се загрижени за луѓето кои ќе бидат погодени од промената. Овие спонзори комуницираат искрено, додека се однесуваат кон сите фер и со почит. Наместо да ги поврзуваат фактите, тие одвојуваат време да ги слушаат луѓето и да сочувствуваат со лицата кои не го сакаат новиот начин на работа. Ако луѓето треба да бидат прекинати или прераспоредени, спонзорите треба да знаат кога тоа ќе се случи и како ќе бидат третирани сите. Тие објаснуваат зошто промената била неопходна и сторат сè што можат за да се изедначи транзицијата за лица чишто работни места се трансформираат. Најдобрите спонзори им помагаат на сите што губат работа да ја пронајдат следната можност.

Може да заклучиме дека е јасна потребата од современиот менаџмент на факултетите, посебно кога настануваат крупни промени во општеството и кога неговиот развој е директно условен од квалитетното образование. Едукацијата мора да се приспособи кон промените во политичкиот и економскиот систем во земјата. Тоа прилагодување бара осовременување на воспитно образовниот систем, а оддтаму и потребата од осовременување и на системот на управување и раководење со воспитно образовните институции.

Воведувањето на квалитетен менаџмент претставува услов за постигнатите цели да бидат успешно реализирани кај овие институции. Значи, професионално и

високо стручно управување и раководење со воспитно образовните институции.

Тимови за управување со квалификувани промени ја прифаќаат емоционалната енергија на организацијата. Тие користат приказни за компанијата, јазик и однесување за да ги истакнат оние делови од тековната култура што се усогласени со планираната промена. Овие тимови поттикнуваат однесување што сакаат да ги охрабрат со јавно признавање на поединци кои ги покажуваат овие однесувања. Тимови за управување со промени ја користат секоја можност да го зајакнат начинот на кој промената му помага на претпријатието.

Индивидуална подготвеност за промена. Поединците мора да бидат подготвени да испитаат нови информации и да усвојат нови однесувања и пристапи. Бидејќи повеќето луѓе претпочитаат статус кво, ова може да биде тешко. Обично, повеќето луѓе прифаќаат само промени што имаат смисла и ја подобруваат содржината на работното место или нивната работна околина.

Кога стаува збор за управување со промените, вообичаено се споменуваат активности што ги преземаме, како што се комуникација, градење спонзорства, управување со отпор и сл. Сепак, еден од клучните фактори за успешно управување со промените е користење на индивидуален модел на промена. Тоа е затоа што разбирањето како индивидуата ја доживува промената е клучна за активностите за управување.

Индивидуалниот модел за промена е неопходен за управувањето со организациските промени да биде ефективно. Ги дефинира исходите или резултатите што организациските активности се обидуваат да ги постигнат. Индивидуалниот модел за промена е клучен, бидејќи:

- » Успешната организациска промена носи резултати само кога индивидуалната промена е успешна.
- » Сите луѓе се различни, сите луѓе различно реагираат на промените.
- » Индивидуалната промена е клучна во постигнувањето на организациските цели

ЗАКЛУЧОК

Човекот, уште од самото негово постоење како свесно суштество, настојувал да ги насочува своите активности, односно почнал да поставува определен мисловен процес кој потоа е наречен планирање. Управувањето со организациските промени се смета за целосна организација и што треба да се промени, додека управувањето со промените може да се користи единствено за да се однесува на тоа како луѓето и тимовите се засегнати од таквата организациска транзиција. Менаџментот на промени е потребен секогаш кога претпријатието презема програма или настан што ги прекинува дневните активности.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Making sense of change management“,3rd edition -Esther Cameron &Mike green
2. Проф.д-р Трајан Гоцевски – Образовен Менаџмент
3. Петковски,К. Менаџмент во училиште, Просветен работник,Скопје
4. Проф д-р В.Петковски,Знаењето и новите технологии,Комунист,Скопје 1995
5. “Why you need an individual change model” – Tim Creasey
6. Биро за развој на образованието(2015).Практикум кон прирачникот за инклузивно образование.

Доц. д-р Снежана Малцов
Република Северна Македонија

ВАЖНОСТА НА МЕНАЏМЕНТОТ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО

АПСТРАКТ: Во последните години во Република С.Македонија, се воведени повеќе начини на раководење, но во практиката сеуште е голем процентот на образовни институции кои се несоодветно раководени, па оттука произлегува и незадоволната работа на дел од вработените според спроведените уводи на државниот просветен инспекторат. Затоа менаџерот е тој којшто се јавува во улога на претставник на институцијата како и човек којшто води сметка за меѓучовечките односи и тоа како внатре во системот така и во опкружувањето. Лидерот е тој кој ги канализира односите во институцијата и се јавува во улога на решавач на проблемите со кој се соочува институцијата.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: обука, раководење, мотивација, менаџмент, менаџер, директор, професионален развој

THE IMPORTANCE OF MANAGEMENT IN EDUCATION

ABSTRACT: Over the years in the Republic of N.Macedonia, there have been introduced multiple ways of management in education, but in practice the percentage of educational institutions that are inappropriately managed is extremely large, hence, the dissatisfied work of some of the employees according to the state education inspectorate's findings. Therefore it is the manager who acts as the representative of the institution as well as the person who takes care of the interpersonal relations both within the system and the environment. It is the leader who channels the relationships in the institution and acts as the solver of the problems the institutions faces.

KEYWORDS: expertise, leadership, motivation, management, director, successful development

ВОВЕД ВО МЕНАЏМЕНТ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО

Во практиката, во последните години во Република Македонија се воведени повеќе обуки за менаџерите, за начинот на којшто да ги раководат институциите, па оттука произлегува и незадоволителната работа на дел од институциите според спроведените уводи на државниот просветен инспекторат.

Фактот што овој проблем никогаш не е доволно проучуван и анализиран, го прави овој труд посебен заради ефикасноста од анализите, од начинот на раководење и придобивките од соодветното мотивирање на вработените.

Секоја институција и организација која што се стреми да биде успешна, таа мора да биде постојано во тек со светските трендови. Но, клучен услов за да се биде во тренд со светските трендови е секако, постојаното менување, креативноста, иновирање во сите делови на образованието.

Затоа е потребно постојано да се надополнуваат и да се здобиваме со нови знаења и на тој начин ќе дејствуваме ефективно и ефикасно.

Секоја организација сака успех, и тој успех треба да го негува и практикува доживотното учење затоа што учењето е инструмент со кој се воспремаат знаењата.

Организацијата мора постојано да се развива, а за таа да се развива треба индивидуите коишто се вработени(човечките ресурси) постојано да учат и да се развиваат.

Брзиот развој на информатичкото општество се се позначајни во сферата на управувањето и раководењето и затоа се посветува поголемо внимание. Менаџментот произлегува од желбата за да имаме постојан напредок се со цел да се подобрат нашите работни навики, како и животните услови кон кои се стреми човекот. Менаџментот има свои основни елементи за ефективно и ефикасно извршување на работите од страна на други луѓе.

Како прв елемент е секако процесот кој се однесува на менаџментот кој што е универзален процес, и применлив во сите организации, училишта, факултети.

Функциите за извршување од менаџерот потекнуваат од процесот како што се: координирање, мотивирање, планирање, организирање и секако на крај контролирање.

Ресурсите се : машините, суровините, пазарите и парите. Всушност станува збор за ефикасноста и ефикасноста на менаџерите. Ефективен менаџер е оној кој ги остварува целите на организацијата. Ефикасноста е мерка за тоа колку институцијата (која веќе ги прави вистинските работи) тоа да го прави на прав начин. Најважниот елемент го сочинуваат луѓето, затоа што само добар менаџер ја извршува својата работа преку своите вработени. Четвртиот елемент се однесува на достигнувањата и поставувањето на целите, преку работата на другите луѓе.

Менаџерот ја врши координацијата помеѓу човечките и материјалните ресурси со цел за остварување на целите.

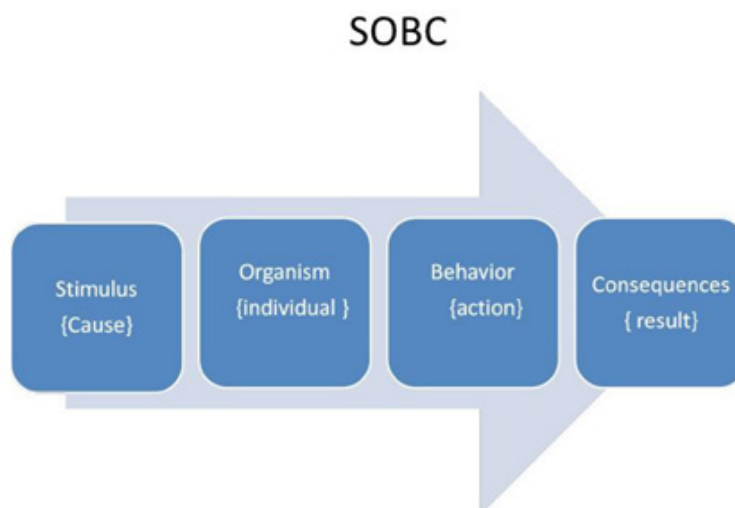
МОДЕЛ НА ОРГАНИЗАЦИСКО ОДНЕСУВАЊЕ SOBC

Главни варијабли на истражувањето се:

S-stimulus, O-organism, B-behaviour, C-consequences

Всушност ова се базичните елементи на таканаречениот SOBC модел кој го создале и анализирале авторите Божинов, Живковиќ и Цветковски. Односот помеѓу S и O е взаемен затоа што вработените во организацијата се наоѓаат во одредена ситуација и тие го чинат опкружувањето. Интеракцијата помеѓу средината и вработените го дава групното организациско однесување. Организациите кои што се водени само на рационална основа, тие не обрнуваат внимание на чувствата, емоциите, потребите и желбите на вработените во неа.

Организациите стануваат се посложени социјални синтези на модерниот човек којшто во исто време има огромен потенцијал, време и работна енергија.

Денес, менаџментот е универзална активност која не ги одминува факултетите, туку напротив тој е дел од нивната определба. Менаџерот и менаџментот имаат се поголема улога во сферата на воспитанието и образованието токму поради тоа што води особена сметка за меѓучовечките односи, се јавува во улога на лидер и менаџерот е тој што ги поврзува луѓето. Но, менаџерот се јавува и као претставник на институцијата и таа ја претставува пошироката јавност.

Прибирањето на информации и нивна дистрибуција му овозможува на менаџерот за прибирање за сите релевантни прашања за институцијата и за нејзиното работење.

Менаџерот, мора да ги обезбеди сите неопходни информации потребни за одлучување во организацијата и затоа тој се јавува во улога на решавање на проблеми доколку се јават во институцијата.

Образованието е пред една голема пресвртница и сигурно е дека нема да изостанат големите промени кои ќе допрат до основната функција на институциите а институциите е потребно да се адаптираат.

Со децентрализацијата и локалната демократија, централната власт во Република Македонија на локално ниво надлежности и установи се зголемува процесот на овластување на локалната самоуправа за самостојно управување.

Значаен чекор е пренесувањето на надлежноста на локално ниво. Образованието е сфера која е многу значајна за целото општество и од таа причина важно е демократското управување и раководење со институциите, транспарентно и прегледно со сите процедури и донесувањето на одлуки да биде составен дел на менаџирањето.

Образованието е значајно за општеството и тоа е повеќе од евидентно и затоа мора да се направат промени во работата на институциите.

Филозофијата на менаџментот на промени се: креативноста, предприемчивоста и иновативноста. Важно за образованието е предприемаштвото кое треба да се разгледува од аспект на начин на однесување и размислување.

Управувањето со промените е важна менаџерска вештина. Новите промени најчесто создаваат страв и тоа е причината поради коишто често се одлагаат промените во образованието.

Пример за воведување на промени во образованието се промените во наставните планови и програми кои не се секогаш следени и со промени на учебниците.

Поимот образование во себе вклучува : планирање, организирање, програмирање, изведување на настава и други форми на воспитно образовна работа со студенти во институциите.

Може да заклучиме дека е јасна потребата од современиот менаџмент на факултетите, посебно кога настануваат крупни промени во општеството и кога неговиот развој е директно условен од квалитетното образование. Едукацијата мора да се приспособи кон промените во политичкиот и економскиот систем во земјата. Тоа прилагодување бара осовременување на воспитно образовниот систем, а оддтаму и потребата од осовременување и на системот на управување и раководење со воспитно образовните институции.

Воведувањето на квалитетен менаџмент претставува услов за постигнатите цели да бидат успешно реализирани кај овие институции. Значи, професионално и високо стручно управување и раководење со воспитно образовните институции.

Во нашата држава се прават напори за воведување на менаџментот како современ концепт на управување и раководење со воспитно образовните институции.

Овој процес има неколку поставени цели, а тоа се : подобрување на квалитетот на образованието, рационално трошење на средствата наменети за образование и најважното, одговорноста.

Доколку се се реализира, тогаш резултатот ќе биде следен:

- » Образовната администрација да се реорганизира и менаџментот преку нови закони за локална самоуправа и финансирањето на локалната самоуправа.
- » Вклучување на стратешки и концепциски капацитети на централно ниво.
- » Финансиското планирање и финансискиот менаџмент да се развијат во поефикасен систем

Органот за раководење во образовната институција треба да е одговорен за законитоста во работата и за материјално-финансиското работење на образовната институција.

Современиот наставник во услови на предизвиците и тенденциите е должен да изнаоѓа метод на работа со кој ќе постигне значително солиден успех во наставниот процес.

За студентот, многу по прифатливи се оние знаења коишто се поврзани и реализирани со можност да го види тој поим, појава или процес, да го анализира, опипа, набљудува и изврши експеримент. Таквите стекнати знаења се најтрајни во свеста кај ученикот.

Големината на наставникот се состои во неговата структурираност, организираност, динамичност, современост, корисност, хуманост, актуелност, ангажираност, креативност и одговорност кон работата.

ЗАКЛУЧОК

Образовниот систем, во националниот систем во европските земји функционира од различни позиции. Националниот пакет на улогите и функциите е комбиниран со елементи поврзани преку менаџерскиот систем кој се во функција на националниот образовен систем и се темели врз нивото на демократија, степенот на поврзаноста, на заедницата со родителите и со учениците, зголемените потреби од образовна моќ (кај наставниот кадар и во делови од курикулумот) со локалните политичари.

Процесот за да биде функционален мора да постои поврзаност помеѓу системот и менаџерството во институцијата и притоа да се води сметка за квалитетот, почитувањето на стандардите и критериумите.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Гоцевски Трајан (2009): „Економика на образованието“, Скопје, Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
2. Закон за академијата за наставници, Службен весник на Р.С.Македонија, 2015г
3. Hoic-Bozic, N., (2011). Koristenje sustava za ucenje, Sveučilište u Rijeci, Rieka.
4. Jones G. R., J.M.George,(2008) Contemporary Management, „Глобал комуникации, Скопје
5. Robbins, P.S, Judge, A.T(2010). Organizacisko ponasanje
6. Jurina, M(2011). Organizacijsko ponasanje u menadzmentu

Струкова Наталья Валерьевна, студент
ФГБОУ ВО ЛГПУ им. П.П. Семенова-Тян-Шанского
Российская Федерация

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФОН И СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ СТОРОНА ФОБИЙ В РОМАНАХ С. КИНГА

АННОТАЦИЯ: в статье описываются и анализируются наиболее распространенные человеческие фобии и боязни, нашедшие свое отражение в самых репрезентативных произведениях Стивена Кинга. Психологическое состояние героев и фон повествования помогают детерминировать природу и источник того или иного человеческого страха.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Стивен Кинг, англоязычная литература, страх, фобия, ужас, болезнь

PSYCHOLOGICAL IMPLICATIONS OF PHOBIAS DESCRIBED IN SEVEN KING'S NOVELS

ABSTRACT: The article deals with the description and analysis of the most frequent human phobias and apprehensions which found their direct reflection in the most eye-catching books written by Steven King. The psychological state of the characters as well as the overall tone of the narration help to determine the nature and the root cause of this or that deep-seated fear.

KEY WORDS: Steven King, English literature, fear, phobia, horror, illness

Творчество американского писателя Стивена Кинга (1947 –) занимает одно из самых значимых мест в литературе США рубежа 20-21 веков. Его работы, как самые первые, так и недавно вышедшие, вызывают у читателя стойкий и неподдельный интерес. Действительно, в современной американской литературе С. Кинг является одним из самых непревзойденных мастеров жанра так называемого «хоррора». Произведения автора зачастую описывают мрачные, зловещие и безысходные жизненные ситуации, которые навевают ужас даже на самого искушенного читателя. Непреходящую популярность произведений С. Кинга можно объяснить его удивительной способностью делиться с читателем своими собственными страхами, и создавать за счет этого нарративную эмпатию. В своих произведениях король ужасов детально описывает фобии разного порядка, пытаясь понять их сущность и природу. Страх в произведениях Кинга – «это не просто ещё одно человеческое чувство, это онтологическая основа бытия, фундамент самого мироздания» [1].

Небудет преувеличением сказать, что в иерархии страхов, описанных С. Кингом, первое место занимает страх смерти, как естественной, так и преждевременной. По сути, боязнь смерти является нормальной реакцией человека, поскольку никто не может сказать с уверенностью, что ждёт каждого из нас в загробной жизни, если таковая существует. В повести «Счастливый брак» (2010) автор описывает страх женщины перед надвигающейся смертью. Героиня выясняет, что она уже двадцать восемь лет состоит в браке с серийным убийцей: «He talked for a long time, and the

longer he talked, the more horrified she became. All these years she had been living with a madman. <...> Going up the stairs, she thought: This will never work. You'll only get yourself killed. He may not think he can do it, but I think he can» [2, с.17].

Как в коротких рассказах Кинга, так и в его романах в центр повествования нередко ставятся такие производные страха смерти, как танатофобия, некрофобия, тафофобия, никтофобия и социофобия. Так, в романе «Кладбище домашних животных» (1983) автор подробно описывает боязнь трупов главного героя и местного доктора Луиса Крида. Однажды в его больницу был доставлен студент с травмами головы не совместимыми с жизнью. Молодой пациент, пострадавший в автокатастрофе, умирает на руках у Луиса, а спустя некоторое время его оживший труп приходит к нему в дом, чтобы предупредить об опасности, которая грозит его семье: «He stood there with his head bashed in behind the left temple. The blood had dried on his face. His collarbone jutted whitely. He was grinning. <...> Louis felt a hopeless crawl of horror in his belly» [6, с. 110].

Нередко в романах Кинга страх смерти перерастает в боязнь темноты и сумерек, в частности. Это не удивительно, ведь именно под покровом ночи происходят самые жестокие и изощренные убийства, а также леденящие кровь события. В «Кладбище домашних животных» автор мастерски описывает ночные страхи Луиса. Одним из самых репрезентативных описаний является сцена преследования доктором ожившего мертвеца, который направляется на кладбище домашних животных в кромешной тьме: «Louis tried to scream, and the world whirled away – but still he heard the click of moving bones in the moonlit crypt of the night» [6, с. 116].

Страх внезапной скоропостижной смерти, наряду с боязнью теней поставлен во главу сюжета криминального романа «Чужак» (2018). В начале повествования читатель узнает о том, что полиция обнаружила труп изнасилованного мальчика. В убийстве обвиняют его бейсбольного тренера Терри Мэйтленда. Одним из подопечных Мэйтленда был также и сын детектива Ральфа Андерсона, расследующего это шумное дело. Ральф берётся за поиск убийцы, поскольку убежден в невиновности тренера. Однажды детектив приезжает на место преступления в тёмное время суток и видит тень возможного убийцы, стоящего вдалеке. По мере приближения тени, страх надвигающейся смерти сковывает движения Ральфа и он закрывает глаза, безмолвно ожидая своей участи: «He could feel his one-handed grip slipping, and grabbed the rope with his other hand again, holding it slack long enough to pull in another half-breath, but unable to yank himself any higher <...> He tried to call for help, but all he could manage was a rusty wheeze» [7, с.176]. Спустя некоторое время Ральф открывает глаза, но не видит никого рядом с собой. Озадаченный детектив понимает, что сможет найти настоящего убийцу и оправдать Мэйтленда, только преодолев свой страх теней. Как видим, переживание ужаса представляет собой глубокое и мучительное чувство. Тем не менее, сильная личность готова побороть свой страх ради спасения невиновного.

Необходимо отметить, что в ряде романов С. Кинга акцентируется страх болезни, как предвестника возможной смерти. Действительно, смерть по причине какой-либо недуга – распространенная фобия, свойственная большому количеству людей. По сути, она представляет собой разновидность страха, в результате которого происходит распад целостности личности, поскольку человек постоянно думает о том, как бы не подхватить какую-либо смертельную заразу или не заболеть чумой 21 века – раком. Переживания подобного рода называются нозофобией. Такое состояние может быть также вызвано смертью близкого родственника, друга или

возлюбленного, а также собственной депрессией. По этой причине у человека могут развиваться ипохондрия, мнительность, чрезмерное волнение за свое здоровье и жизнь: «Don't f... touch me. <...> Have you ever heard of a staph infection? <...> The first real terror struck him then, and there was nothing supernatural about it» [4, с. 613].

В произведениях С. Кинга страх серьезно заболеть и, в результате, стать абсолютно беззащитным и легко уязвимым, а затем медленно угасать, преследует достаточно большое количество персонажей. Так, роман «Мизери» (1987) описывает мучения и страхи известного писателя Пола Шелдона, который оказывается в плену у своей обезумевшей поклонницы Энни Уилкс после автокатастрофы. Пол получил серьёзные травмы и был прикован к постели в доме Уилкс, удерживающей его силой. Протагонист понимает, что он находится в доме психически нездоровой женщины, на счету которой не одна смерть, и он станет её следующей жертвой. Ужас и мучения писателя описаны Кингом следующим образом: «The shuddering would not stop. The pain was like the end of the world. He thought: There comes a point when the very discussion of pain becomes redundant. No one knows there is pain the size of this in the world. It is like being possessed by demons» [5, с. 265].

Тем не менее, самым репрезентативным произведением С. Кинга о страхе перед болезнью является апокалиптический роман «Противостояние» (1978). В нем автор повествует о масштабной эпидемии гриппа, нещадно уничтожающей большую часть населения планеты. В этом произведении переплетается одновременное описание двух сильнейших фобий – страха заразиться неизлечимой болезнью и боязнью остаться одному среди мертвых людей: «I am afraid, but I have been afraid before. Even the company of the mad was better than the company of the dead» [8, с. 124]. Сам автор по праву считает свое произведение одним из лучших: «...к моменту выхода романа СПИД еще даже не был открыт. Когда о СПИДе заговорили, я поверить не мог, насколько он напоминает происходящее в книге. Как будто болезнь сошла со страниц моего романа» [10].

Весьма любопытным представляется тот факт, что в списке относительно новых психологических фобий оказалась коулрофобия – боязнь клоунов. Этот панический и устойчивый страх характерен для людей последних десятилетий. Думается, что выявление данной фобии приобрело массовый характер после выхода в свет романа С. Кинга «Оно» (1986). Именно после этой публикации современные люди стали ассоциировать весельчака и любимца публики – клоуна – с монстром, убивающим маленьких детей. Думается, что описанная разновидность фобии была создана именно С. Кингом и является плодом исключительно его леденящей душу фантазии. Необходимо также отметить, что, согласно ежегодному опросу общественного мнения в Америке, количество людей, которых пугают клоуны или которые просто испытывают к ним неприязнь, неуклонно возрастает с каждым годом. Такая разительная перемена в восприятии шутов и неизменных любимцев публики может показаться непривычной лишь на первый взгляд. Безусловно, боязнь клоунов, как фобия возникла не бесосновательно: клоунская маска с большими глазами и огромным красным ртом цвета крови чаще всего ассоциируется у ребенка со зловещим незнакомцем, а не улыбающимся доброжелателем. По этой причине в романе «Оно» писатель изображает клоуна, как безжалостного монстра, убивающего людей: «And George saw the clown's face change. What he saw then was terrible enough to make his worst imaginings of the thing in the cellar look like sweet dreams; what he saw destroyed his sanity in one clawing stroke» [4, с. 78].

Наконец, к классификации фобий, описанных С. Кингом, можно также отнести боязнь крови. Не секрет, что многие из нас испытывают отвращение или обморочное состояние при виде или запахе крови. В случае с фобической реакцией возможны кратковременная потеря сознания и тошнота. По сути, гемофобия является одним из древнейших страхов. Люди испытывали его во все времена, и в этой боязни также прослеживается прямая связь со страхом смерти – родоначальником всех фобий – ведь потеря большого количества крови ведет к неминуемой гибели. Как известно, почти в каждом произведении С. Кинга льются реки крови, в том числе и менструальной, а в его первом опубликованном романе «Кэрри» (1974) такая кровь является лейтмотив всего произведения: «...they came to see what happened to their town, to see if it was indeed lying burnt and bleeding. Many of them also came to die» [3, с. 279]. В книге описывается жизнь девочки-подростка Керри Уайтю. Она живёт с набожной матерью, которая считает любое проявление сексуальности смертным грехом, по этой причине женщина не рассказывает дочери о месячных. Когда у Кэрри впервые наступают «критические дни», она испугана и думает, что умирает. Одноклассницы начинают высмеивать Кэрри, а у девочки проявляется способность к телекинезу, как защитная реакция на постоянные унижения. Ярость Кэрри вкупе с ее даром превращает ее в безжалостную убийцу. В своих мемуарах С. Кинг объясняет, что он почерпнул идею романа из одного журнала, в котором было написано, что некоторые явления полтергейста могут быть проявлениями телекинеза: «Были признаки, допускающие предположение, что такая сила может проявляться <...> у девочек в ранний период созревания. <...> Две отдельные идеи – подростковая жестокость и телекинез – сошлись воедино и дали мне идею для написания книги» [11].

На страницах романа Кинга находят отражение и современные человеческие страхи, среди которых – боязнь растолстеть или чрезмерно похудеть вследствие какой-либо неизлечимой болезни. Так, страдающий ожирением главный герой романа «Худеющий» (1984) Билли Халлек, вовсе не рад своему стремительному похудению: «Could cancer be eating into my guts right now, eating me inside?» [9, с. 39].

Нередко бустерами и триггерами ужасного в рассказах и романах С. Кинга становятся повседневные вещи, детали интерьера, средства борьбы с огнем (вода, огнетушитель), звери и птицы, необычные космические объекты и существа. Помимо большого воображения и раздраженного сознания, но окружающая реальность с повседневными предметами и привычными понятиями могут в одночасье стать разрушительными и смертельно опасными для героев в книгах С. Кинга: «Большинство своеобразных и завораживающих творений С. Кинга – первоначально вполне безвредные предметы и животные, которые его беспокойное воображение наделяет еле ощутимой и неприятной угрозой» [12].

Как видим, богатое воображение С. Кинга позволяет королю жанра ужаса не только трансформировать существующие фобии, но и идентифицировать природу их возникновения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фобии Стивена Кинга, описанные им самим./ Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://ria.ru/20120921/755724964.html>.
2. King, Stephen. A Good Marriage / St. King. – New York: Gallery Books, 2017. –140p.

3. King, Stephen. Carrie / St. King. – New York: Anchor Books, 2011. – 290p.
4. King, Stephen. It / St. King. – New York: Gallery Books, 2012. – 1200 p.
5. King, Stephen. Misery / St. King. – New York: Scribner, 2017. – 534 p.
6. King, Stephen. Pet Sematary / St. King. – New York: Warner Books, 2018. – 604 p.
7. King, Stephen. The Outsider / St. King. – New York: Daily Mail, 2018. – 475p.
8. King, Stephen. The Stand / St. King. – New York: Scribner, 2017. – 896 p.
9. King, Stephen. Thinner / St. King. – Hodder & Stoughton, 2012. – 309p.
10. Миронов, Р. Категория ужасного в произведениях Стивена Кинга / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ivanovo.ac.ru/cyberpar/stephenking.htm>.
11. Пальцев, Н. Страшные сказки Стивена Кинга. Фантазии и реальность Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://kingclub.narod.ru/wdove/WIN1251/terror.htm>.
12. Концепты “ужас” и “страх” как отражение индивидуально-универсальных особенностей языковой личности в интерпретации языковой картины мира (на материале рассказов Стивена Кинга) КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepty-uzhas-i-strah-kak-otrazhenie-individualno-universalnyh-osobennostey-yazykovoy-lichnosti-v-interpretatsii-yazykovoy-kartiny>.

Проф. д-р Диана Белевска
М-р Милена Спасовска

Факултет за психологија
 МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
 Република Северна Македонија

СИСТЕМСКИ ПРИСТАП ВО РАБОТА СО СИБЛИНЗИ НА ДЕЦА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

АПСТРАКТ: Во овој труд е даден теоретски преглед на можностите да се користи системски пристап во советодавна и терапевтска работата со сиблинзи на деца со посебни потреби. Базичните принципи на системската теорија во чија основа е разбирање на динамиката на семејните релации и нивното влијание врз функционирањето на секој семеен член, можат да бидат аплицирани во работата со сиблинзите во насока на унапредување директно на нивното индивидуално функционирање, како и на функционирањето на целото семејство.

Доминантни теми кои се јавуваат во работата со сиблинзите се адаптација на состојбата на членот со попреченост, процесирање на емоции, редефинирање на улоги, развој на специфични вештини, унапредување на комуникација, зајакнување на релации меѓу подсистемите, зајакнување на резилентни снаги и други специфични теми за нив и за целото семејство. Поради особеностите на пристапот евидентна е и потребата од повеќе истражувања во областа, со цел да се прошират теоретските и емпириски концепти за аплицирање на системската теорија во специфичниот контекст на работа.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: сиблинзи, семејство, советување, психотерапија, системски пристап, системска теорија

SYSTEMIC APPROACH IN WORKING WITH SIBLINGS OF SPECIAL NEEDS CHILDREN

ABSTRACT: This paper provides a theoretical review of the possibilities of using the systemic approach in counseling or psychotherapy with siblings of special needs children. The basic principles of systemic theory, based on an understanding of the dynamics of family relations and their impact on the functioning of each family member, can be applied in working with siblings in order to improve their individual functioning and the functioning of the whole family as a system.

Dominant topics that arise in working with the siblings are adaptation to the disabled member's condition, processing of emotions, redefining roles, developing specific skills, improving communication, strengthening relationships between subsystems, strengthening of the resilience and more specific topics for them and the whole family. Due to the specifics of the approach, the need for more research in the field is evident, in order to expand the theoretical and empirical concepts for applying systems theory in the specific context of work.

KEYWORDS: siblings, family, counseling, psychotherapy, systemic approach, systems theory

Системскиот пристап во советодавната и терапевска работата со индивидуи и семејства овозможува начин на согледување на потешкотиите кој е различен од останатите пристапи. Наместо фокусот да биде на личноста и нејзината состојба, системската работа подразбира согледување на проблемот во релација со другите, и предметот на работа е заснована на релациските обрасци кои влијаат на појава на проблемот, го одржуваат, а оттука можат да се искористат и во негово надминување. (Dalo&Drejper, 2012; Winek, 2010; Bowen, 1978) Интервенциите кои ги користи советникот или терапевтот се насочени кон промени на релациските обрасци во целиот семеен систем, а не само кон индивидуата која презентира проблем или манифестира симптом, без разлика дали се работи во индивидуален или семеен терапевски контекст. (Jenkins&Asen, 1992; Haley, 1971)

Особено е важно тоа што системскиот пристап овозможува експлорација на сите гледишта поврзани со проблемот, бидејќи секој член има различно доживување на истиот. (Giallo & Gavidia-Payne, 2006) Семејствата со член со посебни потреби се соочуваат со предизвици кои се поврзани со членот со попреченост и функционирањето на семејството како целина, но и на индивидуално ниво на секој семеен член. Најчесто, состојбата на членот со попреченост е неочекувана, доаѓа ненадејно, предизвикува семејна криза и бара подготвеност од семејството да се прилагоди на барањата кои самата состојба ги наметнува. (Белевска Д. и сор., 2016; Greeff, A., Nolting, C., 2013)

Живеењето со член со посебни потреби исто така е предизвикувачко и за сиблинзите со типичен развој. (Спасовска и сор., 2019) Сиблинзите на децата со посебни потреби се засегнати од состојбата на нивниот брат/сестра, без оглед на тоа дали членот со попреченост има за развојни, физички или ментални потешкотии. Но, истражувањата покажуваат дека сиблинзите со типичен развој најмалку се вклучени во терапевтски процес при третманот на семејствата. Генерално, семејствата бараат помош при соочување со дијагноза и адаптирање на новонастанатата состојба, при што фокусот на третманот останува да биде членот со попреченост. (Schuntermann, 2009) Сиблинзите се вклучуваат во процесот дури кога и тие самите ќе манифестираат симптом. Најчесто кај сиблинзите на деца со посебни потреби се застапени емоционални и бихевиорални потешкотии, кои се манифестираат преку негативни емоционални реакции, проблеми во однесувањето, проблеми во интерперсоналните релации и слично.¹ Според Шунтермен (2007) сиблинзите со типичен развој можат да ја поттиснуваат нивната потреба за надворешна помош и поддршка поради тоа што имаат интернализирана порака дека професионалниот фокус треба да остане на детето со попреченост. Нилсен и соработниците (2012) го опишуваат сиблингот со типичен развој како „заборавено дете“ или како најзанемарен член на семејството. Системскиот пристап, со своите специфични методи во работата со семејствата има за цел да ги адресира сите актуелни и потенцијални потешкотии кои членовите и семејството можат да ги манифестираат.

1. Белевска Д., Спасовска М., Уточкин Н. (2019). Емоционални и бихевиорални потешкотии кај сиблинзи на деца со посебни потреби во Република Северна Македонија. МЦСП, Списание на научни трудови "Меѓународен дијалог: ИСТОК-ЗАПАД" (Психологија и образование), год. 6, бр. 3

ЗНАЧЕЊЕ НА СИБЛИНГ РЕЛАЦИЈАТА ВО СЕМЕЈСТВОТО ОД АСПЕКТ НА СИСТЕМСКИОТ ПРИСТАП

Семејството е природен систем и природен контекст во која секоја индивидуа расте и се развива. Семејните системи имаат своја структура и обрасци на интеракција, а секој семеен член има своја улога (улога на мајка, татко, син/ ќерка, брат/сестра, баба, дедо...). Во рамки на семејните системи функционираат и субсистемите како родителски, брачен, и од особена важност за овој труд, сиблинг субсистемот. Сиблинг субсистемот во рамки на семејниот систем го сочинуваат браќата и сестрите во семејството, и најчесто е најдолга релација која може да ја имаат членовите на семејствата. Важноста на сиблинг релацијата ја истакнува уште Адлер, кој смета дека секое дете е родено и расте со своја специфична перспектива зависно од неговата релација со другите деца². Но, дете со специјални карактеристики може да ги промени очекуваните сиблинг обрасци во семејството. На пример, помалото дете лесно може да стане функционално постаро во семејството ако постарото дете има потешкотии во развојот.

Релациите меѓу сиблинзите се особено значајни во семејствата со деца со посебни потреби, поради улогата која сиблинзите со типичен развој ја имаат за нивниот брат/сестра. (Barr et al, 2008) Таа меѓу сиблинзите овозможува значајна размена на животни искуства, интензивна е и комплексна, под влијание на специфичните карактеристики на секој од сиблинзите, од карактеристиките на семејството, стилот на родителство, емоционалната клима во семејството итн. (Stoneman & Verman, 1993) Врската меѓу сиблинзите може да биде одредена од возраста на сиблинзите и одговорностите кои сиблинзите со типичен развој можат да ги развијат со тек на времето. Квалитетот на релациите меѓу сиблинзите исто така зависи од бројот на деца во семејството, разликата во возраста, како и од типот на попреченост на сиблингот со посебни потреби. Авиели и соработниците (2019) зборуваат за 5 типови на релациски обрасци кои се развиваат меѓу сиблинзите - родител-сурогат сиблинг, отуѓен сиблинг, дистанциран сиблинг, сиблинг-медијатор, сиблинг-пријател. Дефинирањето на релациските обрасци е корисно во однос на промена на дисфункционалните системи на трансакции во рамки на семејството кои имаат влијание врз целата семејна динамика.

Растењето со сиблинг со посебни потреби кај сиблинзите со типичен развој предизвикува различни чувства како љубов, емпатија, тага, срам, гордост, ривалство, завист, огорченост, љубомора. (Naylor & Prescott, 2004; Ali & Sarullah, 2010) Важно е да напоменеме дека истите чувства се присутни и меѓу сиблинзи со типичен развој. Врската меѓу сиблинзите се менува со тек на времето, и е под влијание на развојот и созревањето на секој од нив. Сите овие аспекти во релацијата на сиблинзите во семејството се значајни во одредување на целите во третманот со системски пристап, без разлика дали се работи на семејно ниво или индивидуално со сиблингот со типичен развој.

Реакции на попреченоста според развојниот циклус на сиблинзите со типичен развој

Реакцијата на секое дете на сиблингот со посебни потреби варира во зависност од неговиот индивидуален развоен циклус. Тие не се статични и се менуваат со тек на времето, со процесот на адаптација на состојбата и степенот на развој на сиблинзите.

2. Adler, A. (1928) Characteristics of the first, second, third child. Children, 3, 14, 52

Во предучилишна возраст децата не можат во целост да ја разберат состојбата на нивниот брат/сестра, па можат да се чувствуваат збунети, исплашени, лути, вознемирени поради нивната попреченост. Според Лобато (1990), децата кои имаат сиблинг со попреченост не се во целост свесни за неговата состојба или имаат мало разбирање за неа, но прават споредба меѓу нивниот развој и развојот на членот со посебни потреби. Тие исто така се изложени и на родителскиот стрес и нивните реакции на попреченоста, можат да се чувствуваат запоставени, да манифестираат регресивни симптоми, изливи на бес или тенденција да бидат „совршено“ дете за нивните родители.

Децата на училишна возраст можат да чувствуваат срам поради тоа што нивниот сиблинг е различен од другите, можат да бидат загрижени дека и тие самите ќе развијат проблем или пак да чувствуваат грижа поради тоа што немаат попреченост.³ На оваа возраст сиблинзите исто така можат да бидат заштитнички и поддржувачки настроени кон сиблинзите, што може да предизвика конфликти во врсничката група.

Во адолесцентниот период релациските обрасци меѓу сиблинзите веќе дефинирани. Сиблинзите со типичен развој кои во овој период повеќе се вклучени во грижата за сиблингот со попреченост можат да имаат потешкотии во развивање на интерперсонални релации со врсничката група, што може да води кон изолација и осаменост. (Cicirelli, 1995) Истражувањата покажуваат дека искуствата можат да влијаат позитивно врз развојот на сиблингот со типичен развој, но и појавата на извесни потешкотии не се исклучени. (Спасовска и сор., 2019)

Возрасните сиблинзи можат да имаат грижи во однос на иднината на сиблингот со попреченост. Голем дел од нив се вклучени во нивната грижа и поддршка, а во периодот на формирање на свои семејства најголем предизвик за нив е да ги интегрираат потребите на сиблинзите со посебни потреби во нивниот семеен живот⁴. Во овој период нивната инволвираност во грижата за сиблинзите и нивните индивидуални одговорности, животни ситуации и аспирации за личниот развој, можат да резултираат со сложени емоционални одговори, чувство на вина и незадоволство. (Leane et al., 2016) Важно е да напоменеме дека не сите сиблинзи се инволвирани во процесот на грижа на сиблингот со попреченост. Оние сиблинзи кои уште во раното детство имаат дистанцирани релации, истите ги задржуваат и во подоцнежните развојни фази.

Одаспектна системската теорија, развојните фази на индивидуата и семејните животни циклуси треба да бидат земени во предвид во психотерапевтската и советодавната работа, поради одредувањето на целите на третманот согласно со специфичните карактеристики на индивидуата кои во голема мера ги определува секоја од нив (генерално во однос на развојни, емоционални, практични задачи).

ПРЕДИЗВИЦИ НА СИСТЕМСКА РАБОТА СО СИБЛИНЗИ НА ДЕЦА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

Многу истражувачи се согласуваат со фактот дека работата со семејствата од системска перспектива е покорисна од работата со членови на системот одвоено, поради можноста да се искористат внатрешните ресурси за поддршка. (White&Klein, 2008; Tuerk et al., 2013) Праксата покажува дека искуството на

3. Children with Disabilities: Understanding Sibling Issues (2013). Преземено на 14.03.2020 од <https://athealth.com/topics/children-with-disabilities-understanding-sibling-issues-2/>

4. Yasgur S. B. (2017). Emotional Problems Facing Siblings of Children With Disabilities. Преземено на 17.03.2020 од <https://www.psychiatryadvisor.com/home/topics/child-adolescent-psychiatry/emotional-problems-facing-siblings-of-children-with-disabilities/2/>

сиблинзите треба да биде инкорпорирано во терапевтскиот процес и нивните потреби и снаги мораат да бидат уважени. Како што и претходно е наведено, семејствата со деца со посебни потреби минуваат низ драматични промени, и истите се рефлектираат врз сите сфери и на животот на сиблинзите. Од тие причини системскиот пристап во работата со сиблинзите кои растат со член со попреченост може да има позитивни ефекти.

Врз основа на прегледот на достапната литература за принципите на кои се базира системската теорија (Schwartz & Sweezy, 2019; Dalos & Drejper, 2012; Satir et al., 1991; Burnham, 1986) и праксата во работа со семејства со член со посебни потреби, дефинирани се доминантни теми кои се јавуваат во работата со сиблинзите. Истите се поврзани со нивните индивидуални карактеристики, нивната развојна фаза и семејниот животен циклус, како и со нивните реакции на попреченоста. Најважна задача на терапевтот е да го вклучи сиблингот во процесот на работа, и без тој самиот да пројавува симптом. Во предвид треба да се земат и возраста, неговата мотивација за вклучување во процесот и состојбата на членот со попреченост. Откако ќе се осигури вклучување на сиблингот во советодавниот или терапевтски процес, системската работа е насочена на:

- » Адаптација на сиблингот со типичен развој на функционирањето на семејниот систем со член со попреченост;
- » Нормализација и процесирање на негативни емоции - оджалување, загуба, срам, лутина и други;
- » Редефинирање и истакнување на активната улога на сиблингот и неговото значење за членот со попреченост и за семејството во целина;
- » Фацилитација на споделување меѓу родители и сиблинзи и охрабрување на отворена комуникација – пред се за попреченоста;
- » Зајакнување на релација со родители;
- » Унапредување на комуникациски вештини во сиблинг релација и унапредување на вештини за решавање на проблеми;
- » Охрабрување за проширување на системот, односно вклучување на други системи за поддршка;
- » Јакнење на резилентни снаги;
- » Психоедукација;
- » Други теми специфични за сиблинзите и семејството.

Освен директно насочените интервенции и работа на доминантните теми во советување или психотерапија со сиблинзите со типичен развој, корисно е и да се работи со родителите во однос на поставување на здрави граници меѓу родителскиот и сиблинг субсистемот, преформулирање на наративата за состојбата на членот со попреченост, редуцирање на стресот во рамки на целиот семеен систем, давање дозвола на сиблингот со типичен развој да биде само „дете“ (постои ризик од парентификација), усогласување на воспитни ставови на родителите во однос на сите деца, како и преоткривање на ресурсите на семејството. Системски ориентираните советници и терапевти користат широк спектар на интервенции кои ги предизвикуваат комуникацискиот систем, семејната структура и афективните одговори на членовите, насочувајќи го терапевтскиот процес кон промени на функционирањето на семејството.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Системскиот пристап во советодавната и психотерапевтска работа е корисен за сите членови на семејниот систем, вклучувајќи го и сиблингот со типичен развој. Теоретскиот преглед на достапната литература во однос на базичните принципи на системскиот пристап, како и специфичните карактеристики на семејствата со член со посебни потреби, ни дава увид во можноста истите да се аплицираат во работа со сиблинзите со типичен развој. Доминантни теми кои се јавуваат во работата со сиблинзите се адаптација на состојбата на членот со попреченост, процесирање на емоции, редефинирање на улоги, развој на специфични вештини, унапредување на комуникација, зајакнување на релации меѓу субсистемите, зајакнување на резилентни снаги и други специфични теми за сиблинзите и целото семејство. Ефект на сиблинзите со типичен развој имаат и семејните интервенции кои ги предизвикуваат структурата, границите, вредностите и улогите во целиот семејниот систем.

Во работата со сиблинзите со посебни потреби, во предвид треба да бидат земени нивните индивидуални карактеристики, развојната фаза во која се наоѓаат, животниот циклус во кој се наоѓа семејството, како и да се процени нивната способност за адаптација и отвореност кон промени во насока на унапредување на индивидуалната и семејна функционалност и зголемување на квалитетот на живот. Иако ефективноста на семејниот пристап во советувањето и психотерапијата е неспорен, малку истражувања се насочени кон специфичните аспекти во работата со членови и семејства со член со посебни потреби. Проширување на теоретските и емпириски истражувања во областа може да даде поголем придонес во проширување на системската теорија генерално и нејзината апликација во специфичен контекст.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ali, M. M., Sarullah, S. (2010). Typical Siblings' acceptance of siblings with special needs, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, vol. 9, 517-521
2. Avieli, H., Band-Winterstein, T., Araten Bergman, T. (2019). Sibling Relationships Over the Life Course: Growing Up With a Disability. *Qual Health Res.* 2019 Mar 28;1049732319837228. doi: 10.1177/1049732319837228
3. Barr, J., McLeod, S., & Daniel, G. (2008). Siblings of Children with Speech Impairment: Cavalry on the Hill. *Language, Speech & Hearing Services in Schools*, 39(1), 21-32
4. Белевска Д., Спасовска М., Уточкин Н. (2019) Емоционални и бихевиорални потешкотии на сиблинзи на деца со посебни потреби. МЦСП, Списание на научни трудови "Меѓународен дијалог: ИСТОК-ЗАПАД" (Психологија и образование), год. 6, бр. 3
5. Белевска, Д. (2019). Здравствена психологија со психодијагностика. МЦСП
6. Белевска, Д., Лутовска Ристеска, М., Белевска, Ј., Спасовска, М. (2016). Психолошка поддршка на родители на деца со посебни потреби. МЦСП, Списание на научни трудови "Меѓународен дијалог: ИСТОК-ЗАПАД" (Психологија и образование), год. 3, бр. 3
7. Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. New York: Jason Aronson
8. Burnham, J. (1986). *Family Therapy*. Routledge
9. Carr, A. The effectiveness of family therapy and systemic interventions for child-focused problems. *Journal of Family Therapy*, 2009, 31, 3-45.
10. Cicirelli, V. G. (1995). *Sibling relationships across the life span*. Springer Science+Business Media, LLC

11. Dalos, R. & Drejper, R. (2012). Sistemska porodična psihoterapija. Psihopolis
12. Giallo, R., & Gavidia-Payne, S. (2006). Child, parent and family factors as predictors of adjustment for siblings of children with a disability. *Journal of Intellectual Disability*
13. Greeff, A. & Nolting, C. (2013). Resilience in Families of Children With Developmental Disabilities. *Families, systems & health : the journal of collaborative family healthcare*. 31. 396-405. 10.1037/a0035059
14. Haley, J. (1971) *Family Therapy: A radical change*. In: J. Haley (ed.), *Changing Families*, pp. 272-284. New York: Grune & Stratton
15. Jenkins, H. & Asen, K. (1992). Family therapy without the family: A framework for systemic practice. *Journal of Family Therapy*, 14: 1-14
16. Leane, M., Kingston, A., Edwards, C. (2016). *Adult Siblings of Individuals with Intellectual Disability/Autistic Spectrum Disorder: Relationships, Roles & Support Needs*. School of Applied Social Studies, UCC
17. Lobato, D.J. (1990). *Brothers, sisters, and special needs; Information and activities for helping young siblings of children with chronic illnesses and developmental disabilities*. Baltimore, MD: Paul Brookes Publishing Co
18. Nascati, V. (2017). *How having a child with special needs affects family functioning in families of different types*. Theses and Dissertations. 2401. <https://rdw.rowan.edu/etd/2401>
19. Naylor, A. and Prescott, P. (2004), *Invisible children? The need for support groups for siblings of disabled children*. *British Journal of Special Education*, 31: 199-206. doi:10.1111/j.0952-3383.2004.00355.x
20. Nielsen, K. M., Mandleco, B., Roper, S. O., Cox, A., Dyches, T., & Marshall, E. S. (2012). Parental Perceptions of Sibling Relationships in Families Rearing a Child with a Chronic Condition. *Journal of Pediatric Nursing*, 27(1), 34-43
21. Satir, V., Banmen, J., Gerber, J., Gomori, M. (1991). *The Satir model: family therapy and beyond*. Palo Alto, Calif.: Science and Behavior Books
22. Schuntermann, P. (2007). *The sibling experience: Growing up with a child who has pervasive developmental disorder or mental retardation*. *Harvard Review of Psychiatry*, 15, 93-108
23. Schwartz, R. C., Sweezy, M. (2019). *Internal family systems therapy*. Guilford Publications
24. Seligman, M., Darling, B. R. (2007). *Ordinary families, special children: A systems approach to childhood disability*. The Guilford Press
25. Спасовска М., Белевска Д., Уточкин Н. (2019). Просоцијално однесување на сиблинзи на деца со посебни потреби. Теоретическа и практичка психологија во современи услови : зборник научних трудов по материјали XII Меѓународног семинара младих ученици и аспиранти, Тамбов «Принт-Сервис»
26. Stoneman, Z., & Berman, P. W. (Eds.). (1993). *The effects of mental retardation, disability, and illness on sibling relationships: Research issues and challenges*. Paul H. Brookes Publishing
27. Stratton, P (2016). *The Evidence Base of Family Therapy and Systemic Practice*. Association for Family Therapy, UK
28. Tuerk, E. H., McCart, M. R., & Henggeler, S. W. (2012). Collaboration in Family Therapy. *Journal of Clinical Psychology*, 68, 168-178
29. White, J. M. & Klein, D. M. (2008). *Family theories (3rd ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc
30. Winek, J. L. (2010). *Systemic family therapy: From theory to practice*. Thousand Oaks, Calif: Sage

М-р Елена ЗлатеваМСУ "Г.Р.Державин" Свети Николе-Битола
Република Северная Македония

ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОЕ СТРЕССОВОЕ РАССТРОЙСТВО – ТИПЫ ПТСР

АННОТАЦИЯ: В психологии интерес к исследованиям в этой области увеличился в связи с введением в научный дискурс категории посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) в 80-е годы прошлого века. Основные понятия, которые используют исследователи, работающие в этой области, это «травма», «травматический стресс», «травматические стрессоры», «травматические ситуации» и «посттравматическое стрессовое расстройство». Однако, как указывают многие исследователи, последствия пребывания человека в травматических ситуациях не ограничиваются развитием острого стрессового расстройства (ОСР) или ПТСР (которому, как правило, коморбидны депрессия, паническое расстройство и зависимость от психоактивных веществ), диапазон клинических проявлений последствий сверхэкстремального воздействия на психику человека, безусловно, шире и еще требует дальнейших комплексных и междисциплинарных исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: травма, травматический стресс, стрессовая ситуация, посттравматическое стрессовое расстройство

POST TRAUMATIC STRESS DISORDER - TYPES OF PTSD

ABSTRACT: In psychology, interest in research in this area increased due to the introduction of the category of post-traumatic stress disorder (PTSD) into the scientific discourse, in the 80s of the last century. The main concepts used by researchers working in this area are "trauma", "traumatic stress", "traumatic stressors", "traumatic situations" and "post-traumatic stress disorder". However, as many researchers indicate, the consequences of a person in traumatic situations are not limited to the development of acute stress disorder (OSR) or PTSD (which, as a rule, is comorbid for depression, panic disorder and dependence on psychoactive substances), the range of clinical manifestations and consequences of superextreme impact on the human psyche is certainly wider and more complex and requires further interdisciplinary research.

KEYWORDS: trauma, traumatic stress, stressful situation, post-traumatic stress disorder

Вероятность попадания в травмирующую ситуацию любого человека в современном мире непрерывно возрастает, и это ставит перед специалистами разного профиля задачи разработки адекватных методов диагностики и лечения возникающих патологических последствий. Несмотря на то, что количество исследований, посвященных изучению психологических последствий пребывания человека в травматической ситуации, за последние десятилетия стремительно возрастает, многие теоретико-методологические аспекты этой проблемы остаются нерешенными.

В психологији интерес к истражувањима во овај областа зголемилен е во врска со воведување во научниот дискурс категоријата посттравматичко стресно растројство (ПТСР). Во 80-те години на минатото век ПТСР (post-traumatic stress disorder — PTSD) било вклучено во квалитет самостојна нозолошка единица во американскиот класификатор психически растројства, а во средината на 90-те ПТСР вошло во Меѓународна класификација психически и поведенески растројства (МКБ-10).

Психолошка траума може да предизвика кај човекот различни нарушувања, коишто влијаат на сите нивоа на негово функционирање. Последиците од психолошка траума се манифестираат на физиолошко и психолошко ниво, на ниво на емоционални и когнитивни процеси, во формирање на комплицирани состојба и личностни нарушувања. Овие нарушувања негативно влијаат на различни сфери на животната дејност на човекот и се забележуваат не само кај луѓе, туку и кај членовите на нивните семејства и кај сведоци.

Остро стресно растројство се карактеризира со следниве особеници:

1. Тоно се јавува во оние случаи, кога човекот се соочува со догаѓање, предизвикувајќи реална опасност или загрозувајќи со смрт или сериозни повреди или загрозувајќи физичка целостност – својата или оние на други и при тоно преживува чувства на страх, беспомошност и ужас.
2. Или во времето, или непосредно по преживување на траумирајуќо догаѓање кај човекот можат да се јават диссоциативни симптоми: 1) субјективно преживување на одвојување, отчужденост или одсуство на емоционална реакција; 2) стеснување на полето на свесноста на околувајќи ситуација (состојба «оглушеност»); 3) дереализација; 4) деперсонализација; 5) диссоциативна амнезија, на пример, неспособност да се спомне важно момент на траумата.
3. Трауматичко догаѓање постојано вторга се во свесноста преку дистресни образци, мисли, флешбеки или осеќања на негово повторно преживување.
4. Субјектот забележува тенденција да избегне стимулови, асоциирани со траумата (мисли, чувства, разговори, дејност, места и луѓе).
5. Се забележуваат симптоми на тревога или зголемена возбудливост (на пример, раздражливост, тешкотии на концентрација, заспавање и зачувување на сон, преувеличени реакции на испуг, моторно возбудување).
6. Се јавува клинички значајно дистресно и нарушување во социалној, професионалној и којој другој важној сфери на функционирање.

Посттравматичко стресно растројство се разликува со следниве особеници:

1. ПТСР се развива во ситуација вклучувајќи догаѓање на смрт или загрозување на смрт, или загрозување на сериозни повреди, или загрозување на својата физичка целостност или оние на други луѓе.
2. Реакцијата на индивидот вклучува интензивен страх, беспомошност или ужас.

Характер на влијање на психику и поведението на човекот зависи од неговото тип. Се разликуваат неколку типове ПТСР.

Тревожный тип ПТСР характеризуется высоким уровнем соматической и психической немотивированной тревоги на гипотимно окрашенном аффективном фоне с переживанием, не реже нескольких раз в сутки, непро-извольных, с оттенком навязчивости представлений, отражающих психо-травматическую ситуацию. Характерна дисфорическая окраска настроения с чувством внутреннего дискомфорта, раздражительности, напряженности. Расстройства сна характеризуются трудностями при засыпании с доминированием в сознании тревожных мыслей о своем состоянии, опасениями за качество и продолжительность сна, страхом перед мучительными сновидениями (эпизоды боевых действий, насилия, зачастую расправы с самими пациентами). Больные часто намеренно отодвигают наступление сна и засыпают лишь под утро. Характерны пароксизмальные вечерне-ночные состояния с чувством нехватки воздуха, сердцебиением, потливостью, ознобом либо приливами жара.

Астенический тип ПТСР отличается доминированием чувства вялости и слабости. Фон настроения снижен, появляется безразличие к ранее интересовавшим событиям в жизни, равнодушие к проблемам семьи и рабочим вопросам. Поведение отличается пассивностью, характерно переживание утраты чувства удовольствия от жизни. В сознании доминируют мысли о собственной несостоятельности. В течение недели несколько раз непроизвольно представляются эпизоды психотравмирующей ситуации. Однако в отличие от тревожного типа в данных случаях представления лишены яркости, детальности, эмоциональной окрашенности и определяются больными как «возникающие в сознании картины с оттенком навязчивости». Расстройства сна характеризуются гиперсомнией с невозможностью подняться с постели, мучительной дремой, порой в течение всего дня. Избегающее поведение нехарактерно, больные редко скрывают свои переживания и, как правило, сами обращаются за помощью.

Дисфорический тип ПТСР характеризуется постоянным переживанием внутреннего недовольства, раздражения, вплоть до вспышек злобы и ярости, на фоне угнетенно-мрачного настроения. Больные отмечают высокий уровень агрессивности, стремления выместить на окружающих обуревающую их раздражительность и вспыльчивость. Зачастую они не способны контролировать себя и на замечания окружающих дают бурные реакции, о которых впоследствии сожалеют. Наряду с этим непроизвольно представляются сценподобного характера эпизоды психотравмирующих ситуаций. Нередки сцены насилия с активным участием самих больных. Внешне больные мрачные, мимика с оттенком недовольства и раздражительности, поведение отличается отгороженностью. Типичны избегающее поведение, замкнутость, малословность.

Соматоформный тип ПТСР характеризуется массивными сомато-формными расстройствами с преимущественной локализацией неприятных телесных ощущений в области сердца (54%), желудочно-кишечного тракта (36%) и головы (20%), эти расстройства сочетаются с психовегетативными пароксизмами. Типично формирование избегающего поведения на фоне панических атак, а симптомы эмоционального оцепенения и флэшбэк-феномены встречаются довольно редко и не носят столь эмоционально тягостного характера. Депрессивный аффект представлен недифференцированной гипотимией с отчетливыми тревожно-фобическими включениями. Идентаторный компонент симптомокомплекса больше представлен ипохондрической фиксацией на неприятных телесных ощущениях и пароксизмальных приступах с выраженной тревогой ожидания их возникновения, чем симптомами гипервозбуждения и переживанием психотравмирующей ситуации.

Хронические изменения личности после переживания экстремальной ситуации проявляются в следующих признаках.

1. Появление выраженных и стойких изменений в восприятии, мышлении и отношении индивидуума к себе и окружающим после перенесенной им экстремальной ситуации.
2. Изменения личности носят выраженный характер, сопровождаясь ригидным и неадекватным поведением, имеющим следующие проявления:
 - стойкое враждебное или недоверчивое отношение к окружающему при отсутствии такой установки до попадания в экстремальную ситуацию;
 - социальная изоляция (избегание контакта с людьми, кроме немногих живущих вместе родных), не обусловленная каким-то психическим, в том числе аффективным расстройством;
 - стойкое чувство внутренней пустоты и/или безнадежности, которое может быть вызвано повышенной зависимостью от других, неспособностью выразить отрицательные или агрессивные эмоции и стойким депрессивным аффектом;
 - стойкое ощущение нервозности или беспричинной угрозы, проявляющееся в повышенной бдительности и раздражительности при отсутствии прежде таких черт;
 - состояние хронического внутреннего напряжения и чувства угрозы может сочетаться со склонностью к злоупотреблению психоактивными веществами;
 - стойкое чувство собственной измененности или инакости в сравнении с другими людьми (отчуждение), это чувство может сочетаться с ощущением эмоциональной оглушенности.

Публикации, посвященные проблеме стресса, показывают, с одной стороны, чрезвычайную важность изучения вопросов, связанных с определением сущности и характеристик стресса как психического явления, его динамики, факторов развития и механизмов совладания, с другой стороны, необходимость разработки практических вопросов диагностики, профилактики и преодоления ближайших и отдаленных негативных последствий стресса для психического и соматического здоровья человека. Трудность изучения этих вопросов заключается в неоднозначности понимания самого феномена стресса и разнообразии теоретических подходов, поразному подходящих к изучению механизмов развития стресса и решению проблем преодоления его негативных последствий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрющенко А.В. Посттравматическое стрессовое расстройство при ситуациях утраты объекта экстраординарной значимости // Психиатрия и психофармакотерапия. 2000. № 4.
2. Волошин В.М. Клиническая типология посттравматических стрессовых расстройств и вопросы дифференцированной психофармакотерапии // Психиатрия и психофармакотерапия. 2001. № 4. Т. 3.
3. Джонс Ф., Кинман Г. Подходы к изучению стресса // Брайт Д., Джонс Ф. Стресс. Теории, исследования, мифы. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003.
4. Изард К.Г. Психология эмоций / пер. с англ. В. Мисник, А. Татлы-баевой. СПб.: Питер, 1999.

5. Ackerman Peter and Duvall Jack, A Force more Powerful, Palgrave, Hampshire, 2001
6. Aldwin M Carolyn., Iorienna A. Yancura, Coping and Health: A Comparison of the Stress and Trauma Literature, Dept. of Human Community Development , University of California, Davis, 2003

Проф. д-р Анита Ристеска
М-р Марина Кузмановска

Факултет за психологија
МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
Република Северна Македонија

ФАКТОРИ КОИ ШТО ВЛИЈААТ ВРЗ СОВЛАДУВАЊЕ НА ЧИТАЊЕТО КАЈ УЧЕНИЦИ СО ЛЕСНА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ

АПСТРАКТ: Современото општество поинтензивно се интересира за лицата со пречки во интелектуалниот развој кои во минатото биле запоставувани. Интелектуалната попреченост претставува сериозен научен и општествен проблем на кој што интензивно работат голем број научни работници и стручњаци за да се обезбедат услови за враќање на интегритетот на овие лица во општеството. Нееднаквиот тек на развојот на личноста на децата со интелектуална попреченост се манифестира низ говорот, однесувањето, вниманието, мислењето, намалениот интерес и слично што се одразува врз способноста на учење и совладување на наставниот материјал. Учениците со интелектуална попреченост како последица на интелектуалниот дефицит, развојот на говорот, социјалната средина, ненавременниот ран третман, имаат потешкотии во совладувањето на одредени наставни содржи по мајчин јазик. За утврдување на нивото на усвоеност на читањето извршени се критериумски тестови на знаење. Резултатите од овие тестови беа споредени со резултатите од артикулативниот тест и тестот за организација на психомоториката за да се утврди дали артикулацијата, познавањето на деловите на телото и латерализованоста се важни фактори за успешно совладување на почетното читање на учениците со лесна интелектуална попреченост.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: лесна интелектуална попреченост, критериумски тестови, ученици со интелектуална попреченост, читање, артикулација, познавање на делови на телото, латерализираност

ABSTRACT: Modern society is more interested in people with intellectual disabilities who, in the past have been neglected. Intellectual disability is a serious scientific and societal problem that is being worked on by a large number of scholars and experts in order to provide conditions for the restoration of the integrity of these persons in society. The uneven course of personality development of children with intellectual disabilities is manifested through speech, behavior, attention, thinking, diminished interest, and the like, which reflects on the ability to learn and master the teaching material. Students with intellectual disability as a consequence of intellectual deficits, speech development, social environment, untimely early treatment, have difficulties in mastering certain teaching contents in their mother tongue. To determine the level of reading ability criteria tests of knowledge have been performed. The results of these tests were compared with the results of the articulation test and the psychomotor organization test to determine whether articulation, body parts knowledge, and lateralizability are important factors for successfully completing the initial reading of students with mild intellectual disabilities.

KEYWORDS: mild intellectual disability, criteria tests, students with intellectual disability, reading, articulation, knowledge of body parts, lateralization

ВОВЕД

Интелектуална попреченост претставува мошне сложен проблем и траен придружник на општеството. Односот на општеството кон лицата со интелектуална попреченост се менувал во зависност од општествено-историските и социо-економските прилики. Постојат голем број дефиниции кои ја објаснуваат интелектуална попреченост од: социјален, психолошки, медицински, дефектолошки аспект. Според Правилникот за оцена на специфичните потреби на лицата со пречки во психичкиот и физичкиот развој на Република Македонија под интелектуална попреченост се подразбира: „Ментален хендикеп е состојба на забавен или непотполн психички развој што особено се карактеризира со нарушување на оние способности кои се појавуваат во текот на развојниот период и кои придонесуваат за општото ниво на интелигенција како што се: когнитивните, говорните, моторните и социјалните способности,„.

Се смета дека говорот кај учениците со пречки во интелектуалниот развој е недоволно развиен или оштетен во развојот. Предговорниот период кај овие деца трае доста подолго затоа што постојат препреки кои му оневозможуваат на детето да го прифати зборот, а треба да помине уште подолг период тоа да почне активно да го употребува.

Читањето претставува преведување на еден редослед на букви во концизна артикулација и додавање на атрибути како што се мелодија, ритам, акцент и интензитет и на крај претворање на овие елементи во осмислена говорна целина. Кај учениците со интелектуална попреченост се јавуваат многу тешкотии во читањето како што се заостанување во говорниот развој и недоволна припременост за фонетска и морфолошка анализа на зборовите, одредени слабости во запазувањето, пореметување и грешки во системот на мислење, памтење и слабости во задржување. Овие ученици доста споро и со голем напор ја совладуваат техниката на читање. Читаат споро или не застануваат никаде. Не читаат наставки, изоставаат букви и сето ова им смета на учениците да го сватат прочитаното и да стекнат нови знаења што го успорува нивниот развој. И кога ќе стекнат брзина на читање прават многу грешки: додаваат префикси, суфикси, посебни букви, повторуваат одредени гласови, недоволно диференцираат слични гласови, мешање на гласови, имаат погрешен нагласок, често прават граматички грешки, слабо го разбираат текстот и нарушување на логичноста на приказната.

Организираноста на психомоториката е условена со специфична мотивација, способноста на интелигенција и мислењето. Активноста на психомоториката секогаш е вољна, организирана и усмерена. Се врши со екстремитетите, со телото, делови на телото, говор и мимичната мускулатура. Низ неа се согледуваат намерите, чувствата, ставовите, способностите па и нивото на информираност на субјектот кој ја врши та активност. Процената на квалитетот на организираноста на психомоториката овозможува увид во можноста на личноста во развојниот процес да се прилагоди на условите на објективниот простор. Доживувањето на телесната целост е прв слој на доживувања и сознавања за самиот себе си во светот кој го опкружува. Со непосредниот однос тело и околина се откриваат сензомоторните целини на деловите на телото како интегрални делови на телесноста а поединечни по сензација, облик, функција, значење за нас

самите за другите.Откривање и дефинирање на појмовите за сопственото тело зависи секогаш од возраста, интелигенцијата и чувствата. Чувствата се вткаени во искуствата и се извор на мотиви со кои детето се вклучува во светот. Познавањето на деловите на телото се развива со оној ритам со кој се развива кинестезијата. Најкасно се развиваат појмови за оние делови на телото чија максимална слобода на подвижност најкасно се достигнува. Откривањето на латерализираноста е следен слој во процесот на самопознавање на себе самиот во светот. Со градење на нервните и психичките функции одеднаш согледуваме дека телото е поделено на десна и лева страна, а исто така и просторот во кој се наоѓаме е поделен на десна и лева страна. Откриваме дека латерализираноста е доминантна за една страна на телото, а субдоминантна за другата страна на нашето тело.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

За да се утврди влијанието на психомоторниот развој врз усвојувањето на читањето кај ученици со интелектуална попреченост спроведено е истражување со кое се опфатени 100 ученици од прво до трето одделение. Употребени се следниве инструменти на испитување: тријажен артикулативен тест и психомоторниот статус(познавање на делови на телото,латерализираност на горни екстремитети и вид) и критериумски тестови за процена на совладаноста на читањето, статистички методи: табели, проценти X2 тест, корелација р. Од вкупниот број ученици 27 ученици се во прво одделение,31 во второ одделение и 42 во трето одделение.Според календарска возраст во прво одделение се од 7-9 години, во второ одделение од 8-10 и во трето одделение од 9-12години. Според интелектуалниот статус сите ученици се со наод и мислење лесни пречки во психичкиот развој издадено од соодветна комисија за категоризација, Тријажниот артикулативен тест- (X. Kostic i S. Vladislavljevic) покажа дека 75% од учениците позитивно го решиле овој тест. Испитаните ученици се доста успешни во изговорот на поедини гласови, а потешкотии се јавуваат кога гласовите ќе се најдат во зборови со кои се искажува одредена мисловна целина. Скалата за процена на познавањето на деловите на телото(О. Stefanovic i S. Bojanin) покажува дека испитаните ученици не ги познаваат деловите на телото во однос на својата календарска возраст и се за две до три години под нивната возраст. Тестот за употребна латерализираност на горните екстремитети покажа дека од вкупниот број на ученици 57 ја употребуваат десната рака,32 ученика левата рака а само 11 ученици подеднакво користат лева и десна рака. Се смета дека колку коефициентот на интелигенција е повисок толку се зголемува и способноста за согледување што значи и подобра контрола на волевите движења што не е случај кај овие ученици.Употребната латерализираност на видот кај 51 ученик е од десната страна а кај 49 ученици од левата страна.Доминанцијата на десното око не е во ист однос со доминацијата на десната рака.Латерализованоста на видот е важна затоа што укажува на евентуална дисхармонична структурираност на оваа област од психомоторната организираност.

Критериумското оценување на читањето ги покажа следните резултати:Учениците од прво одделение не ја совладаа програмската целлина -читање затоа што од 27 ученика само 5 успешно одговорија на задачата,8 делимично одговорија,а 14 не одговорија. Овие резултати се очекувани затоа што учениците се запознаваат со буквите и сеуште не ја совладале техниката на читање.Во второ одделение од вкупно 31 ученик само 9 успешно ја одговорија поставената задача,7

делимично а 15 не ја одговорија задачата.17 ученици од трето одделение успешно ја одговорија задачата,15 делимично а 10 неуспешно ја одговорија задачата.

АНАЛИЗА НА РЕЗУЛТАТИТЕ НА СОВЛАДАНОСТА НА ПРОГРАМАТА -ЧИТАЊЕ И ФАКТОРИТЕ КОИ ВЛИЈААТ НА ЧИТАЊЕТО И ЗАКЛУЧОК

Резултатите кои учениците ги постигнаа на критериумските тестови на читање покажаа дека 29,33% ги совладаа барањата на критериумскиот тест, додека 41,30% делимично ја совлада или не ја совлада програмската целина читање.Резултатите постигнати на критериумските тестови на знаења се упоредуваат со резултатите кои учениците ги постигнаа на: тестот за процена на артикулација; тест за процена на познавање на деловите на телото; употребната латерализираност на вид;за да се утврди дали тие делуваат на совладаноста на програмската целина читање.

Совладасност на читањето и артикулација-статистичката анализа потврдува дека постои поврзаност меѓу читањето и артикулацијата што потврдува и висок коефициент на корелација кој изнесува $r_{0,41}$ и е значаен на ниво $p_{0,01}$, $\chi^2_{18,89}$. Овие резултати се очекувани затоа што се знае дека правилната артикулација на гласовите влијае на правилно читање затоа што учениците оние гласови кои неправилно ги артикулираат често ги изостават при читањето или ги заменуваат со слични гласови.резултатите помеѓу совладаноста на читањето и вербалниот коефициент на интелигенција покажуваат дека вредноста на χ^2 е на граница на статистичка значајност што покажува дека вербалниот коефициент на интелигенција има значајно влијание на совладувањето на програмата читање. општото интелектуално ниво на учениците е тесно поврзано со читањето што значи дека од него зависи совладувањето на читањето.

Совладаност на читање и познавање на деловите на телото-висок коефициент на корелација помеѓу овие две варијабели и изнесува $r_{0,88}$ и е значаен на ниво $p_{0,01}$, $\chi^2_{20,70}$ што потврдува дека познавањето на деловите на телото битно влијае на програмската целина читање затоа што секој покрет со телото пропратен и именуван со збор станува целовит поим во свеста и интегриран дел на целина од која се раѓа поим за сопственост и можност и употреба на поимот јас.

Совладаност на читање и латерализираност на вид покажува поврзаност на овие две варијабели што потврдува висок коефициент на корелација кој изнесува $r_{0,78}$ и и е значаен на ниво $p_{0,01}$ и $\chi^2_{242,12}$.Со ова се утврдува дека латерализираноста на видот најмногу влијае во почетното читање зато што во прашање е диференцираност на движењето на очите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г.Ајдински,З.Киткањ,Љ.Ајдински (2007)Основи на дефектологија-специјална едукација и рехабилитација,Скопје
2. Светомир Бојанин,,Третман покретом и саветовање реедукација психомоторике покрет у психотерапии (2016),Београд
3. Milica Gligorovic(2013)Klinicka procena i tretman teskoca u mentalnom razvoju, Београд
4. Aleksandar Cordic, ,S. Bojanin(2011) Opsta defektoloska dijagnostika, 3 izdanje, Zavod za ugbenike I nastavna sredstva, Beograd
5. Ристеска, А.Евалуација плана и програма матерњег језика од I до III разреда, магистерски рад, Београд, 2000.

М-р Славољуб Ивановски
Република Северна Македонија

Проф. д-р Диана Белевска
Факултет за психологија
МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
Република Северна Македонија

ПСИХОЛОШКИ ОДБРАНБЕНИ МЕХАНИЗМИ ВО СТРЕСНИ СОСТОЈБИ

АПСТРАКТ: Стресот е една од најчесто манифестираната појава која се наметна на човекот во современото општество на 21-от век. Многу научни истражувања се посветени на оваа појава и податоците потврдуваат дека стресот е во постојан пораст. Некои од научниците тврдат дека стресот може да биде позитивен за човекот. Одбранбените механизми имаат значајна улога во справувањето со стресот. Според фројдовата психоаналитичка теорија, одбранбените механизми се психолошки стратегии кои ги користат поединци, групи, па дури и нации за справување со реалноста и задржување на сликата и поимот за себеси. Здрави личности вообичаено користат разни одбрани во текот на животот. Намената на одбранбените механизми на егото е да го заштитат умот, битието, од напнатост, од општествени санкции или да понудат бегство од состојба со која некој не може моментално да се справи. Категоризацијата на одбранбените механизми во: прв, втор, трет и четврт степен е според начинот на нивното влијание врз егото. Кој од овие одбранбени механизми повеќе се применува и во кои стресни состојби зависи од многу фактори. Меѓу често применуваните одбранбени механизми се: фантазирање, проекција, избувнување, преместување, дисоцијација, интелектуализација, репресија, алтруизам, антиципација, интроекција, сублимација, супресија и т.н.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: стрес, стресни состојби, одбранбени механизми, проекција, фантазирање, дисоцијација, сублимација, репресија, задушвање

PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS IN STRESSFUL SITUATION

ABSTRACT: Stress is one of the most manifested phenomenon of human being in the contemporary society of the 21st century. Many scientific researches are dedicated to this phenomenon and the data confirm that stress is on a constant increase. Some scientists claim that stress can be positive for humans. "Defensive mechanisms" have a significant role in dealing with stress. According to Freud's psychoanalytic theory, defense mechanisms are psychological strategies used by individuals, groups, and even nations to deal with reality and retention of the image and the notion of oneself. Healthy people usually use various choices during their lifetime. The purpose of the ego defense mechanisms is to protect the mind, the being, the tension, the social sanctions, or offer an escape from a state with which one can not immediately handle it. The categorization of defense mechanisms as: first, second, third, and fourth degree is according to the way they influence the ego. Which of these defense mechanisms is more applicable and in which stress conditions depends on many factors. Among the often-used defense

mechanisms are following: fantasy, projection, outburst, displacement, dissociation, intellectualization, repression, altruism, anticipation, introjection, sublimation, suppression, and so on.

KEYWORDS: stress, stress conditions, defense mechanisms, projection, fantasy, dissociation, sublimation, repression, introjections, suppression

1. ТЕРОРЕТСКИ ПРИСТАП ЗА ПСИХОЛОШКИ ОДБРАНБЕНИ МЕХАНИЗМИ

Денес личноста многу често се соочува со стресни состојби и заради тоа секој реагира на стресот на свој начин за да се одбрани од стресната закана. Како одбрана или т.н самоизмама повремено секоја личност ги вклучува во употреба одбранбените механизми како несвесни стратегии за одбрана. Се поставува прашањето: дали личноста е во можност да ја открие формата на измама која ја користи и која е таа одбранбена стратегија (одбранбен механизам) што се употребува во одредена стресна состојба? За одбранбените механизми прва детално пишувала и ги дефинирала Ана Фројд, во книгата на нејзиниот татко "Егото и одбранбените механизми." Тие не се само несвесна одбранбена мерка која ја спречува личноста од поврзување со инстинктивните желби, но тие имаат улога да ја штитат личноста од појава на анксиозност, и контролирање на нашите слабости и маани. Според фројдовата психоаналитичка теорија, одбранбените механизми се¹: психолошки стратегии кои ги користат поединци, групи, па дури и нации за справување со реалноста и задржување на сликата и поимот за себеси.

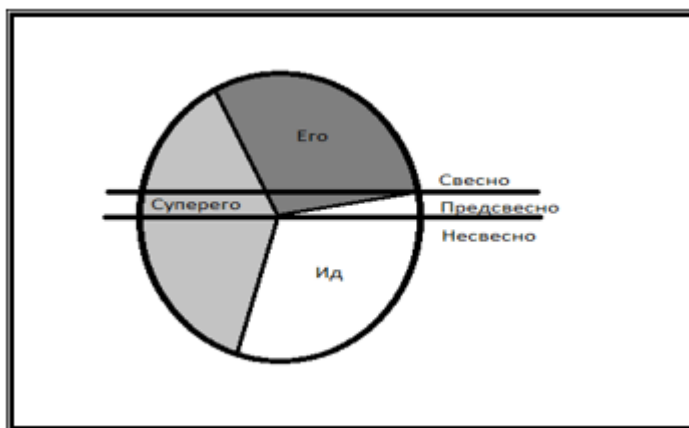
Здрави личности вообичаено користат разни одбрани во текот на животот. Одбранбените механизми на егото стануваат патолошки тогаш кога нивното упорно користење води кон неприлагодливо однесување, така што физичкото и/или менталното здравје на индивидуата се значително нарушени. Намената на одбранбените механизми на егото е да го заштитат умот, битието, од напнатост, од општествени санкции или да понудат бегство од состојба со која некој не може моментално да се справи. Ваквите одбранбени механизми на егото може да се категоризираат соодветно на тоа дали импулсите на егото се конфликтни помеѓу себе, дали импулсите на егото се во конфликт со вредностите и убедувањата на суперегото или дали има надворешна опасност по егото. За одбранбените механизми често се мисли дека се израз за дел од личноста кој се јавува поради лична загуба или поради трауматично искуство. Во интерес на подобро објаснување на одбранбените механизми ќе го објасниме структурниот модел на ид, его и суперего.

Структурен модел: Ид, его и суперего. Концептот за импулсите на ид-от е изведен од Зигмунд Фројд-овиот структурен модел. Според оваа теорија, импулсите на ид-от се засноваат на принципот на задоволство: итно задоволување на нечии желби и потреби. Фројд верувал дека ид ги претставува биолошките инстинктивни импулси кај луѓето, како агесијата (инстинктот на Танатос т.е. Смртта) и сексуалноста (инстинктот на Ерос т.е. Животот/Љубовта). На пример, кога ид импулсот (на пример, желба да се има сексуален однос со туѓинец) е во конфликт со суперегото (на пример, доследност на општествените обичаи да се избегнува секс со непознати лица), се јавува чувство на напнатост. За намалување на вакви негативни чувства, егото може да ги употреби одбранбените механизми. Фројд верувал дека конфликтите помеѓу овие две структури резултираат со конфликти поврзани со психосексуалните фази. Фројд наведува три структури на психата (личноста):

» Ид: себичен, примитивен, детинест, кон задоволство насочен дел од
1. Anna Freud, (Taylor&Francis), (2018), The ego and the Mechanisms of Defense, electronic book, eBook, p.28.

- личноста, без способност за одложување на задоволувањето.
- » Суперего: интернализирани (прифатени) општествени и родителски стандарди за “добро”, “лошо”, “правилно” и “погрешно” однесување.
- » Его: посредник помеѓу ид-от и суперего-то кој тежнее кон компромисно помирување на обата.

На слика бр.1 прикажан е топичкиот и структуралниот модел на личноста, его, ид, суперего.

Слика бр.1: Приказ на топичкиот и структуралниот модел на личноста

Извор: Selman Repisti, (2018) Psihologija licnosti, drugo dopunjno izdanje, Pdf, str.45.

Примарни и секундарни процеси. Кај егото, има два тековни процеси. Тука е несвесниот примарен процес, кај кој мислите не се организирани во складен тек, чувствата се променливи, спротивставеностите не се во судир или, пак, судирот не се согледува како таков и има само зачетоци на смисленост. Нема логички и временски тек. Страста е важна кај овој процес. Спротивно на ова, е секундарниот свесен процес каде постојат цврсти граници и каде мислите се организирани и усогласени.

Принципот на остварливост. Имулсите на ид-от не се соодветни за цивилизираното општество, па затоа општеството врши притисок да се промени принципот на задоволство во корист на принципот на остварливост, односно побарувањата на надворешниот свет.

Создавање на суперего-то. Суперего-то се создава како што детето расте и ги учи родителските и општествените стандарди. Суперего-то се состои од два дела: совеста, која распознава што е “лошо” и казниво, и идеалот за его-то, кое распознава што е “добро” и коешто треба да се прави или да се биде.

Како его-то ги користи одбранбените механизми?

Кога напнатоста е преоптоварувачка за личноста, тогаш его-то ги вклучува одбранбените механизми за да го заштити поединецот. Чувствата на вина, пониженоост и срам често се проследени со напнатост. Во првата целосна книга за одбранбените механизми, “Его-то и механизмите за одбрана” (1936), Ана Фројд го претставува концептот на сигнализирачката напнатост. Таа тврди дека тоа “не е директно поттикната од остварена конфликтна инстинктивна напнатост, туку под влијание на сигнал од егото како однапред предвидена

инстинктивна напнатост”. Сигнализирачката функција на напнатоста се смета за мошне важна и е биолошки прилагодена да го предупреди организмот на опасност или закана по неговата рамнотежа. Напнатоста се јавува како зголемување на телесна или ментална вознемиреност и затоа сигналите кои ги добива организмот овозможуваат спремност за одбрана од претстојечката опасност. Одбранбените механизми ги изменуваат импулсите од ид-от во прифатливи облици, или несвесно ги блокираат истите.

2. КАТЕГОРИЗАЦИЈА НА ОДБРАНБЕНИТЕ МЕХАНИЗМИ

Одбранбените механизми може да се категоризираат во повеќе степени. Во секој одреден дел се вклучени неколку типични видови на одбранбени механизми:

1). Одбранбени механизми од прв степен. Механизмите од овој степен скоро секогаш се тешко патолошки. Овие три одбрани, здружени, овозможуваат на личноста да ја преуреди надворешната реалност и да ја отстрани потребата за справување со реалноста. Патолошките употребувачи на овие механизми оставаат впечаток на луѓе. Ова се таканаречени психотички одбрани, присутни кај психозите. Сепак, во детството и снисштата тие служат како здрави механизми. Тие три механизми се:

Негирање: Одбивање да се прифати надворешната стварност, бидејќи е премногу заканувачка; спротивставување на стимул кој предизвикува напнатост по пат на непризнавање дека тој постои; решавање на емоционален конфликт и намалување на напнатост со одбивање или свесно да се видат непријатните надворешни аспекти.

Изобличување (дисторзија): Значително преобликување на надворешната стварност заради задоволување на внатрешните потреби.

Заблудувачка проекција: Значително силни заблуди во врска со надворешната стварност, најчесто со замајувачка природа.

2). Одбранбени механизми од втор степен. Овие механизми ги има кај возрасните и уште повеќе кај адолесцентите. Луѓето кои често ги користат ваквите одбрани оставаат впечаток како општествено непожелни поради незрелоста, тешкотијата за справување со нив и заради нивно сериозно несоочување со стварноста. Ова се таканаречените незрели одбрани и нивна прекумерна употреба често доведува до сериозни пречки. Овде спаѓаат:

Фантазирање: Стремеж за бегство во фантазија заради одбегнување на внатрешни и надворешни конфликти.

Проекција: Проекцијата е примитивен облик на параноја. Таа ја намалува напнатоста со тоа што дозволува изразување на непосакуваните импулси или желби без да се биде свесен за нив; припишувајќи ги своите неприфатливи/несакани мисли и емоции на друга личност, користејќи тешки предрасуди, тешка љубомора, преосетливост на надворешна опасност, и “насоберена неправедност”. Тоа е пренесување на своите неприфатливи мисли, чувства и импулси на некој друг, како тие да се поседувани од таа друга личност.

Хипохондрија (соматизација): Трансформација на негативните чувства (болката, болеста и напнатоста) спрема другите во негативни чувства спрема себеси.

Пасивна агресија: Агресија кон другите изразена индиректно или пасивно.

Избувнување: Директно изразување на несвесна желба или импулс без свесност на емоциите кои го поттикнуваат таквото изразито однесување.

3). Одбранбени механизми од трет степен. Овие механизми се сметаат за невротични, но сепак се чести кај возрасните. Ваквите одбрани даваат краткотрајни

предности при справување, но може да предизвикаат долгорочни проблеми во меѓучовечките односи, и работата, доколку се користат како примарни за справување со околината. Овде спаѓаат:

Преместување: Одбранбен механизам кој ги пренасочува сексуалните или агресивните импулси кон поприфатлива или помалку заканувачка цел; упатување на емоцијата кон побезбедна цел, пренасочување на силната емоција кон нешто што е помалку опасно.

Дисоцијација (разложување): Привремена драстична измена на нечиј идентитет или карактер заради избегнување на емоционален стрес, издвојување или одложување на некое чувство кое вообичаено би проследило одредена ситуација или мисла.

Интелектуализација: Облик на изолација; сосредоточување врз интелектуалните компоненти на ситуацијата заради оддалечување на себеси од емоциите кои ствараат напнатост; издвојување на емоциите од идеите; размислување за желбите во формална, безлична смисла и недејствувајње, но насочување кон интелектуалните предности.

Реактивна формација: Претворање на несвесните желби или импулси кои се сметаат за опасни во нивна целосна спротивност; однесување кое е сосема обратно од она што некој го сака или чувствува, заземајќи го обратното убедување, бидејќи стварното убедување ствара напнатост. Ваквата одбрана е ефикасна на краток рок, но за подолго е неодржлива.

Репресија (потиснување): Процес на одвлекување на мислите во подсвеста и попречување на болните или опасни мисли свесно да се осознаат; се манифестира со навидум необјаслива наивност, губење на сеќавањето и немање поим за тоа во каква ситуација и состојба е некој; има свесност за емоцијата, но идејата зад неа отсутува.

4). Одбранбени механизми од четврт степен. Овие механизми ги има кај емоционално здрави возрасни и се сметаат за најзрели, иако потекнуваат од незрело ниво. Тие биваат прилагодени во текот на годините за подобар успех во животот и врските. Користењето на ваквите одбрани го подобрува задоволството и вештината на оние што ги користат. Оние што ги употребуваат успеваат да си ги интегрираат конфликтните емоции и мисли останувајќи ефективни како личности и се сметаат за доблесни личности. Тоа се:

Алтруизам: Делотворно вршење услуги на другите кое донесува лично задоволство.

Антиципација (предвидување): Реалистично планирање на идната nelaгодност.

Хумор: Весело и отворено изразување на идеи и чувства (посебно оние кои се непријатни за фокусирање или презастрашувачки за раскажување) кое ги орасположува другите луѓе. Хуморот им овозможува да ги наречат нештата со вистинското име.

Идентификација (поистоветување): Несвесно моделирање на своето 'јас' според карактерот и однесувањето на некоја друга личност.

Интроекција: Поистоветување со некоја идеја или објект толку длабоко, што тие стануваат дел од личноста.

Сублимација: Претворање на негативните емоции или инстинкти во позитивни дејства, однесување или емоции.

Супресија (одложување): Свесно туркање на мислите во пред-свесното; свесна одлука за одвраќање на вниманието од одредена емоција заради

справување со моменталната стварност, со можност подоцна да се воочат непријатните емоции и да се прифатат.

Според многу истражувања како најчесто користени одбранбени механизми во стресни состојби се наведуваат²: негирање, репресија, проекција, разместување, регресија, рационализација, сублимација, интроеакција, супресија, интелектуализација.

Кој од одбранбените механизми е најприлагодлив зависи од возраста и зрелоста на личноста. “Позрели” одбранбени механизми се сметаат: интелектуализацијата, сублимацијата и рационализацијата. Според истражувањето на Џорџ Валијант, луѓето кои ги користат овие одбранбени механизми почесто имаат подобри семејни врски и кариера. Се поставува прашањето: Како да ги оценуваме одбранбените механизми? Теоретски треба да се идентификуваат три услови што треба да бидат исполнети³:

Прво, употребата на одбранбените механизми треба да се зголемат под услови на стрес или закана за личноста. Второ, одбранбениот механизам треба да ја заштити личноста од психолошка вознемиреност. Трето, прекумерното потпирање на еден одбранбен механизам се поврзува со несоодветна одбрана на возраста, или психопатологија.

3. ИСТРАЖУВАЊЕ ЗА ОДБРАНБЕНИ МЕХАНИЗМИ ВО СТРЕСНИ СОСТОЈБИ

Во трудов преку анализа на истражување кое е посветено на одбранбените механизми во стресни состојби применуваме методологија на анализа на случај кој е реализиран со современи емпириски наоди. Во таа насока се тргнува од хипотезата дека⁴:

Употребата на одбранбените механизми треба да ја заштити личноста од вознемиреност, емоционална болка и психолошки стрес.

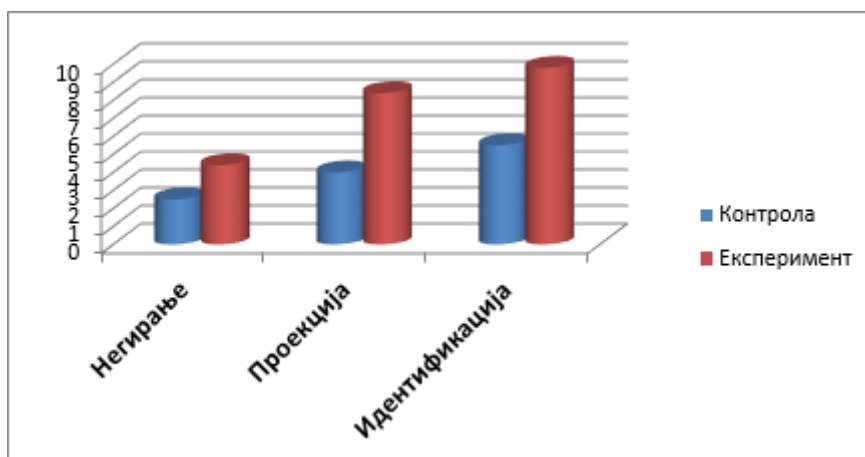
Според теоретските поставки функцијата на одбранбените механизми е да помогнат што подобро личноста ја надмине состојбата на вознемиреност или емоционална болка која ја чувствува при стрес. За тестирање на оваа хипотеза биле ангажирани група на момчиња во игра на фудбал кога било невреме и имало грмотевици. Во втората половина од играта, гром го погодил полето каде се одвивала играта. Сите играчи биле легнати на земја но, едно од момчињата било погодено од гром и починало. Клиничкиот психолог д-р Стивен Долингер, презел клиничка проценка на момчињата. Тој направил проценка на нивото на нивната емоционална вознемиреност. Со неколку проверки било утврдено дека вознемиреноста е валиден предзнак за тоа што родителите ги забележале психолошките проблеми кај момчињата. Во наредните две години момчињата избегнувале да играат фудбал. Во моментот на проценката, момчињата раскажале две приказни за тоа како ја прикажуваат молњата. Се оценува дека тие момчиња кои биле со повисок одбранбен механизам веднаш по стресниот настан клинички покажале помалку психолошка вознемиреност. Одбранбените механизми ги заштитило од психолошката неволја во тоа време. Ова претпоставка била оправдана. Оние момчиња кои имале повисоки оценки во одбранбените механизми, биле помалку потресени во однос на другите.

2. Timoty J.Legg, PhD., Kimberly Holand, Top 10 most common defense mechanisms, February 11, 2019

3. Phebe Cramer, Defense mechanism 40 Years of Empirical research, Journal of Personality Assessment, www.researchgate, p.117.

4. Phebe Cramer, Defense mechanism:40 Years of Empirical Research, Journal of Personality Assessment, www.researchgate, p.117.

Во анализата се разгледувани покрај негацијата, употребата на два зрели одбранбени механизми како проекција и идентификација, кај кои пониската вознемиреноста била поизразена. Користењето на одбранбените механизми кај момчињата е во согласност со нашата хипотеза: Оние момчиња кои користеле повеќе одбранбени механизми на психолошкиот стрес, имаат помалку знаци на психолошка вознемиреност. Во интерес на истражувањето момчињата биле вклучени во уште во две слични студии на стресни состојби и во анализата во сите три студии ги потврдиле споменатите претпоставки. Резултатите од трите студии на истражувањето претставени се во графиконот бр.1.

Графикон бр.1: Одбранбени механизми на учесниците во истражувањето
Извор: пригодно според: Phebe Cramer, (2019), *Defense Mechanism: 40 Years of Empirical Research*, *Journal of Personality Assessment*, www.researchgate, p.118.

Како што се гледа од графиконот експерименталните резултати од негирање, проекција и идентификација се со повисоки резултати во скалата, додека кај резултатите со контрола и одбрана, резултатите се со помали вредности на скалата на графикот.

Врз основа на анализираната студија може да ја потврдите поставената хипотеза, со која се тврди дека употребата на одбранбените механизми треба да ја заштити личноста од вознемиреност, емоционална болка и психолошки стрес. Исто така, констатираме дека психолошките одбранбени механизми можат да се менуваат и развиваат во време. Тие се користат да се сокријат емотивните одговори во стресни состојби, со кои не сака личноста да се справува сама. Промената на одбранбените механизми помага да се претворат нездравите одбранбени механизми во оние кои се поодржливи.

ЗАКЛУЧОК

Одбранбените психолошки механизми претставуваат еден од значајните несвесни реакции на личноста во стресни состојби. Тие претставуваат несвесен психолошки процес кој се користи како заштита од прекумерна анксиозност и како адаптација во тешки стресни ситуации. Токму овие психолошки механизми се базираат на отпорноста на личноста. Функционалната намена и цел на ваквата психолошка заштита се состои во олеснување на нетолерантен конфликт, немир,

кој произлегува од контрадикција помеѓу несвесно, инстинктивно и импулсивно однесување во однос на барањата на надворешната, социјалната средина - правила и норми во семејството и општеството. Најчесто луѓето ги користат заштитните механизми комплексно. Покрај тоа, повеќето луѓе имаат тенденција да “сакаат” еден заштитен механизам пред друг, на тој начин се формира своевидна навика. Така секој човек користи карактеристичен за својата личност репертоар од психолошки заштитни механизми. Во надминување на негативните, а барање на примена на позитивните одбранбени механизми се препорачуваат одредени техники: 1) Да се пронајде одговорност: блиски личности кои можат да помогнат поединецот да ги препознае своите механизми. Со привлекување внимание на самоизмама, можат да помогнат да се идентификува моментот кога несвесно ќе се направи нездрав избор на одбранбен механизам. Тоа помага во развој на механизмите. 2) Да се научат стратегии за справување: преку терапија со експерт за ментално здравје, психотерапевт, психолог, да се препознаат одбранбените механизми што најчесто личноста ги користи. Потоа, личноста треба да научи одбранбени одговори за да може да направи избор на позрели, позитивни одбранбен механизам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anna Freud, (Taylor&Francis), (2018), The ego and the Mechanisms of Defense, electronic book, eBook.
2. Berry, J. W. (2001).,“Immigration, acculturation, and adaptation”, Applied Psychology: An International Review 46 : 5 –34.
3. Brian J. Deverall, (2005)., Defence Mechanisms, EurekAlert, science.
4. Laughlin, (2018), The Ego and its Defenses Mechanisms by Laughlin, AbeBooks.com.
5. Chang, T., Arora, A., Kim, A. B., and Xin, T.,(2013).,“Development of the collectivist coping scale: report from six studies”, Paper presented the 2003 Annual Convention of the American Psychological Association, Toronto, Canada.
6. Phebe Cramer,(2019), Defense Mechanism: 40 Years of Empirical Research, Journal of Personality Assessment, www.researchgate.
7. Phebe Cramer, (2016), Protecting the Self: Defense Mechanisms in Action, Guilford Press, New York.
8. Selman Repisti, (2018), Psihologija licnosti, drugo dopunjerno izdanje, Pdf.
9. Ананиев, Б., Човекът като предмет на познанието, CV, 1976, 398 с.
10. Арънсън, Е., Човекът – “социално животно”, С., 1984, 304 с.
11. Берносони, В., Човекът в чекмедже, С., 1997, 101 с.
12. Величков, А., Личност и вътрешнамотивация, С., 1989, 170 с.

М-р Славољуб Ивановски
Република Северна Македонија

Доц. д-р Ана Чучкова
Факултет за психологија
МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола
Република Северна Македонија

АНКСИОЗНАТА ОСЕТЛИВОСТ КАКО ПРИЧИНА ЗА АНКСИОЗНИ ПОРЕМЕТУВАЊА

АПСТРАКТ: Во оваа статија се разгледува проблемот на анксиозноста на личноста која е се поприсутна во динамичното и брзо живеење на современото општество. Доколку анксиозноста е во рамки на нормалната вознемиреност и е одговор на опасна ситуација, таа се смета како одговор на личноста на ситуацијата и потребата за заштита од опасности. Но, постојат личности кои во секоја ситуација гледаат потенцијална опасност. Во таков случај велат дека постои анксиозно пореметување на личноста. Истражувањата потврдиле дека кај одредени личности постои поголема анксиозна осетливост. Утврдувањето на зголемена анксиозна осетливост треба да помогне во спречување и превентива на понатамошни анксиозни пореметувања, како и појавата на панични напади кај личноста.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: анксиозност, анксиозна осетливост, страв, панични пореметувања

ANXIETY SENSITIVITY AS A CAUSE OF ANXIETY DISORDERS

ABSTRACT: This article discusses the problem of the anxiety of a person that has become more present today in the dynamic living of the fast-paced contemporary society. If anxiety is within normal disturbance and is a response to a dangerous situation, it is considered as a person's response to the situation and the need to protect himself/herself from dangers. But, there are people who see potential danger in every situation. In such a case, we say that the person suffers from anxiety disorder. Studies have confirmed that certain individuals suffer from greater anxiety sensitivity. Determination of increased anxiety sensitivity should help preventing further anxiety disorders, as well as the occurrence of panic attacks in a person.

KEYWORDS: anxiety, anxiety sensitivity, phobia, panic disorder

ТЕОРЕТСКИ ОСВРТ

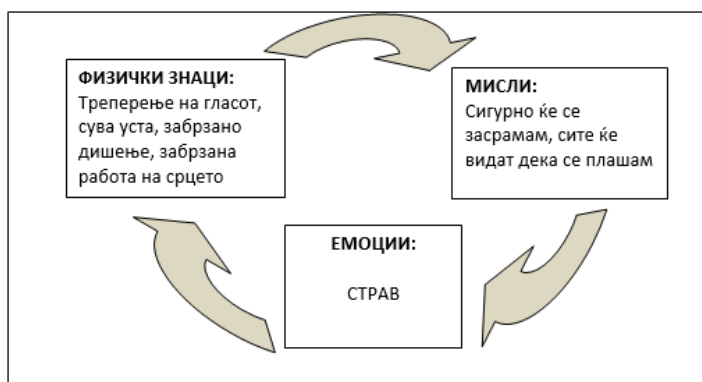
Во современото и доста динамично живеење анксиозноста станува многу присутна појава и претставува една од најчестите психијатриски пореметувања. Во Америка дури 25% од возрасното население страда од оваа состојба во разни периоди од развојот. Во Велика Британија секоја година, 1 од 5 жени и 1 од 10 мажи зема лекови заради анксиозност. Овој проблем може да се анализира како состојба или како особина. Како состојба таа се јавува при различни проблеми со

кои се соочува личноста, на пример, полагање на испити, барање работа, нова средина и непознати луѓе и слично. Но, како особина таа е поврзано со личните особини и карактеристики на личноста. Таа личност се чувствува анксиозна во многу различни ситуации дури и кога воопшто не постои опасност за такво нешто.

Затоа, во оваа статија ќе се обидеме да дадеме одговор на повеќе прашања: Што е анксиозност и причините за појава на анксиозни пореметувања? Што е тоа анксиозна осетливост на личноста? Како се мери анксиозната осетливост? Дали зголемена анксиозна осетливост изразена преку Индекс на анксиозна осетливост е предуслов за поголема склоност на личноста кон анксиозни пореметувања? Откривањето на зголемена анксиозна осетливост на личноста може превентивно да помогне во спречување на настанување на анксиозни пореметувања во подоцнежната возраст. Ние ја задржуваме оправданоста на тезата дека доколку се утврди зголемена анксиозна осетливост, изразена преку Индексот на анксиозна осетливост може превентивно да се делува да не дојде до анксиозно пореметување во подоцнежната или зрела возраст!

Анксиозноста може да се опише како чувство на страв кое се јавува при некои опасни, непријатни или непожелни ситуации. Таа претставува состојба на вознемиреност која може да варира од благо чувство на нервоза, па се до чувство на интензивен страв и паника. Таа престанува набрзо по престанувањето на таа опасна или непријатна ситуација. Ова чувство на вознемиреност е нормално и е пожелно да постои бидејќи ја зголемува будноста и подготвеноста за реакција и одбрана на личноста. Анксиозноста се дефинира како состојба на уплашеност или страв кое е предизвикано од воочување на стварна или замислена опасност, некој настан или ситуација. Но, доколку ова чувство на страв, вознемиреност, уплашеност и чувство на претерана грижа е присутно во сите животни ситуации и трае повеќе од 6 месеци, тогаш зборуваме за анксиозност како психичко пореметување кое може и треба да се лечи.

Постои генерализирано анксиозно пореметување кое се карактеризира со т.н. слободно-лебдечки страв. Тој претставува доживување на страв на личноста за кое не се знае потеклото и причината. Овој страв во целост ја презема личноста и таа се чувствува како да лебди во тој страв. Тој страв е ирационален и непропорционален со вистинската состојба и ситуации во кои се наоѓа личноста и оневозможува нејзино нормално функционирање. На долгорочна основа, притисокот од страв и паника создава оптеретување на личноста и чувство на зголемена анксиозност.

Слика број 1: Шематски приказ на мисли, емоции, и знаци на анксиозност
Извор: прилагодено според: E. J. Bourne, L. Garano, (2016), *Coping and Anxiety, Paperback*, p.59.

На слика бр.1, претставен е шематски приказ на мислите, емоциите и физичките знаци на анксиозноста. Соочувањето со опасноста или избегнување на опасноста создава поголемо психичко оптеретување на личноста што ја зголемува анксиозноста. Претераното оптеретување на личноста со вакви состојби во иднина може да создаде уште поголеми проблеми и состојба на анксиозно пореметување. Разните аспекти на анксиозноста: мислите, емоциите, однесувањето и телесните знаци (сува уста, треперење на гласот, забрзано дишење и др.) формираат еден зачаран круг на анксиозноста.

Анксиозноста и нејзината манифестација се одвива преку 4 главни подрачја: на физички план, на емоционален, на когнитивен и на бихевиорален. Ваквите манифестации на анксиозноста и анксиозните пореметувања во современото општество зафаќаат од 20-30% во решавање на здравствените проблеми.

Анксиозните пореметувања се еден од најкомплексните психолошки феномени кои се манифестираат низ најразлични промени. Според DSM-IV класификацијата опишани се 8 главни категории на анксиозни пореметувања. Тие се¹:

- » Панични пореметувања и агорафобија,
- » сепарациска анксиозност,
- » генерализирано анксиозно пореметување,
- » специфична фобија,
- » социјална фобија,
- » опсесивно-компулзивни пореметувања,
- » посттравматски стресни пореметувања и
- » акутни стресни пореметувања.

Овие анксиозни пореметувања може да се јават во детството, во зрелата возраст но, и во адолесценцијата. Барањето на одговор зошто некои личности се повеќе склони кон поголем ризик за развој на анксиозна реакција и пореметувања од други е еден од најголемите предизвици на ова подрачје.

Посебно внимание покрај сите наведени анксиозни пореметувања се посветува на анксиозните панични напади и пореметувања. Најчесто се наведуваат следните обележја²:

- » Паничниот напад трае релативно кратко и достигнува свој физиолошки и психолошки врв само 2 до 10 минути;
- » Паничното пореметување претставува изненадно, преплаувачко и многу непријатно искуство;
- » Паничното пореметување е пратено со значајно поинтензивни и квалитативни показатели како на физиолошките мерења така и при спроведените прашалници;
- » Во споредба со другите анксиозни пореметувања, паничните пореметувања покажуваат поголема стабилност на трансгенерациското појавување;
- » Паничното пореметување не претставува само интензивен облик на анксиозност, но се работи за потполно единствено биолошко и психолошко искуство.

Анксиозна осетливост

Она што е тема на нашиот труд е анксиозната осетливост. Пред дваесетина години при истражувањата на анксиозноста се појавува поимот анксиозна

1. E. J. Bourne, L. Garano, (2016), Coping and Anxiety, Paperback, p.56.

2. Anita V. Prtoric, (2006), Anksiozna ostetlivost: fenomenologija i teorije, Savremena psihologija, str.3.

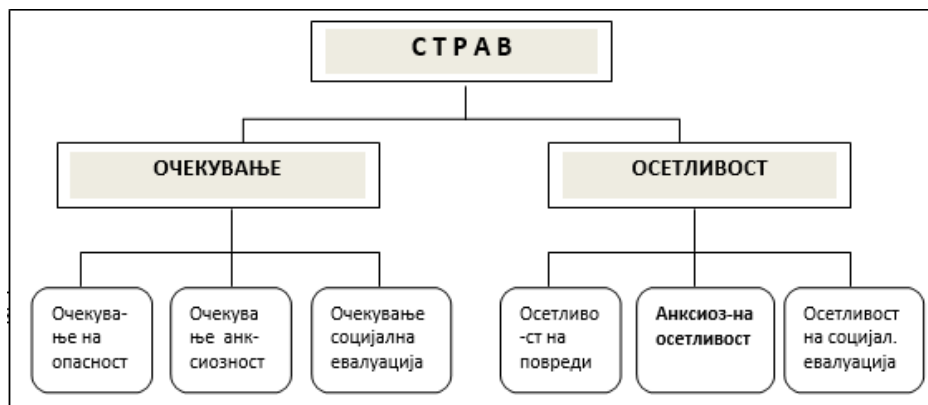
осетливост. Овој поим карактеризира еден ризичен когнитивен фактор кој може да предизвикува и развива различни анксиозни пореметувања. Специфичен облик на анксиозната осетливост е специфичноста и појавата на “панични напади”. Еден од најзначајните автори на ова подрачје, Стеван Реис, (Steven Reiss), вели: “...можеме да кажеме дека поважно е да знаеме што личноста мисли дека ќе се случи како последица на доживување на анксиозноста, отколку колку често во последно време доживувала напади на анксиозност³”.

Концепцијата за анксиозната осетливост е објаснета во теоријата на Стеван Реис. Тој заедно со Ричард МекНели (Richard McNally), развиле теорија за очекувањата, теорија на осетливоста и нови теории на мотивацијата. Според нив, овој конструкт за анксиозна осетливост се јавува со истражувањата на нивните теории во осумдесетите години на минатиот век. Тие тврдат дека анксиозноста е повеќе присутна кај личности кои се склони и имаат зголемена скала на анксиозна осетливост. Според нив, оние личности кои имаат зголемена анксиозна осетливост имаат склоност да развијат анксиозни пореметувања и сопствени анксиозни симптоми, што резултираат во самоодржувачки круг кој најчесто достигнува кулминација во панични напади. Според нив, мотивацијата за избегнување на објектите кои предизвикуваат страв настанува како функција на две збирни варијабли: очекувањата и осетливоста.

Наредната слика бр.2 претставува шематски приказ на факторите кои влијаат на создавањето на стравот, преку очекувањата и осетливоста на личноста. Очекувањата го претставуваат она што личноста мисли дека може да се случи, а осетливоста претставува зошто личноста се плаши од тоа што смета дека ќе се случи. Според тоа, стравот може да се набљудува како функција на 6 фактори: 1) очекување на опасност; 2) очекување на анксиозност; 3) очекување на социјална евалуација; 4) осетливост на повреди; 5) анксиозна осетливост; 6) осетливост на социјална евалуација.

Стравовите со кои се соочува личноста може да се групираат во три фундаментални стравови кои постојат и се различни од голем број на други секојдневни вообичаени стравови. Фундаменталните стравови се: страв од повреди и болести, тука влегува и стравот од смртта, страв од негативна евалуација, која всушност претставува страв од отфрлање на општеството, неприфаќање и критизирање, и анксиозната осетливост која претставува страв од стравот. Темелните – фундаменталните стравови се разликуваат од вообичаените стравови (на пример, страв од висина, страв од змии и сл.), а анксиозната осетливост како темелен страв тешко наоѓа врска помеѓу овие вообичаени стравови. Анксиозната осетливост како темелен страв е логична основа за да се јави страв од доживување на паничен напад и закоченост.

3. E. J. Bourne, L. Garano, (2016), *Coping and Anxiety*, Paperback, p.34.

Слика бр.2: Фактори на развој на страв според моделот на очекување и осетливост

Извор: Anita V. Prtoric, (2006), *Anksiozna osetljivost: fenomenologija i teorije, Savremena psihologija, str.39.*

Со текот на голем број истражувања во оваа област, се потврдило дека анксиозната осетливост придонела за подобро разбирање на природата и етимологијата на анксиозноста воопшто, а особено за разбирање на паничните напади и анксиозни пореметувања. Се сметало дека анксиозните личности се разликуваат од другите по тоа колку анксиозност и колку анксиозни симптоми чувствуваат, но не и според нивната осетливост на анксиозност. Затоа, како резултат на наводите се потврдува дека анксиозната осетливост е различна кај различни личности и таа придонесува за подлабоко проникнување и разбирање на паничните пореметувања.

Во хиерархијата на анксиозноста како заеднички фактор од прв ред се наведува неуротицизмот, додека како специфични фактори се сметаат два значајни фактора: 1) анксиозната осетливост и 2) нетолеранција на несигурност. Високата скала на анксиозна осетливост била утврдена кај голем број на анксиозни пореметувања, особено кај паничните пореметувања, посттравматските стресни пореметувања, и кај опсесивно компулзивните пореметувања. Анксиозната осетливост, исто така може да биде и силен предуслов за хипохондриска загриженост. Факторот нетолеранција на несигурност, влијае на перципирањето на нејасните ситуации како опасни и како заканувачки за личноста. При тоа, стравот од несигурниот исход и резултат на вака перципираните ситуации претставуваат извор на страв и страв од непријатности.

ИСТРАЖУВАЊЕ ЗА АНКСИОЗНА ОСЕТЛИВОСТ

Преку анализа на истражување кое е посветено на анксиозна осетливост се применува методологија на анализа на случај кој е реализиран врз основа на современи емпириски наоди за влијанието на анксиозната осетливост. Односно, колку зголемената анксиозна осетливост изразена преку индекс на анксиозна осетливост е предуслов за поголема склоност на личноста кон анксиозни пореметувања. Откривањето на зголемена анксиозна осетливост на личноста може превентивно да помогне во спречување на настанување на анксиозни пореметувања во подоцнежната возраст. Затоа, нашата теза се темели на оправданоста дека доколку се утврди зголемена анксиозна осетливост, изразена

преку индексот на анксиозна осетливост може да се претпостави за појава на анксиозно пореметување. Врз основа на аналитички пристап на наодите од оваа област презентирани во современата литература се прави потврдување на поставената теза.

Целта на истражувачкиот дел во овој труд е посветен на утврдување на анксиозната осетливост кај определен број на испитаници. За таа цел бил користен мерниот инструмент Индекс на анксиозната осетливост, (Anxiety Sensitivity Index -ASI). Тоа е прашалник кој се состои од 16 делови во кои се испитува стравот како причина за појава на анксиозност, а кои се сметаат како причина за тешки последици и анксиозни пореметувања на личноста. Скалата на анксиозноста се движи од 0,82 до 0,91. Мерењето по оваа скала, особено кај клиничките случаи се потврдиле како значајни за потврдување на теоретските претпоставки. Истражувањето било направено во студија за анксиозни нарушувања кај психијатриски пациенти во клиници кои се лоцирани во областа на Бостон и Масачусетс. Во оваа студија учествувале 206 лица кај кои е приметено разни видови на анксиозни пореметувања, односно лица со различни или со повеќе дијагнози. Тие биле интервјуирани и се оценувале дијагностички на секои шест месеци. АСИ е најшироко користена скала за мерење на чувствителноста на вознемиреност. Секоја ставка била рангирана во пет точки која се движи од 0 (многу малку) до 4 (многу). Затоа мерењето преку овој инструмент се смета за доста точен и веродостоен. Во следната табела број 1 претставени се прашалникот за АСИ (анксиозна осетливост), трите фактори на оптоварување и резултатите од истражувањето.

Ред. Бр.	Опис	Фактори				
		1	2	3	М	СД
6	Ме плаши тоа што срцето ми чука брзо	0,76	-0,08	0,20	3,28	1,23
10	Ме плаши тоа кога немам здив	0,76	-0,07	0,06	3,01	1,32
9	Кога ќе забележам дека срцето ми чука брзо, се грижам дека може да имам срцев удар.	0,72	-0,01	-0,16	2,43	1,35
4	Ме плаши кога се чувствувам слабо.	0,71	-0,13	0,19	3,28	1,31
14	Невообичаени сензации на телото ме плашат.	0,54	0,20	0,09	2,61	1,22
3	Ме плаши кога се чувствувам „несигурно“ (треперење).	0,43	0,16	0,32	2,86	1,26
11	Кога стомакот ми е вознемирен, се грижам дека можеби сум сериозно болен.	0,43	0,28	-0,29	1,78	1,04
8	Ме плаши кога сум гаден.	0,56	0,16	-0,12	2,26	1,21

2	Кога не можам да го задржам умот на некоја задача, се грижам дека станувам луд	-0,03	0,74	-0,02	1,60	0,98
15	Кога сум нервозен, се грижам дека сум психички болен.	-0,03	0,80	-0,09	1,80	1,17
12	Ме плаши кога не можам да го задржам умот на некоја задача	-0,02	0,74	0,12	2,23	1,14
16	Ме плаши кога сум нервозна.	0,14	0,54	0,24	2,55	1,28
1	За мене е важно да не се појавувам нервозен.	0,04	0,14	0,59	3,51	1,24
5	За мене е важно да останам под контрола на моите емоции.	0,09	0,05	0,58	3,79	1,04
13	Други луѓе забележуваат кога се чувствувам несигурно.	0,03	0,20	0,33	2,02	1,16
7	Мене ме засрамува кога stomакот ми кркори	0,24	0,74	0,17	1,98	1,12

Табела бр.1: Прашалник АСИ и трите фактори на анксиозна осетливост

Извор: истражување за анксиозна осетливост: *Behav Res Ther*, 2014 January, 42(1)79-91

Во анализата на резултатите од студијата за аксиозната остеливост карактеристични се трите групи на фактори: 1- физичките проблеми, 2- грижа за ментална неспособност и 3- социјалната грижа. Ова хиерархиска поставеност на факторите е значително подобро во однос на трифакторни или еднофакторни решенија. Нивото на чувствителност на диференцијацијата на вознемиреност помага за подобро разликување на поединците во нивото на целокупниот страв со кој се соочуваат. Само еден дел од прашалникот, прашање број 7, не покажал резултат повеќе од 0,30 на кој било од трите фактори. Потоа, прашањето под број 3, исто така покажал резултат 0,30 на повеќе од еден фактор. Сите три наведени фактори: физичките проблеми, загриженоста за менталната неспособност и факторот социјална грижа покажуваат взаемна корелација (зависност) на едни со други, но поединечната корелација е помала во однос навкупната зависност и резултатите на АСИ.

Кај зголемените вкупни резултати на оние кои покажуваат предвидливи симптоми и развој на симптомите на паника се поголеми во однос на оние кои немаат историја на нарушени однесувања. Значително зголемена чувствителност на анксиозност кај сите три фактори имаат учесниците и кај грижата за физичките, за менталната чувствителност и социјалните проблеми покажале испитаниците со поголеми психолошки нарушувања.

Подоцна, имало подобрување на овој индекс показател преку понов конструкт од 36 прашања кој го создале Тејлор и Кокс (Taylor i Cox). Бил наречен Ревидиран Индекс на анксиозната осетливост (ASI-R).

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Утврдување на анксиозната осетливост на личноста придонело за подобро разбирање на феноменологијата на анксиозните пореметувања во клиничката работа со пациенти со вакви пореметувања. Затоа анксиозната осетливост наоѓа примена во две големи подрачја како: превенција и терапија од анксиозни пореметувања. Тука пред се се паничните пореметувања, а на подрачјето на здравствената психологија се користи за соочување со болката.

Поврзаноста помеѓу анксиозната осетливост и паничните пореметувања е очигледно јасна и тоа ја овозможува превенцијата на анксиозното пореметување преку рана идентификација на симптомите на анксиозна осетливост. Исто така, се потврдило дека преку когнитивно-бихевиоралната терапија може успешно да се намалат симптомите на анксиозност и на тој начин посредно да се делува на смалување на интензитетот на симптомите на агорафобија и панични пореметувања. Се смета дека е можно рано дијагностицирање, дури од 10 до 15 години порано кај вулнерабилноста на личноста на панични напади и анксиозни пореметувања пред да се појават за прв пат. Тоа може да се прави преку мерење на анксиозната осетливост и изразување преку Индексот за анксиозна осетливост. Со ова се потврдува дека лицата со поголем индекс на анксиозна осетливост имаат предуслов и поголема склоност кон анксиозни пореметувања. Тоа води кон потврдување на нашата теза дека доколку се открие зголемена анксиозна осетливост на личноста може превентивно да се помогне во спречување на настанување на анксиозни пореметувања во подоцнежната возраст.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Alexander F., (2016), *Psychoanalytic techniques*, Guilford Press.
2. Anita V.Prtoric, (2006), *Anksiozna ostetlivost: fenomenologija i teorije*, *Savremena psihologija*, 171-193.
3. Edmund J. Bourne PhD, (2015), *The Anxiety and Phobia Workbook*, Sixth edition, Kindle edition.
4. Edmund J. Bourne, Lorna Garano, (2016), *Coping with Anxiety: Ten Simple Ways to Relieve*, Paperback.
5. Joe Martin, (2017), *Managing stress in the Workplace*, New York, Kindle Edition.
6. Helen Kennerley, (2007), *Overcoming Anxiety*, Paperback.
7. Joel. E. Dimsdele, (2016), *Psychological Stress and Cardiovascular Disease*, vol.6.1339.
8. Paul Rosch, (2018), *Stress and heart*, American Institute of Stress, monthly magazine, Pdf.
9. Reiss, S. (2004), *Multifaceted nature of intrinsic motivation: The teory of 16 basic desires*, *Review of General Psychology*, 8,179-193.
10. Reiss, S., Silwerman, W., Weems, C.F. (2001), *Anxiety sensitivity*, u Vasey M.W. I Dadds M.R. (ur), *The Developmental Psychopathology of Anxiety*. Oxford: University Press, 92-111.
11. Sexton K.A., Norton P.J., Walker J.R., Norton G.R. (2003) *Hierarchical model of generalized and specific vulnerabilities in anxiety*, *Cognitive Behaviour Therapy*, Vol.32, No.2, 82-94. Vol.32, No.2, 82-94.
12. Wong and L. C. J. Wong (2016), (eds.), *Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping* . New York NY: Springer, pp. 29–53.

Проф. д-р Сашо Кочанковски

Факултет за психологија

МСУ „Г. Р. Державин“ Свети Николе-Битола

Република Северна Македонија

ДОМИНАНТЕН МЕНТАЛЕН ПРОЦЕС КАЈ ЛИЦАТА СО ВИСОКО НАТПРОСЕЧНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

АПСТРАКТ: Во ова истражување користен е Маерс-Бригс индикаторот за типотна личност (Myers-Briggs Type Indicator – MBTI)-форма G, од каде се открива доминантниот ментален процес на секоја личност.

Целта на ова истражување беше да добиеме емпириски податоци за тоа кои се доминантните ментални процеси кај лицата со високо натпросечна интелигенција.

Инструментот кој го користев е MBTI (Myers-Briggs Type Indicator) -форма G.

Примерок. Во истражувањето беа вклучени вкупно 85 испитаници (47 машки и 38 женски на возраст од 15-52 години, со IQ помеѓу 148 и 178) од Република Северна Македонија во периодот од 2005-2010 година.

Утврдивме дека најзастапени доминантни ментални функции кај лицата со високо натпросечна интелигенција се мисловност (T) со 40,00% и интуитивност (N) со 32,94%. Во однос на менталните функции - перцепција и расудување, забележуваме дека најзастапени комбинации се - сетилност со мисловност (ST) со 48,24% и интуитивност со мисловност (NT) со 42,35%. Во однос на полот - кај машките најзачестена комбинација е - сетилност со мисловност (ST) со 57,46%, кај женските со 36,84%.; Додека пак кај женските, најзачестена комбинација е - интуитивност со мисловност (NT) со 52,63%, кај машките со 34,04%.

Во однос на полот и доминантната ментална функција добиени се следните наоди: Во однос на мисловната (T) доминантната функција - кај машките е застапена со 42,55%, додека кај женските со 36,84%. Во однос на интуитивната (N) доминантната функција - кај машките е застапена со 25,53%, додека кај женските со 42,10%.

Се надевам дека сознанијата добиени од ова истражување ќе имаат практична примена и дека на овие личности ќе можеме да им овозможиме да ги реализираат нивните високо потенцијали и ќе знаеме на кои начини да ја поттикнеме нивната мотивација.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: доминантен ментален процес, типови на личност, високо натпросечна интелигенција

DOMINANT MENTAL PROCESS IN PERSONS WITH HIGH-ABOVE-AVERAGE INTELLIGENCE

ABSTRACT: In this research, the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) is used- form G, from which we discovered dominant mental process of each person.

The aim of this research was to obtain empirical data on which is dominant mental process of each person with high above-average intelligence.

The instrument I used is MBTI (Myers-Briggs Type Indicator) - form G.

Sample. In this research were included 85 respondents (47 male and 38 female at the age of 15-52 years, with an IQ between 148-178) from the Republic of North Macedonia in the period from 2005-2010.

We found that the most common dominant mental functions in people with above-average intelligence are thinking (T) with 40.00% and intuition (N) with 32.94%.

In terms of mental functions - perception and reasoning, we note that the most common combinations are - sensing with thinking (ST) with 48.24% and intuition with thinking (NT) with 42.35%. In terms of gender - the most common combination in males is - sensing with thinking (ST) with 57.46%, in females with 36.84%; While in females, the most common combination is - Intuitiveness with Thinking (NT) with 52.63%, in male with 34.04%.

Regarding the gender and the dominant mental function, the following findings were obtained: Regarding the mental (T) dominant function - in males it is represented with 42.55%, while in females with 36.84%. Regarding the intuitive (N) dominant function - in males it is represented by 25.53%, while in females by 42.10%.

I hope that the knowledge gained from this research will have practical application and that we will be able to enable these individuals to realize their high potentials and we will know how to encourage their motivation.

KEYWORDS: dominant mental process, personality types, high above-average intelligence

ВОВЕД

Според Јунговата теорија за типовите на личност (1978), сите ментални процеси се содржани во четирите категории: сетилна перцепција (S), интуитивна перцепција (N), мисловно просудување (T) и чувствено просудување (F). Кај секоја личност еден од овие процеси е доминантен процес, еден е помошен, еден терцијарен и еден инфериорен.

Значењето на доминантниот ментален процес во нашиот ментален живот е многу големо. Нечиј тип, односно, начинот на ментално процесирање, може да се замисли како склоп, збир на леќи низ кој се доживува, се искусува животот и се добиваат знаења и вештини за животот. Доминантната леќа е најважна. Од аспект на Јунг и Мајерс (1993), личноста не може да биде независна од нејзиниот тип. Доминантниот процес секогаш останува во центарот на менталните активности. Тој обично се споредува како „капетан на бродот“ на нечија личност, кој го насочува неговото движење и активности во одреден правец.

Доминантниот процес е сржта или водечката сила на личноста и претставува обединувачки процес во човековиот живот.

„Овој феномен на доминантниот процес, да ги засенува другите процеси и да ја обликува личноста соодветно, беше емпириски забележан од страна на Јунг во текот на неговата работа, станувајќи, заедно со преференцијата за екстраверзија-интроверзија, основа на неговите психолошки типови“ наведува Мајерс & Мајерс, (1993, стр.11).

Доминантна ментална функција (процес)

Доминантната ментална функција (процес), претставува дел од типот на личноста кој се открива преку Мајерс Бригс индикаторот на типови. Таа претставува најразвиената функција кај секој тип на личност, која доминира во однос на останатите 3 ментални функции, кои пак се во сенка на онаа која е најразвиена. Доминантната ментална функција кај секој тип на личност може да биде една од постоечките четирите ментални функции - сетилност (S), интуитивност (N), мисловност (T) или чувственост (F). Секоја личност поседува

доминантна функција, која се одредува во зависност од тоа: дали испитаникот има преференции за екстраверзија (E) или интроверзија (I), како и во однос на тоа дали испитаникот преферира просудување (J) или перцептивност (P).

Силина (изразеност) на доминантниот ментален процес

Доминантниот ментален процес може да биде со различна силина, односно изразеност, во зависност од изравнетиот скор кој до добил испитаникот на Мајерс Бригс индикаторот на типот, за преференциите - сетилност (S), интуитивност (N), мисловност (T) и чувственост (F). Секоја од овие преференции може да биде во дијапазонот од 0-67 изравнети скорови. Изразеноста на доминантна функција може да биде со: слаба; средна; јасна и многу јасна изразеност.

Но, доминантниот процес не е доволен. За да биде личноста избалансирана, потребен е адекватен секундарен (помошен) процес, не како ривал на доминантниот ментален процес, туку како негов помошник.

Балансирањето и дополнувањето се случува со помош на секундарниот ментален процес. Доколку доминантниот процес е перцепција (сетилност или интуитивност), тогаш помошниот (секундарниот) ментален процес е просудување (мисловност или чувственост). И обратно, доколку доминантниот процес е просудување (мисловност или чувственост) тогаш помошниот (секундарниот) ментален процес е перцепција (сетилност или интуитивност).

Уште една карактеристика за доминантниот и помошниот (секундарниот) ментален процес, се однесува на екстраверзијата и интроверзијата. Имено, кај екстравертите, доминантниот процес е исто така екстравертен, односно веднаш воочлив и видлив за надворешниот свет и на тој начин тие ја покажуваат пред другите нивната најсилна страна. Додека пак кај интровертните типови, доминантниот ментален процес е интровертен, така што тие пред надворешниот свет се презентираат со својот помошен (секундарен) ментален процес, кој е екстравертен. За да се запознае вистинската сила на доминантниот ментален процес кај интровертните типови, потребно е поблиску да се запознаат тие или да се заинтересирате за нивната работа.

Доминантниот ментален процес, исто така, најмногу ни кажува за основните мотиви на типовите. Тој е и клучот за мотивација. Од аспект на Јунг и Маерс, личноста не може да биде настрана од неговиот процесирачки тип. Доминантниот процес секогаш останува во центарот на менталните активности.

Доколку сетилната перцепција е доминантна (S) - клуч за мотивација имаат искуствата, кои се, пред сè, физички, реални, практични и корисни "овде и сега".

Доколку интуитивната перцепција е доминантна (N) - клуч за мотивација се искуствата кои, пред сè, имаат фасцинирачки можности и ја вклучуваат имагинацијата.

Доколку мисловното просудување е доминантно (T) - клучот за мотивацијата е во постоењето, пред сè, на логички редослед, уредност во животот или во внатрешниот живот, во мислите или во надворешните случувања. За нив работите мораат да имаат смисла.

Доколку чувственото просудување е доминантно (F) - клучот за мотивацијата, е пред сè, во постоењето на хармонични односи во животот и меѓу луѓето.

Кога доминантниот ментален процес на некоја личност е конструктивно ангажиран кон некоја цел, тогаш личноста е отворена за учење и развивање со целокупните ментални ресурси кои ѝ стојат на располагање.

Кај лицата со високо натпросечна интелигенција доминантни психолошки функции се мисловност и интуитивност.

Врз основа на сознанијата од истражувањата кои се однесуваат на најразвиената (доминантна) ментална функција кај типовите на личност, претпоставивме дека кај лицата со високо натпросечна интелигенција преовладуваат доминантните ментални функции за мисловност и интуитивност. Притоа имавме во предвид дека лицата со доминантна ментална функција за мисловност ја користат објективната логика, притоа откривајќи ја причинско-последичната поврзаност; Дека лицата со доминантна ментална функција за интуитивност полесно и побрзо ги увидуваат односите и врските меѓу нештата.

ИСПИТАНИЦИ

Примерокот за нашето истражување го сочинуваа испитаници со високо натпросечна интелигенција од Република Северна Македонија (IQ-148-178). Со истражувањето се опфатени вкупно 85 испитаници, од кои 47 се од машки пол, а 38 се од женски пол.

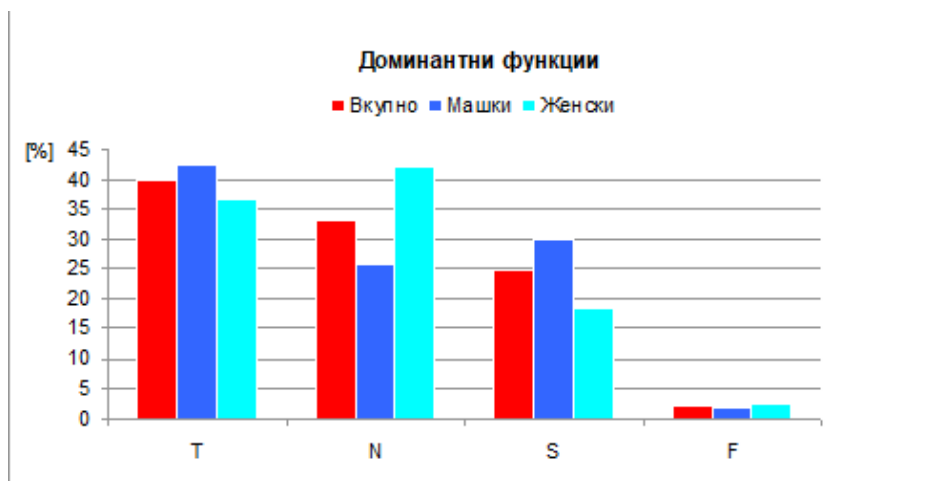
Просечната возраст на испитаниците изнесува 24,88 години, при што најмладиот испитаник имаше 15 години, а најстариот 52 години.

РЕЗУЛАТИ И ДИСКУСИЈА

Доколку ги анализираме добиените податоци од нашиот примерок кои се однесуваат на доминантната функција на типовите на личност (Табела 1 и графикон 1), ќе откриеме интересни информации.

Пол	Доминантна функција								Вкупно	
	Мисловност (DFT)		Интуитивност (DF N)		Сетилност (DF S)		Чувственост (DF F)			
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Машки	20	42,55	12	25,53	14	29,79	1	2,13	47	100,00
Женски	14	36,84	16	42,10	7	18,42	1	2,63	38	100,00
Вкупно	34	40,00	28	32,94	21	24,70	2	2,36	85	100,00

Табела 1. Застапеност на доминантната функција согласно полот на испитаниците и примерокот во целина

Графикон 1. Застапеност на доминантната функции согласно полот на испитаниците

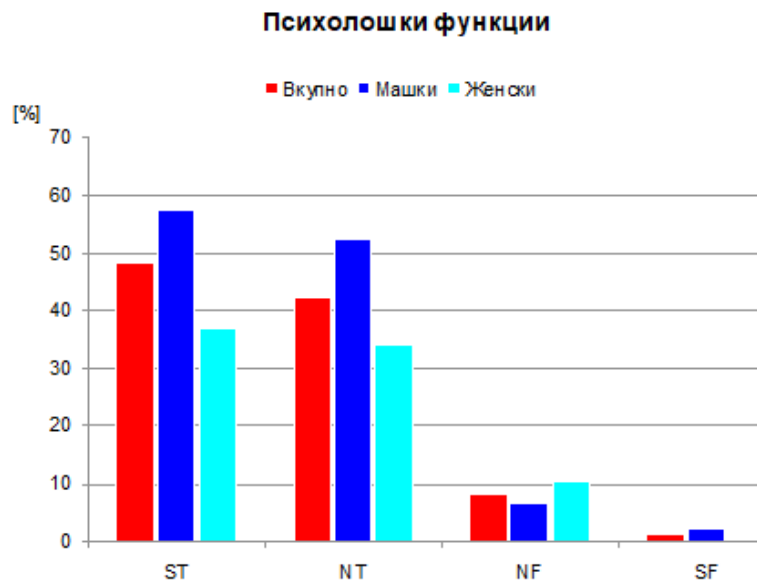
Најзастапени се типовите на личност чија доминантна функција е мисловност (T) со 40,00%. На второ место по зачестеност се оние типови на личност чија доминантна функција е интуитивност (N) со 32,94%. Понатаму доаѓаат типовите на личност чија доминантна функција е сетилноста (S) - со 24,70%. Додека, најмалку застапени во нашиот примерок се типовите на личност со доминантна функција чувственост (F) - со 2,36%. Може де забележиме дека, скоро $\frac{3}{4}$ или 72,94% од нашите испитаници имаат доминантна функција - мисловност (T) и интуитивност (N).

Доминантна ментална функција во комбинација - перцепција и расудување

Доколку пак ја анализираме распределбата на испитаниците во однос на менталните функции - перцепција и расудување, забележуваме дека најзастапена е комбинацијата - сетилност со мисловност (ST) со 48,24% од испитаниците. Комбинацијата - интуитивност со мисловност (NT) е на второ место по зачестеност со 42,35%. Следува комбинацијата - интуитивност со чувственост (NF) со 8,24%, додека најмалку застапена е комбинацијата -сетилност со чувственост (SF) со 1,17%. (Табела 2. и графикон 2)

Психолошки функции		машки		женски		сите	
		f	%	f	%	f	%
Интуитивност Мисловност (NT)	со	16	34,05	20	52,63	36	42,35
Интуитивност Чувственост (NF)	со	3	6,38	4	10,52	7	8,24
Сетилност со Мисловност (ST)		27	57,45	14	36,84	41	48,24
Сетилност со Чувственост (SF)		1	2,12	0	0,00	1	1,17

Табела 2. Застапеност на психолошките функции согласно полот на испитаниците и примерокот во целина

Графикон 2. Застапеност на психолошките функции согласно полот на испитаниците

Доколку ги разгледуваме овие комбинации на психолошките функции во однос на полот, ќе добиеме вакви податоци:

Кај машките најзачестена комбинација е - сетилност со мисловност (ST) со 57,46%, додека кај женските таа е застапена со 36,84%.

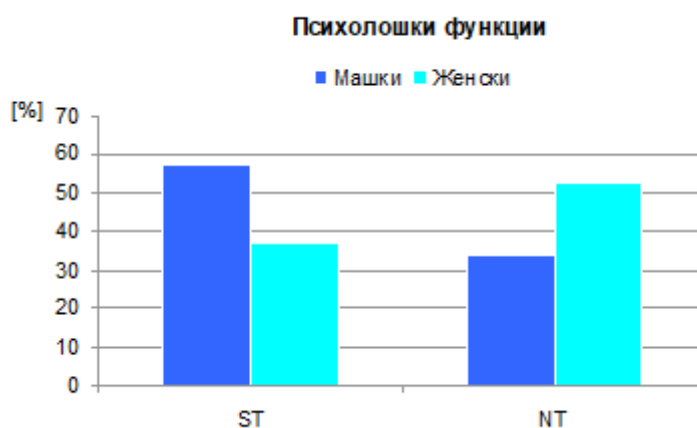
Додека пак кај женските, најзачестена комбинација е - интуитивност со мисловност (NT) со 52,63%, додека кај машките изнесува 34,04%.

Можеме да приметиме дека скоро идентична и обратно пропорционална е дистрибуцијата на машките и женските испитаници во однос на овие две, најзачестени комбинации на психолошките функции. Не е најдена статистички значајна разлика ($\chi^2=1,735$ $df=1$, $p > 0,05$). (Табела 3).

$$\chi^2 = 1,735 \quad df=1, \quad p > 0,05$$

Пол	Психолошки функции			
	Сетилност со Мисловност (ST)		Интуитивност со Мисловност (NT)	
	f	%	f	%
Машки	27	57,45	16	34,05
Женски	14	36,84	20	52,63
Вкупно	41	48,24	36	42,35

Табела 3. Застапеност на психолошките функции - сетилност со мисловност (ST) и интуитивност со мисловност (NT) согласно полот на испитаниците и примерокот во целина

Графикон 3. Застапеност на психолошките функции - сетилност со мисловност (ST) и интуитивност со мисловност (NT) согласно полот на испитаниците

Полот и доминантната функција

Во однос на полот и доминантната функција добиени се следните наоди:

Односот на мисловната (Т) доминантната функција кај машките и женските испитаници е следниот: Кај машките е застапена со 42,55%, додека кај женските со 36,84%

Односот на интуитивната (N) доминантната функција кај машките и женските испитаници е следниот: Кај машките е застапена со 25,53%, додека кај женските со 42,10%

Односот на сетилната (S) доминантната функција кај машките и женските испитаници е следниот: Кај машките е застапена со 29,79%, додека кај женските со 18,42%

Односот на чувствената (F) доминантната функција кај машките и женските испитаници е следниот: и кај машките и кај женските испитаници застапен со скоро идентичен процент 2,13% кај машките и 2,63% кај женските.

ЗАКЛУЧОК

Се надевам дека сознанијата добиени од ова истражување ќе имаат практична примена и дека на овие личности ќе можеме да им овозможиме да ги реализираат нивните високи потенцијали и ќе знаеме на кои начини да ја поттикнеме нивната мотивација.

ЛИТЕРАТУРА

1. Chow J., Sircar I. (2008). Personality vs. Intelligence: A literature review and future study proposal. An Interactive Qualifying Project Report, Worcester Polytechnic Institute.
2. Furnham A., Moutafi J., Paltiel L. (2005). Intelligence in Relation to Jung's Personality Types. *Individual Differences Research*, 3(1). (2-13).
3. Hampson S.E., Colman A.M. (1995). *Individual Differences and Personality*. London and New York: Longman.
4. Jung K.G.(1978). *Psihološki tipovi*. Beograd; Matica srpska.
5. Jung K.G.(1978). *O psihologiji nesvesnog*. Beograd; Matica srpska.
6. Jung K.G.(1984). *Psihologija i alkemija*. Zagreb; Naprijed.

7. Кочанковски С. (2004). Стилони на учење, типови на личност и училиштен успех. Битола; Универзитет „Св. Климент Охридски“, Педагошки факултет.
8. Kochankovski S. (2006). Personal Types According to MBTI. Психологични истражувања, книжка 3; Институт по психологија, Бугарска Академија на Науките, Софија. (7-18)
9. Lawrence, G. (1996). People Types and Tiger Stripes. Gainesville, FL: Center for Applications of Psychological Type, Inc.,
10. Myers-Briggs I. with Myers P. (1993). Gifts Differing. Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press,
11. Myers-Briggs I., McCaulley M. (1993) Manual: A Guide to the Development and Use of the Myers-Briggs Type Indicator. Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press
12. Pencheva E., Papazova E., Kochankovski S. (2008). Cross-cultural differences in the personal profiles of pupils and students from Bulgaria and Macedonia. Journal of the Bulgarian Academy of Sciences, Volume 6. Sofia. Bulgaria
13. Пенчева Е., Папазова Е., Муди Р., Кочанковски С., Начева Д. (2008). Межкултурни разлики во стиловете на учење. Бугарско списание по психологија: Сборник научни доклади број 1-4, V Национален конгрес по психологија, Софија, 31 октомври-2 ноември 2008 г.
14. Saklofske H. D. and Zeidner M. (1995). International Handbook of Personality and Intelligence-Perspectives of Individual Differences-, Plenum Press, New York
15. Sternberg J. R. and Ruzgis P. (1994). Personality and Intelligence, Edited by, Cambridge University Press.
16. Zarevski P. (2000). Struktura i priroda inteligencije. Jastrebarsko, Naklada Slap.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

1. Liberty Corner: IQ and Personality (<http://lybertycorner.blogspot.com/2004/03/iq-and-personality.html>) (10.1.2008)
2. The relationship of the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) to IQ level and the Fluid and Crystallized IQ Discrepancy on the Kaufman Adolescent and Adult Intelligence Test (KAIT), Alan S. Kaufman, James E. McLean, Alan Lincoln, Assessment, Vol.3, No.3, SAGE Publications, 1996. <http://asm.sabepub.com/cgi/content/abstract/3/3/225> od 29.10.2008)
3. Kaufman A.S, McLean J.E., Lincoln A. "The Relationship of the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) to IQ Level and the Fluid and Crystallized IQ Discrepancy on the Kaufman Adolescent and Adult Intelligence Test (KAIT) - Abstract". SAGE Journals online; <<http://asm.sagepub.com/content/3/3/225.abstract>>. 10.02.2010
4. MBTI IQ Rankings. Thoughts of an Errant Mind. Вчитано на 10.02.2010, од веб-страната: <http://www.erranter.wordpress.com/2010/09/10/mbti-iq-rankinds/>
5. Martin C. (1997). The Dynamic Basis for Type. Looking at Type: The Fundamentals. Вчитано на 09.11.2005, од веб-страната: <http://www.capt.org/mbti-assesment/type-dinamisc.htm>
6. Myers-Briggs correlation with IQ. Вчитано на 26.01.2007, од веб-страната: <http://newsgroups.derkeiler.com/Archive/Rec/rec.org.mensa/2007-01/msg00049.htm>
7. Furnham A., Moutafi J., Paltei L. "Intelligence in Relationship to Jung's Personality Types". Individual Differences Research, 2005, 3(1) <www.idrg.org/idr/> 05.12.2010.

Нина Александровна Коваль,
доктор психологических наук, профессор

Заведующая кафедрой социальной и возрастной психологии ТГУ им. Г.Р.
Державина
Российская Федерация

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ДУХОВНЫХ ПОНЯТИЙ ЛИЧНОСТИ

АННОТАЦИЯ: В статье раскрываются результаты экспериментальных исследований по изучению духовных понятий. Духовность рассматривается как целостное психическое явление. Личностью усваиваются различные аспекты духовности, включая познавательные, нравственные, эстетические. В сознании они существуют в виде определенных понятий, но полюсы этих понятий могут носить как духовный, так и бездуховный характер. Просматривается усвоение этих понятий, начиная с пяти лет и до студенческого возраста.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: духовность, духовное понятие, возрастные особенности, динамика понятий

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ACCEPTANCE OF SPIRITUAL CONCEPTS OF PERSONALITY

ANNOTATION: The article reveals the results of experimental studies on the study of spiritual concepts. Spirituality is seen as a holistic psychic phenomenon. A person assimilates various aspects of spirituality, including cognitive, moral, aesthetic. In consciousness, they exist in the form of certain concepts, but the poles of these concepts can be both spiritual and unspiritual in nature. The assimilation of these concepts is observed, starting from five years until the student's age.

KEYWORDS: spirituality, spiritual concept, age characteristics, dynamics of concepts

Духовность как психологическое явление существует в сознании личности в виде определенных понятий, в которых отражены как разные аспекты духовности, так и разные полюса, охватывающие и духовность и бездуховность.

В ходе исследования на основе анализа научной литературы нами были выделены такие понятия как: добро-зло, жалость-равнодушие, альтруизм-эгоизм, созидание-разрушение, милосердие-жестокость и другие. Всего 25 пар понятий. В исследовании приняло участие 102 человека в возрасте от 5 лет до 21 года.

Испытуемым предлагалось объяснить того, как они понимают слова типа: любовь - ненависть, вера - неверие, правда - ложь, храбрость - трусость, бескорыстие - корысть и другие. Далее они должны были указать слова, которые для них очень важны (менее важны), привести примеры из собственного опыта, показывающие, как эти понятия используются ими в жизни. В результате были получены следующие данные.

На основании полученных ответов оказалось возможным выделить типы ответов, свидетельствующие о том, что испытуемые реализуют эти понятия в своей жизни; усваивают, то есть пробуют применить в собственном опыте; знают, но не применяют в практических ситуациях; знакомятся с содержанием данных понятий, но в настоящий момент еще не готовы к их усвоению, и они остаются для них возможной перспективой.

Таким образом, все понятия были поделены нами на следующие группы: первая группа - перспективные, вторая группа - узнаваемые, третья группа - знаемые, четвертая группа - реализуемые.

Перспективные (потенциальные) - это те понятия, которые индивиду предстоит узнать в процессе его духовного становления и развития; узнаваемые составляют содержание пассивных духовных знаний, которые актуально осознаются только при условии, что обстоятельства побуждают личность активно обратиться к данным понятиям и включить их в контекст общения; знаемыми являются понятия, составляющие содержание духовного знания, которое не является побуждением к деятельности и остается нереализованным личностью; реализуемые - это те духовные понятия, которые являются активными регуляторами поведения личности и способствуют полной самореализации ее духовного потенциала.

К числу реализуемых понятий в разные возрастные периоды были отнесены, согласно полученным нами результатам (количество ответов более 50%), следующие духовные понятия:

- » в 5 - 6 лет: любовь, добро, правда, знание, храбрость;
- » в 7 - 8 лет: любовь, жалость, активность, черствость;
- » в 10 - 11 лет: любовь, правда, терпение, ответственность, воля;
- » в 13 - 14 лет: любовь, правда, терпение, вера, знание, трусость, активность, совесть, ответственность, справедливость, красота, сострадание, долг, воля, чувствительность, творчество, умеренность, смущение, милосердие, свобода, надежда, равенство, созидание, идеализация, реалистичность;
- » в 16 - 17 лет: любовь, добро, правда, равнодушие, жалость, терпение, вера, знание, активность, совесть, собранность, ответственность, справедливость, красота, сострадание, самообладание, долг, воля, чувствительность, гуманизм, творчество, свобода, надежда, равенство, созидание, реалистичность;
- » в 19 - 21 год: любовь, добро, правда, жалость, терпение, вера, знание, храбрость, активность, совесть, собранность, ответственность, бескорыстие, справедливость, красота, сострадание, самообладание, долг, мудрость, чувствительность, гуманизм, благотворительность, творчество, самоотверженность, умеренность, альтруизм, стыд, щедрость, принципиальность, великодушие, тонкость, милосердие, свобода, надежда, равенство, созидание, идеализация, реалистичность.

Как видно, идет процесс постепенного расширения от возраста к возрасту реализуемых качеств и наибольшее число их достигается в студенческом возрасте, что свидетельствует о том, что данные духовные понятия не только активно усваиваются будущими специалистами, но и активно используются в практическом опыте и становятся тем самым нормой поведения.

При анализе второй группы духовных понятий, условно отнесенных нами к числу знаемых (то есть испытуемые пробуют их применить в собственном опыте) были получены следующие данные.

«Знаемые» положительные духовные понятия наиболее актуальны для подростков, старшекласников и студентов, то есть именно в эти возрастные периоды испытуемые наиболее активно пробуют их применять в собственном жизненном опыте, постигая на практике тем самым содержательную духовную сущность понятий в отношениях, действиях, поступках.

Количество отрицательных знаемых понятий меньше всего в 5 - 6 лет, затем их число растет, достигая максимума в подростковом возрасте, а затем идет процесс их уменьшения в последующих возрастных группах, достигая минимума в студенческие годы.

Анализ понятий, отнесенных нами к третьей группе, то есть к числу узнаваемых, показал, что такими духовными понятиями являются:

К числу узнаваемых качеств относятся:

- » в 5 - 6 лет: терпение, вера, собранность, ответственность, бескорыстие, справедливость, красота, долг;
- » в 7 - 8 лет: любовь, вера, ответственность, бескорыстие, справедливость, гуманизм, благочестие, самоограничение, творчество, самоотверженность, совершенствование;
- » в 10 - 11 лет: добро, вера, храбрость, совесть, собранность, ответственность, справедливость, сострадание, долг, мудрость, мужество, гуманизм, благоговение, благотворительность, самоограничение, творчество, совершенствование;
- » в 13 - 14 лет: ненависть, зло, равнодушие, бездействие, бессовестность, рассеянность, безответственность, корысть, произвол, равнодушие, несдержанность, ненадежность, безволие, бесчеловечность, цинизм, благотворительность, самоограничение, ненасыщаемость, самоотверженность, стыд, уверенность, щедрость, великодушие, реалистичность;
- » в 16 - 17 лет: ненависть, зло, бессовестность, безответственность, корысть, равнодушие, ненадежность, безволие, невоздержанность, бесчувственность, бесчеловечность, алчность, ненасыщаемость, черствость, косность, деградация, аскетизм, распущенность, скупость, беспринципность, малодушие, жестокость, угнетение, безнадежность, разрушение;
- » в 19 - 21 год: ненависть, зло, ложь, несдержанность, неверие, незнание, трусость, бездействие, рассеянность, безответственность, корысть, произвол, уродство, равнодушие, несдержанность, ненадежность, глупость, безволие, невоздержанность, бесчувственность, бесчеловечность, цинизм, черствость, косность, себялюбие, деградация, эгоизм, аскетизм, распущенность, беспринципность, малодушие, угнетение, разрушение, идеализация.

Как видно, количество позитивных понятий, не названных в числе «узнаваемых» (то есть испытуемые знают их, но не применяют в практических ситуациях), снижается с 20% в дошкольном возрасте до 0% в 7 - 8 и 10 - 11 лет и далее возрастает, находясь примерно на одинаковом уровне. Количество ценностей, не названных ни одним испытуемым, последовательно снижается от дошкольного к юношескому возрасту.

Число позитивных духовных понятий, отмеченных более чем 50% испытуемых, наоборот, последовательно снижается с возрастом, но одновременно при этом возрастает число понятий, отнесенных к отрицательному полюсу. Например, около 50% участников эксперимента называют такие антиподы духовных понятий, как ненависть, равнодушие, бесчувственность, безволие, цинизм, беспринципность, жестокость, безответственность и другие. Особенно резко данная тенденция проявляется у 13 - 14-летних подростков, что можно объяснить критическим и максималистским осмыслением действительности. При этом многие отрицательные понятия активно усваиваются и реализуются в действиях. Например, такие, как жестокость, цинизм, наглость, черствость, ненависть, равнодушие и другие, то есть этот отрицательный полюс понятий с легкостью развивается в подростковом возрасте в силу максимализма, что накладывает особую ответственность на систему воспитания в этом возрасте.

Очевидно, этим объясняется и тот факт, что лишь у 3.8% 13 - 14-летних к числу «узнаваемых» относится такое понятие, как «любовь», тогда как для 26.6% 7 - 8-летних и для 29% 10 - 11-летних детей это понятие является «узнаваемым». В то же время 73% 13 - 14-летних противоположное «любви» понятие «ненависть» относят для себя к числу узнаваемых, то есть оно становится легко приобретаемым для подростка, а дошкольники и младшие школьники вообще не указывают «ненависть» в числе «узнаваемых» понятий, то есть оно не свойственно их духовному облику. Аналогичная ситуация происходит и с такими духовными антиподами, как зло, ложь, незнание, неверие, бездействие, бессовестность и др.

В интересующем нас студенческом возрасте количество «узнаваемых» положительных и отрицательных понятий выравнивается, что, вероятно, обусловлено растущим знанием не только положительного, но и отрицательного опыта.

Например, участники эксперимента отметили одинаковую значимость для себя как одних понятий типа: добро, правда, вера, знание, гуманизм, великодушие, воздержанность, принципиальность и так далее, так и других - зло, ложь, неверие, незнание, бесчеловечность, малодушие, несдержанность, беспринципность, корысть и так далее.

Все это требует формирование того необходимого опыта, чтобы выйти за пределы круга отрицательных понятий и сформировать свою систему положительных духовных ценностей.

И наконец, анализ понятий, отнесенных к четвертой группе и условно названных «перспективными», то есть испытуемые еще не готовы к их усвоению, и они остаются для них более или менее перспективной, показал следующее.

Представления о духовных понятиях, которые должны быть познаны и сформированы в перспективе, более отчетливы у младших (10 - 12 лет) и старших (13 - 14 лет) подростков. У дошкольников, младших школьников и старшеклассников меньше обозначено количество «перспективных» понятий. Для первых двух возрастных групп постановка и осмысление таких ценностей (понятий) представляют пока большую сложность, а для старшеклассников многие духовные понятия знакомы, они пробуют применить их в практических ситуациях, и эти духовные понятия носят для них личностно-значимый характер, а поэтому постановка новых перспектив духовного личностного развития в этом возрасте актуальна для данной группы испытуемых. Прежде всего, это такие понятия, как самоограничение, равенство, смысл жизни, созидание, жертвенность, благоговение, терпение, тонкость, милосердие и другие.

В целом, динамика перспективных духовных понятий с отрицательным полюсом повторяет динамику позитивных понятий. Больше всего таких отрицательных понятий вновь в подростковом возрасте (43.75%). Это не случайно, ибо вновь в этом проявились свойственные подростковому возрасту максимализм, повышенная критичность в оценках, готовность к риску, к легкости приобретения отрицательного опыта в силу недостаточной критичности мышления.

В юношеском возрасте «перспективных» духовных понятий отрицательного полюса, как видим, почти вдвое меньше, в дошкольном и младшем школьном возрастах они практически не встречаются.

Анализ перспективных духовных понятий в студенческом возрасте показал, что процесс их формирования не завершается в этом возрасте. Многие испытуемые указывают на то, что полнее хотели бы усвоить понятия, относящиеся как к положительному полюсу (мудрость, самоотверженность, созидание, смысл жизни, тонкость, великодушие, совершенство и др.), так и к отрицательному полюсу (мятежность, ненасыщаемость, жестокость и др.).

В целом, можно сказать, что в дошкольном возрасте на первом месте идут знаемые понятия, на втором - реализуемые, на третьем - узнаваемые, что в целом соответствует развитию личности в этом возрасте, то есть, знакомясь, активно усваивая определенные понятия, дети пробуют их применить в собственном опыте.

Среди реализуемых понятий в дошкольном детстве прежде всего выделяются такие, как любовь, добро, знание, правда, совесть, которые в последующие возрасты имеют «повторный пик». Например, такое понятие, как «любовь», вышедшее на первое место у дошкольников, такое же место занимает в 13 - 14 лет; «добро», «правда», «знание», «совесть» также выходят на первое место у старшеклассников (16 - 17 лет).

В число понятий, «знаемых» в дошкольном детстве, вышли: добро, терпение, жалость, воля и другие, которые также повторяются в 13 - 14 лет и в 16 - 17 лет.

Мало что меняется у младших школьников, где по-прежнему на первом месте знаемые понятия, на втором - узнаваемые, на третьем месте - реализуемые, то есть идет процесс активного приобщения к духовным ценностям и их усвоение. Аналогичная картина наблюдается в 10 - 11 лет.

Несколько меняется ситуация в 13 - 14 лет. Здесь преобладают узнаваемые понятия, на втором месте - знаемые, на третьем - реализуемые, что также отвечает особенностям подросткового возраста, когда объем знаний, информации увеличивается, но не все используется в практическом опыте. Наиболее активно реализуются среди положительных духовных понятий такие, как свобода, надежда, вера, красота, сострадание и другие, которые имеют свой «повторный пик» в последующие возрасты.

К «нереализуемым» более, чем 50% испытуемыми относятся мудрость, храбрость, жертвенность, великодушие, которые и на последующих возрастных ступенях относятся к числу «перспективных».

В юношеском возрасте тенденция, обозначенная у подростков, также сохраняется. По-прежнему на первом месте «узнаваемые» понятия, на втором - знаемые, на третьем - реализуемые. Однако диапазон «реализуемых» понятий расширяется и именно с этого возраста реализуются такие понятия, как жалость, терпение, воля, творчество, самообладание, тонкость и другие.

К понятиям, «знаемым» в этом возрасте, относятся бескорыстие, альтруизм, жертвенность, великодушие, благотворительность, которые в студенческом возрасте отдельной группой испытуемых реализуются в собственном практическом опыте.

У студентов на первое место уже выходят реализуемые понятия, чуть уступают знаемые и на третьем месте - узнаваемые. При этом процесс познания духовных ценностей, их объем увеличивается от курса к курсу, то есть в вузе идет активный процесс постижения духовных понятий, их накопление, что и способствует их реализации в практическом опыте. Так, на младших курсах больше всего было узнаваемых понятий, на втором месте - знаемых, на третьем - реализуемых. На третьем курсе приоритетное место занимали знаемые понятия, затем - реализуемые и на третьем месте - узнаваемые. На старших курсах ситуация меняется: на первое место выходят реализуемые, на второе - знаемые, на третьем месте - узнаваемые. Можно утверждать, что в условиях высшей школы созданы те условия, которые способствуют накоплению знаний о духовной культуре и духовных ценностях, обогащению студентов и стимулированию к реализации приобретенных ценностей в окружающем мире.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Коваль Н.А. Психология духовности. Тамбов, 2000 г.
2. Коваль Н.А. Ценностная обусловленность развития духовности а онтогенезе//Известия Воронежского Государственного Педагогического Университета, 2013, N1. С. 71-75.
3. Коваль Н.А., Коваль М.В. Психотехнология формирования рефлексивно-диалогического взаимодействия в переговорном процессе//Вестник Воронежского Государственного Технического Университета, 2012. Т.8. С. 11-16.